
Արայ Գեղեցիկ

Համեմատական-Քննական Որոշմանասիրոթիին
Գրեց Դոկտ. Հ. Աղեքսանյի Վ. Մատիկեան

Միտթարեան Տպարան

Վիեննա 1930

Solar Anamnesis Edition

CC0 1.0 Universal

Բովանդակության աղյուսակ

1	Աջգային Աղբիւրներ Արայի Մասին	7
1.1	Գրական աւանդութիւն	7
1.2	Ժողովրդական աւանդութիւն	13
1.3	Շամիրամ	28
1.4	Արայեզները	57
2	Օտար Աղբիւրներ Արայի Մասին Եւ Համեմատութիւններ	89
2.1	Արայ Գեղեցիկի համապատասխան ստասպելներ	89
2.2	Արայ Գեղեցիկ յոյն մատենագրութեան մէջ .	126
2.3	Արայ անունը եւ իր ծագումը	155

Յառաջաբան

Ներկայ Ուսումնասիրությունս, որ 1923-ին ի վեր «Հանդիսի» մեջ պարբերաբար հրատարակուեցաւ, ցաւալի է, որ ինծմէ անկախ պատճառներով հազիւ այսօր կրնամ հրապարակ հանել: Թէեւ յապաղմամբս գործը իր միութենէն ոչինչ տուած է, սակայն դժբախտաբար նոյնը չէ կարելի հաստատել նաեւ տպագրական թերթերուն թուղթին միօրինակութեան նկատմամբ, որոնց իւրաքանչիւրը կարծես պաշտօնը ստանձնած ըլլար Աւստրիոյ տնտեսական տագնապին դրոշմը կրելու իրենց ճակտին: Տպագրական ուղղելիքներու առանձին ցանկ մը կաղմել հարկ չեմ տեսներ. միայն մտադիր կ'ընեմ որ տպագրական 12^{րդ} թերթը մամլոյ տակ դնելու միջոցին սխալմամբ տողերու ետեւառաջութիւն տեղի ունեցած ըլլալուն՝ էջ 179-180 իմաստի բաւական մեծ խանգարում մտած է. «Հանդիսի» մեջ արդէն անգամ մը ուղիղ տպուած նախնականը ստանալու համար պէտք է էջ 179-ի կերջին տողը յաջորդ էջին 5^{րդ} տողէն կերջը զետեղել. յետոյ էջ 6ի «Պղատումնի քով»ը կարդալու է «Պղատումնի քով»:

Հոս պատշաճ կը համարիմ յիշատակել երկու գործեր, որոնք ուսումնասիրութեանս ընթացքին անմատչելի մնացին ինծի. մին է Արարատ Ամսագիր, Էջմիածին 1918, ուր Լ. Մելիքսէթ Բեկեան Արալեզներու հայոդ «Մի՛ քանի խօսք Առլեզի պաշտամունքի մասին» անունով յօդուած մը հրատարակած է. իսկ միւսն է Dr. Bleichsteiner, *Kaukasische Forschungen*, 1. Teil, *Georgische und Mingrelische Texte*, Wien 1919: Առաջնոյն մէջ Մելիքսէթ Բեկեան կը խօսի Արիսագներու «Ալլըշկինդը» շնաստուածներու մասին եւ գրոյց մըն ալ կը հրատարակէ, ուր իբր հերոս կը ներկայանայ Ասլան, որ «բոլոր դէտերը կը սպաններ. «Օր մը գողունի կերպով մօտեցան եւ կապեցին մետաքսէ ժապաւէններով եւ կուրացընելով՝ սպաննեցին նրան եւ ձգեցին խորը ջրհոր փոսի մէջ: Երբ նրա շները վերադարձան, փնտռեցին իրենց տիրոջը, բայց չկարողացան հանել ջրհորից: Շները երեք օր երեք գիշեր յիգում էին Ասլանին, որի վերադարձին եւ կեանքը եւ տեսողութիւնը.» անդ 125-126: Այս հետաքրքրական գրոյցին նման նիւթով կը զբաղի նաեւ Dr. Bleichsteinerի թարգմանութեան հրատարակած «Երկու եղբայրներ» անունով վրական գրոյցը, որ սակայն աւելի սերտ աղերսի մէջ կ'երեւայ ուսումնասիրութեանս էջ 32-40 ներկայացուած Քոյր եւ եղբայր գրոյցին հետ: Dr. Bleichsteinerի գործը երբ ձեռքս անցաւ, իմ հրատարակածս արդէն տպուած էր: Ջրոյցը երկու մասի կը բաժնուի, որուն երկրորդ մասը յաւելուած է իմ կարծիքովս: Առաջին մասն է բուն հետաքրքրականը, որ ընդհանրապէս հետեւեալն է. Այրի մը որդի մ'ունէր, որ որսի ժամանակ տեսնելով որ գոմէշ մը եւ անոր ձագը վագրէ մը գիշատուելու վրայ են, կը յարձափի եւ վագրը կը սպաննէ: Գոմէշը ասոր վրայ շնորհակալ կ'ըլլայ տղուն եւ իբր վարձք իր ձագը կու տայ անոր Քիչ ատենէն տղան կը տեսնէ, որ փոքրիկ գոմէշը հրաշայիք մըն է ահագին ուժով եւ ամէն բանի կարող: Անոր վրայ նստած օդոյ վրայէն թռչելով կու գայ կը հասնի մինչեւ ծով մը, զոր վ'անցնի ու դէտերու թագաւորութեան տէր վ'ըլլայ: Բայց իր սխալովը գոմէշը ծովէն ելած վիշապաձգէ մը կը սպաննուի, որ վերջին շունչը չտուած՝ հերոսին կը հրամայէ, որ իր միօր ուտէ, որպէս զի անով իր ոյժը ստանայ եւ ոսկրներն թաղէ, որոնցմէ երկու շնիներ յառաջ կու գան:

Յետոյ կ'երթայ մայրը կը բերէ, որ վիշապաձկէն խաբուելով՝ տղան սպաննել կ'ուզէ: Իմ հրատարակած գրոյցիս պէս հոս ալ հերոսին կէանքին դարանակայր (հոօ մայրը) երեք անգամ հիւանդ կը ձեւանայ եւ առողջանալու համար տղան դժուարին ձեռնարկութիւններու կը մղէ, որոնք ի հարկէ իմ հրատարակածէս քիչ մը տարբեր են: Առաջին անգամուն մայր խոզ մը կ'ուզէ, երկրորդին՝ սիրամարգ մը եւ երրորդին՝ անմահութեան աղբիւրէն ջուր: Միայն վերջոյս առթիւ հերոսը Մցիս-Ունախավի (=արեւէն չտեսնուած) աղջկան կը հանդիպի, որ զինքն կը զգուշացընէ, բայց նա միտ չի դնէր. ասոր վրայ աղջիկը կախարդական գաւազան մը կու տայ իրեն, որով յետը երկուքի կը ճեղքէ եւ անմահութեան ջուրէ կ'առնու, բայց անկից դառնալու միջոցին՝ շնիկները փակուած կը մնան: Մայրը ճարահատ տղուն ոյժը փորձել կ'ուզէ՝ շղթայով մը ձեռքերը կապելով, երբ չորորդ անգամուն տղան աղղան չորեքսատիկ շղթան ալ չի կրնար խզել, հոն առանձին տեղ մը պահուրտած վիշապաձուկը դուրս ցատկելով զինքն սպաննել կ'ուզէ, բայց նոյն միջոցին շնիկներն կու գան եւ իրենց տէրը շղթաներէն կ'ազատեն եւ վիշապը պատառ պատառ կ'ընեն: Երկու գրոյցներուն համեմատական նմանութիւնները այնչափ զգալի են եւ յայտնի, որ այս մասին մանրամասնութիւններու իջնալ աւելորդ կը նկատեմ եւ յառաջաբանի մը սահմանէն ալ դուրս:

Գործին ամբողջութեան համար եղած այս երկու փոքրիկ յաւելումներուն կը կցեմ նաեւ ուրիշ կէտ մը, որ ըստ ինքեան իմ մտադրութենէս վրիպած փոքրիկ սխալանք մըն է. այսինքն՝ Էջ 233ին «Ատտիսի առասպելէն յայտնի կ'երեւայ, որ նաեւ Կիւբեղէ Ատտիսի ծննդականը չի գտներ» խօսքը իր այս ընդհանուր եւ բացասական իմաստով ճիշտ չէ, վասն զի՝ ինչպէս յետոյ մտադիր եղայ ուրիշ տարբերակի մը համաձայն (Arnobius, 5. 14) դիցուհին անդամը ոչ միայն կը գտնէ, այլ եւ առանձին արարողութեամբ ալ կը թաղէ: Թէեւ գիտնականներէն շատերը ինչ ինչ տեսակետներով Առնոբիոսի դիցարանական տեղեկութիւններուն ընդհանրապէս կասկածով կը մերձենան, բայց՝ որչափ կ'երեւայ, իր ըսածները գէթ ինչ ինչ քաղաքներու համար որոշ հիմ մ'ունին:

«Նիւթերու եւ անուններու ցանկ ին մէջ առնուած են ինչ որ դիցարանօրէն նշանակութիւն մ'ունի ուրիշ կարգի նիւթերէ միայն կարելորդները:»

Հեղինակը

Ներածորթիին

«Կրօնի ծագումը եւ դիցաբանութիւն» ուսումնասիրութեան մէջ տուած խոստումս է, որ առաջիկայովս կը կատարեմ: Նոյն աշխատութիւնը գրելով ուրիշ նպատակ չունէի, բայց եթէ՝ թէ՛ կրօնի եւ թէ՛ դիցաբանութեան մարդկային հոգեկան կեանքին մէջ իւրապատշաճ տեղն տալէն յետոյ՝ բնորոշել առանձնապէս դիցաբանութեան էութիւնն ու նկարագիրը եւ՝ քանի որ վերջինս մեծ մասով նախամարդուն աշխարհահայեացքին հետ կը նոյնանայ, մատնանիշ ընել նաեւ այն աշխարհահայեացքն, որ նախապատմական շրջանին մեր ազգին մէջ կը տիրէր: Յորչափ որ այս կարեւոր խնդիրն իւր գէթ ընդհանուր գծերուն մէջ պարզուած չէր, անհնարին էր մեզի հայ պատմութեան մերձեանայ, զայն քննել եւ իբր պատմական-գործարանաւոր ամբողջութիւն մը ընթերցող հասարակութեան ներկայացընել: Վասն զի ամէն ազգային պատմութիւն դիցաբանական աշխարհահայեացքով մը սկսած է. հետեւաբար մեր անցեալն ալ իր կեանքի բազմապիսի եւ բազմերանգ թելերովը պէտք է որ երթայ ամփոփուի դիցաբանական շրջանի մը վրայ: Հոն առաջին անգամ հայ մտքին արեգակը կը ծագի եւ հայ հոգին աղբիւրի մը պէս դուրս կը ժայթքէ մարդկութեան խորքէն:

Այս կէտը հայ պատմաբանի մը մտադրութենէն երբեք վրիպելու չէ. մեր պատմութեան գորդեան հանգոյցը հոս է. Աղեքսանդր Մեծին պէս հանգոյցը կտրելով՝ այսինքն հայ դիցաբանութիւնն ըստ մասին անմշակ մէկ կողմ նետելով՝ պատմութիւն գրողները մեզի գեղեցիկ մարմին մը կը ներկայացընեն առանց գլխու եւ առանց գլխու մարմին մը, ինչպէս յայտնի է, կիսով չափ անճանաչելի է: Անոր համար ալ մեր առասպելական երբեմնի վեհ դէմքերը կը ներկայացուին առ հասարակ կամ որպէս բոլորովին անգոյն եւ կենսագործ կմախքներ եւ կամ մէյմէկ անիմաստ ցնորքներ, որոնք հայ դիցաբանական հորիզոնն իրենց առեղծուածային բնոյթով լուսաւորելէ աւելի կը մթագնեն: Ժողովրդական ամենահին բայց եւ կենսունակ կեանքն է զանոնք ծնողն եւ անոնց սկզբնապատճառը. նախ այն խորհրդալիւր կեանքին լեզուն հասկընալու ենք. այլազգ դժուարին է ըմբռնել ոչ միայն ինչ որ ազգային եւ օտար մատենագրութիւնը հայ դիցաբանութեան մասին մեզի կ'աւանդէ, այլ եւ տեսակէտով մը պիտի մնան մեզի համար անլուծանելի շատ մը պատմական հարցեր եւ այն՝ երբեմն նաեւ շատ կարեւոր հարցեր: Հարկ կա՞յ յիշեցընելու թէ այն առասպելներ ծնանող եւ կերտող նախապատմութեան հին կեանքը տակաւին բոլորովին մարած չէ. դարերով շարունակ ազդած է նա մեր մշակոյթին վրայ եւ այսօր իսկ անոր աղղեցութիւնը կարծուածէն աւելի մեծ է: Քաղաքակրթութեան տերեւներով եւ դալարագեղ կանանչութեամբ ծածկուած մարդկային սովորական

տեսություններն՝ կը վազէ նա անարգել պղպջուն առուակի մը պէս ժամանակի յարափոխ հովիտէն եւ երբեմն ալ յանկարծ դուրս կ'ելլէ իւր խոր անկողնէն՝ ցուցնելու համար թէ ինքը դեռ կ'ապրի, թէպէտ ոչ այնչափ վճիտ եւ կենսունակ, ինչպէս յառաջ, բայց եւ կ'ապրի եւ կ'իշխէ հայ ժողովրդեան սրտին ամենաթաքուն խորշերուն վրայ: Ե. Լեւման բնաւ չի ծայրայեղեր երբ իր Հայաստան քրած ճամբորդութեան տպաւորութիւնները Archiv für Religionswissenschaft¹ թերթին մէջ հրատարակած միջոցին կը յայտարարէ թէ Հայերը իբրեւ քրիստոնէայ շատ խիստ են եւ հաւատարիմ, բայց իրենց շատ մը բարքերով եւ հայեացքներով հեթանոս Հայէն տարբերութիւն չունին:

Վերը յիշուած աշխատութիւնը կարդացողը դիւրաւ պիտի համոզուի հոս ըսուածներուն ճշմարտութեան: Անդրագոյն զօրաւոր ապացոյցներ պիտի մատակարարէ նաեւ առաջիկայ ուսումնասիրութիւնս, որ առաջնոյն բնական մէկ հետեւութիւնն է: Արայ Գեղեցիկը մեր դիցաբանական շրջանին ամենակարկառուն դէմքերէն մէկն է որ իր քնքոյշ եւ հմայիչ պատկերովը այնպէս պայծառ կերպով դուրս կը ցայտեցընէ Հայուն խրոխտ բայց եւ մաքուր եւ ազնիւ հոգին: Այս առասպելական դէմքն իբրեւ ճշմարիտ բախտակից մը Հայուն բախտին ընկերացած է հաւատարմօրէն անոր քայլերուն ուր որ ալ գացած է նա. ինքն ալ ձգած է անոր հետ իր հին հայրենիքը, շրջած է դարերով երկրէ երկիր մինչեւ այն վայրկեանը, երբ մեր նախնիներն իրենց շրջուն կեանքին վերջ դնելով տեղաւորուեցան վերջնականապէս հնութեան ամենանշանաւոր գետերուն՝ Եփրատի եւ Տիգրիսի կեանք տուող մայր երկրին վրայ, գրաւուելով անոր բիւրագգի աղբիւրներով ոռոգուած կանանչազարդ ծաղկապսակ հովիտներէն եւ ջքնաղ գեղեցկութեամբ պնդուած երկնաբերձ հսկայ լեռներէն, որոնք օտար ասպատակութիւններու պահուն կրնային իրենց ամուր ապաստանարանի դեր ալ կատարել: *Արայ Գեղեցիկն ուսումնասիրել կը նշանակէ հայ ազգին ծագման մթին դարերը թելակոխել եւ քննել:* Եւ ի՞նչ զարմանք, եթէ Հայուն հետ նաեւ առասպելս մեծամեծ փոփոխութիւններու ենթարկուած է դարերու ընթացքին, այն աստիճանի որ շատ մը գիտնականներ մինչեւ անգամ անոր հայկական նկարագիրը կամ բոլորովին եւ կամ ըստ մասին ուրացան եւ ասորական ապրանք մը նկատեցին:² Հայերն ալ երբեմն սեմական՝ ոմանցմէ ալ տուրանեան նկատուեցան իրենց մարդախօսական կազմին ինչ ինչ յատկութիւններուն պատճառաւ: Սակայն քննութիւնը հոս շուտով մթութեան վարագոյրը վերցուց եւ ճշմարտութիւնն երեւան բերաւ: Կը յուսանք թէ Արայի առասպելն ալ, որ մեր

¹1903, 1., 1:

²Եր. Տէր-Մինասեան. Բարեւոյն եւ Սուրբ գիրք, Յաւելուած Գիլգամէշի վեպը, Վաղարշապատ, 1908. — Բասմաջեան. Իսկական պատմութիւն Հայոց, Պոլիս, 192 81-82. — նաեւ՝ Համեմատական հետազոտութիւն մեր Յարայիզաց եւ Բարեւալուց Մերովդաքի, վննետիկ 1898:

դիցաբանութեան բեկորներուն ամենէն ազնիւ գոհարն է կրնանք քսել, ուրիշ բախտի պիտի չարժանանայ: Գրութեանս նպատակն է անոր հայկական նկարագիրն ոչ միայն փրկել, այլ աւելի եւս յառաջ երթալով փորձել ցուցնելու թէ առասպելս իր ամենանախնական ձեւին մէջ հնդեւրոպական մայր-աղբիւրէն կը բխէ եւ հետեւաբար՝ հնդեւրոպական ազգերու գէթ որոշ մէկ խմբին հասարակաց աշխարհահայեացքին մէկ մասը կը կազմէր:

Մեր անմիջական գործը պիտի ըլլայ նախ եւ յառաջ Արայի մասին եղած ազգային գրական ասանդութիւնը քննութեան բովէ անցնել, գտել, մաքրել ինչ որ յաւելուած է մատենագիրներու կողմանէ եւ իրեն չի վերաբերիր մէկ խօսքով մատնացոյց ընել գէթ աղօտ կերպով այն առասպելն, որ Դ-Երդ դարերու հայ ժողովրդեան հեթանոսական հայեացքներուն գլխաւոր առարկաներէն մէկն էր եւ զինքն կարծուածէն աւելի կը զբաղեցնէր: Սակայն հայ առասպելագիտութեան քիչ թէ շատ ծանօթ գիտնականի մը համար պարզ է թէ Արայի կնճռոտ խնդրոյն համար ազգային աղբիւրներն անբաւական են. անոր բանային մեզի բուն իսկ համեմատական քննութիւնը պիտի ընձեռէ, որուն մէջ պիտի աշխատինք համեմատական նոյնօրինակ առասպելներով լուսաւորել ինչ որ ազգային աղբիւրները մթին կը թողուն, ամբողջացնել պակասը եւ հետեւիլ պատմական այն յառաջատորթիւններուն, որոնցմէ անցած է Արայ Գեղեցիկը մինչեւ որ Երդ դարուն իր վերջնական կերպարանքն ստացաւ: Այս համեմատական քննութեան պիտի յաջորդէ աւելի մասնական եւ այն շատ շահագրգռական հարց մը, այսինքն՝ Արայ Գեղեցիկը Պղատումէնի քով. ամենուն պսակը պիտի կազմէ հետահայեաց ակնարկ մը ամբողջին վրայ, ուր պիտի աշխատինք նաեւ Արայի անուան դժուարին հարցը լուծել:

1 Աջգային Աղբիւրներ Արայի Մասին

1.1 Գրական աւանդութիւն

Արայի աւանդավէպին վրայ խօսող երեք գլխաւոր աղբիւր ունինք՝ Անանուն, Եզնիկ եւ խորենացի, որոնց մէջէն կարելորագոյնն առանց տարակուսի Անանունն է. այն խորհրդաւոր թաքուն հեղինակն, որ ուրիշ կողմանէ մեզի Փաւստոս անուամբ ալ ծանօթ է:³ Եզնիկ թէլ առասպելիս մասին մեզի քանի մը շատ հետաքրքրական մանրամասնութիւններ կը հաղորդէ, բայց ամբողջ խնդիրն աւելի հարեւանցի կը շօշափէ, իսկ խորենացին, յարգելով հանդերձ իր ուրիշ շատ մը բարեմասնութիւններն, հոս գրեթէ ստրկօրէն Անանունի հետեւելով չունի այսօր այլ եւս այն արժէքն ու նշանակութիւնը, ինչ որ երբեմն իրեն կ'ընծայուէր: Մեր խորենացոյ հանդէպ բռնած այս ընթացքն անշուշտ նորութիւն մը պիտի նկատուի. անոր համար թերեւս անիրաւ ալ երեւայ կարգ մը գիտնականներու, որոնք խորենացոյ երբեմնի փառքին փայլէն գրաւուած եւ մասամբ նաեւ յափշտակուած՝ ամէն ճիգ կը թափեն անոր նախնական բարձրադիր գահը փրկելու համար: Սակայն կը յուսանք թէ հայ պատմախոյզներու եթէ ոչ ամենքը՝ գէթ մեծամասնութիւնը դանդաղ քայլերով, բայց վերջ ի վերջոյ այն համոզման պիտի գայ որ հայ *առաջին պատմագիրը, հայ հերոդոտոսը Խորենացին չէ, ինչպէս ընդհանրապէս կը կարծուի, այլ Փաւստոս*, հնութենէ ընդհանրապէս, բայց ամենէն աւելի ինքնին իսկ խորենացիէն այնչափ անարգուած այն պատմագիրը, որ լայնամիտ հեռատեսութեամբ եւ Երդ դարու մեր ուրիշ մատենագիրներու քով չտեսնուած քաջութեամբ յանդրգնութիւնն ունեցաւ ազգային ամբողջական պատմութիւն մը գրելու, առանց զանց առնելու ազգային հին հեթանոսական հերոսներն ու առասպելներն, որոնց մինչեւ իսկ Եզնիկ հեռուէն միայն մօտեցած է: Cuique suum սկզբունքը հոս ալ իր արժէքն ունի: Խորենացոյ պատմական արժէքն ոչ ոք կ'ուրանայ, մանաւանդ թէ որոշ կարգի հարցերու մէջ բացարձակ է իր հեղինակութիւնը, բայց ուր որ Անանուն-Փաւստոսի, Ագաթանգեղոսի Կորեան եւ Ղազար Փարպեցոյ ձայնը լսելի կ'ըլլայ, հոն պարզապէս արձագանգի դեր կը կատարէ Խորենացին, հետեւող է եւ աշակերտ, հակառակ իր իսկ կամքին եւ բաղձանքին:

Հոս գրեթէ ամբողջութեամբ յառաջ պիտի բերեմ Անանունի եւ Խորենացոյ Արայի նկատմամբ հատուածները, որպէս զի մէկ կողմանէ աւելի եւս շօշափելի եղանակաւ երեւան գայ Անանունի առաջնութիւնն ու սկզբնականութիւնը որուն Գեյցեր⁴ գրեթէ 30 տարի յառաջ մտադիր եղած էր, եւ միւս կողմանէ աւելի

³ Հմմտ. Հ. Ա. Մատիկեան, Անանունը կամ Կեղծ Սեբեոս, Վիեննա 1913 (Ազգ. Մատենադր. Թ. 70):

⁴ Zur armenischen Götterlehre, 1895, S. 125, 127:

դիրքութեամբ եւ վստահութեամբ կարենանք վերլուծել ամբողջ առասպելն սկզբնականին մերձենալու համար:

Ըսելէն վերջը թէ Արայ Գեղեցիկ Արամայ որդին է, «որով անուն իսկ դաշտին այնորիկ կոչեցաւ յանուն Այրարադ,» այսպէս կը շարունակէ Անանուն. «Եւ Շամիրամ կինն Ասորոց արքային Նինոսի, քանզի լուաւ վասն գեղեցկութեան նորա, կամեցաւ առնել ընդ նմա բարեկամութիւն, որպէս զի կատարեսցէ զկամս նորապոռնկութեամբ. քանզի ըստ լրոյ համբաւոյ յոյժ տոփեալ էր ի վերայ անձին եւ գեղոյ նորա գեղեցկութեանն: Ձի ոչ գտանէր յայնմ ժամանակի նման նմա այր որ ամենեւին՝ այր պատկերաճոյս, յէ առ նա հրեշտակս պատարագաւք եւ կոչէ զնա առ ինքն ի Նինուէ: Իսկ Արայն ոչ զպատարագն նորա ընկալաւ եւ ոչ յանձն առնու երթալ ի Նինուէ առ Շամիրամ, ապա առնու զգաւրսն իւր Շամիրամ, եւ զնայ ի վերայ նորա ի Հայս: Գայ հասանէ ի դաշտն Արայի, հարկանէ զգաւրն եւ սպանանէ զԱրայ ի պատերազմին: Եւ հրամայէ Շամիրամ տանել զդի նորա ի վերնատունն ապարանից իւրոց եւ ասէ. Ես ասացից աստուածոց յիգուլ զվէրս նորա եւ կենդանասցի. Իսկ իբրեւ նեխեցաւ դի նորա ի վերնատանն, հրամայեաց գաղտնի ընկենուլ ի վիհ եւ ծածկել: Եւ զարդարէ զմի ոմն ի հոմանեաց իւրոց այր պատշաճող եւ համբաւ հանէ զԱրայի յիգուլ աստուածոց եւ յարուցանել: Ունի [զնա] ի ծածուկ եւ ոչ ումեք ի ծանալթից նորա ցուցանէ զնա եւ այնպէս հանէ համբաւ Արայեզաց տիկինն Շամիրամ:⁵»

Այս պարզ, անբռնագրօսիկ եւ՝ դուրս հանելով քանի մը կէտեր՝ իսկապէս ժողովրդական պատմութեան փոխարէն Խորենացին մեզի կ'ընծայէ բան մը, որ ամէն կարեւոր հարցերու եւ պարագաներու մէջ Անանունէն կախում ունենալով հանդերձ՝ ունի նաեւ կարգ մը աննշանակ խոտորումներ, որոնք սակայն՝ ինչպէս ակնյայտնի կը տեսնուի, կամ ինքնին իսկ առասպելէն առնուած գուտ անձնական խորհրդածութիւններ են եւ կամ ուրիշ աղբիւրներէ, օր. համար Եւսեփոսէ քաղած ծանօթութիւններ: Այսպէս Խորենացին շեղեղով Անանունէն, որուն համաձայն Հայաստան մինչեւ Արայի մահը բոլորովին անկախ էր եւ առաջին անգամ Շամիրամի ժամանակ ասորեստանեան թագաւորութեան տակ կ'իյնայ, կը գրէ. Իսկ Նինոս թագաւորեալ ի Նինուէ, յիշատակ քինու զնախնւոյն իւրոյ զԲէլայ ունէր ի մտի, ի գրուցաց ուսեալ... Այլ երկիւղ կասկածանաց խարդաւանակ լինելոյ իւրոյ թագաւորութեան զայսպիսի համարեալ իրագործութիւնս՝ ծածկէ զչարութիւնն (այսինքն հայ ցեղն անճեւտ ընելոյ միտքը)... եւ համարձակութիւն տայ նմա (=Արամի) վարսակալ ածել մարգարտեայ եւ *երկրորդ նորա կոչել*:⁶» Որ է ըսել՝ Խորենացւոյ համաձայն թէւէ Հայաստանի ամբողջական գրաւումը Շամիրամէն կատարուեցաւ, սակայն

⁵Անանունը կամ Կեղծ-Սեբեոս. Վիեննա 1913, էջ 80-81:

⁶Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց. Տփղիս 1913, էջ 44:

Հայաստան անկէ յառաջ Նինոսի ատենն արդէն Ասորեստանի վերին իշխանութիւնը ճանչցած էր: Խորենացին գլխաւորաբար Եւսեբիոսի Քրոնիկոնէն⁷ գիտէր որ Նինոս *Բէդեան* այսինքն Բէյի սերնդէն կ'անուանուի, այն Բէյին, որ ըստ իր առջեւ եղած հայ աղբիւրին Հայկայ դէմ մղած պատերազմի մէջ ինկած էր. հետեւաբար ըստ Խորենացոյ Նինոսի պէս քաջ թագաւոր մը չէր կրնար մոռցած ըլլալ եղած նախատինքն եւ պիտի ուզէր վրէժը լուծել, բայց որովհետեւ մէկ կողմանէ այն ալ գիտէր, որ ըստ հայ աղբիւրին Հայերը Նինոսի հետ պատերազմ չեն ունեցած, բայց միւս կողմանէ Եւսեբիոսի համաձայն⁸ Նինոս Հնդկաստանէ դուրս բոլոր Ասիայի տիրած էր, երկու աղբիւրներն ալ իրարու հետ միացնելու համար ճարտարութեամբ մը Արամին Նինոսի միայն վերին իշխանութիւնը ճանչցնել կու տայ Հայաստանի վրայ, թողլով գէնքի ուժով ամբողջական գրաւումը Շամիրամին: Անոր համար Արայի պատմութիւնը այսպէս կը սկսի Խորենացին. «Արայ սակաւ ամօք յառաջ քան գլխաւորանելն Նինոսի *խնամակալեաց իւրոց հայրենեացն, նոյնպիսում շնորհի արժանաւորեալ ի Նինոսէ. որպէս եւ հայրն իւր Արամ: Բայց վաւաշն այն եւ բորբորիտոնն Շամիրամ ի բազում ամաց լուեալ գգեղեցկութենէ նորա՝ ցանկայր հասանել, այլ ոչ ինչ յայտնապէս գայսպիսիս իշխէր գործել: Իսկ յետ վախճանելոյն, կամ փախստական լինելոյն Նինոսի ի Կրետէ, որպէս հաւանեալ եմ, համարձակ պատուելով Շամիրամայ գախտն՝ առաքէ հրեշտակս առ Արայն գեղեցիկ... կա՛մ առնուլ կնութեան եւ թագաւորել ի վերայ ամենայնի՝ որոց տիրէր եւ Նինոս, եւ կա՛մ կատարել գլխամ ցանկութեան նորա եւ դառնալ մեծաւ պատարագօք եւ խաղաղութեամբ ի տեղի իւր» (Էջ 48): Ահա դարձեալ հատուած մը բազմաթիւ միջարկուած յաւելումներով, որոնցմէ միայն մէկը՝ այսինքն Նինոսի Կրետէ փախչիլոտար աղբիւրէ է, իսկ միւսները ամենն ալ լոկ անձնական անդրադարձութիւններ են եւ ենթադրութիւններ եզրակացուած ուղղակի հայ աւանդութենէն, կամ Անանունէն: Շամիրամի Արայի սիրահարութիւնը Նինոսի կենդանութեան ժամանակ դնելով՝ կը շեղի նոյնպէս ի հարկէ Խորենացին Անանունէն, բայց անոր չհակասելու համար կամ նկատելով Շամիրամի անագատ վիճակը՝ կ'աւելցնէ թէ Շամիրամ իր սէրը կը ծածկէ մինչեւ Նինոսի մահը:*

Ինչպէս յայտնի է, Արայ Շամիրամի բաղձանքը յանձն չառնելով՝ Շամիրամ պատերազմի կ'ելլէ Արայի դէմ Արայի դաշտին այսինքն Այրարատայ մէջ: Հոս ալ Խորենացին յաւելուած մը կ'ընէ եւ այն՝ շատ անյաջող կերպով. «Բայց որչափ ի դիմացն էր նշանակեալ, ոչ այնչափ ի սպանանել, գնա եւ ի հալածել փութայր, քան թէ ի նուաճել կամ գրռամբ ածել, զի լցցէ գլխամ ցանկութեան իւրոյ...: Եւ ի լինել ճակատուն՝ պատուէր տայ զօրապետաց իւրոց, թէ դէպ

⁷Մնդ, Բ, Էջ 62. Ա, 82:

⁸Մնդ, Ա, Էջ 98. նաեւ Բ, Էջ 62:

լինիցի՝ հնարել զԱրայն (Էջ 49):» Խորենացին այս կտորով միայն բաւականէն աւելի կը ցուցնէ թէ ինքը հայ ժողովրդեան բերնէն չէ առած առասպելս եւ չի գիտեր այն ամենատարրական օրէնքներն, որոնք կը տիրեն նման առասպելներու մէջ: Հերոսուհին բարկացած է Արայի դէմ եւ բարկութենէ պատերազմի կ'ելլէ հոս այլ եւս սիրոյ եւ խանդադատանքի տեղի չկայ: Այս է առ հասարակ ամէն դիցաբանական դիւցազներգական առասպելներու լեզուն. Հերոսը կամ Հերոսու հին կը սպաննէ իր հակառակորդը, որ սակայն մահուրնէ վերջը սովորաբար յարութիւն կ'առնու: Աւելի անյաջող է յաջորդ յաւելուածը. «Իսկ ի գրգռել միւսանգամ զօրացն Հայոց ի մարտ պատերազմի ընդ տիկնոջն Շամիրամայ, քինախնդիր լինել մահուանն Արայի՝ ասէ հրամայեցի աստուածոցն իմոց լիզուլ զվէրսնորա եւ կենդանացի» (Էջ 50): Խորենացին Անանունի վերջին հատուածը միամտօրէն այնպէս ըմբռնած է, որպէս թէ Արայի մահուան վրայ Հայերն ա ելի եւս գրգռուած ըլլալուն համար յատկապէս Շամիրամ՝ «Ես ասացից աստուածոց լիզուլ զվէրս նորա եւ կենդանացի» պատգամը կը հանէ եւ Արայի նման մէկը իբրեւ Արայ Գեղեցիկը հրապարակ կը հանէ, մինչդէռ՝ ինչպէս հիմայ պիտի ցուցնենք, Անանունի այս վերջին հատուածին տակ բոլորովին ուրիշ ձգտում կայ: Քմածին յաւելուած մըն է նոյնպէս Խորենացւոյ՝ «աստուածոցն *իմոց*» ը, զոր Բասմաջեան զարմանալի կերպով իբրեւ ասացոյց կ'առնու: Արայեզներուն ասորեստանեան աստուածներ ըլլալը ցուցնելու համար:⁹

Խորենացւոյ պատմութեան ամէն մէկ էջը լեցուն է այսպիսի յաւելումներով եւ քմածին մեկնութիւններով, որոնց հայ գիտնական մթնոլորտին վրայ ունեցած ազդեցութիւնն այնչափ բուռն է, որ այսօր մինչեւ անգամ ծանր գիտնականի համբաւ վայելող պատմախոյզներ եւ բանասէրներ չեն խորշիր զանոնք գործածելէ, եթէ երբեք հարկ ըլլայ կնճռոտ խնդիր մը լուծել կամ քաղաքական երեւոյթի մը ներքին շարժառիթներն քննել եւ կամ երեւոյթներու յարակից պարագաները լուսաւորել: Թէ ինչ վտանգաւոր ծուղակ մըն է Խորենացին ճշմարտութեան ձգտող պատմաբանի մը համար, խօսքով դժուարաւ թէ կարելի ըլլայ բացատրել: Կարծենք հարկ չկայ այլ եւս շեշտելու թէ Խորենացին այս տեսակէտով ուսումնասիրողն ինչպիսի մեծ ծառայութիւն մատուցած կ'ըլլայ թէ՛ հայ պատմաքննութեան եւ թէ՛ միանգամայն հայ մատենագրութեան պատմութեան: Պատմախոյզներու ակամայ սայթաքումներն տակաւ կը նուագին այնուհետեւ եւ Խորենացւոյ մատենագրող անձնաւորութիւնն իր իսկութեամբը հրապարակ գալով՝ իր մատենագրական արժէքն ալ աւելի որոշ եւ անհատական գոյներով կ'արտայայտուի:

Անանունը Արայ Գեղեցիկի առասպելին համար վաւերական միակ գլխաւոր աղբիւրը յայտարարելով՝ չենք ուզեր ի հարկէ

⁹ Համեմատական Հետազոտութիւն, էջ 5:

գինքը ներկայացրնելիքրել ամենահաւատարիմթարգման հայ ժողովրդեան հեթանոսական հայեացքներուն եւ սովորութիւններուն: Հաւատարմութեան տեսակէտէ իր Խորենացիէն առաւելութիւնը յարաբերական է, ոչ թէ բացարձակ: Ինքն ալ իբրեւ քրիստոնէայ մատենագիր՝ մանաւանդ նկատելով թէ առջելը նորադարձ Հայաստան մը կայ, որ ամենաբուռն սիրով հեթանոսական երգերու եւ բարքերու յարած էր եւ չէր կրնար անոնցմէ բաժնուիլ, պատշաճ տեսած է առասպելին ամենանշանակալից հատուածը խեղաթիւրել՝ Արայի յարութեան հեթանոսական ըմբռնման բոլորովին ուրիշ մեկնութիւն մը տալով: Շնորհակալ ըլլալու ենք իրեն անկեղծութեան, որ այս կարեւոր կէտին գէթ ուրիշ մեկնութիւն տալով բաւականացած է եւ զայն չէ ջնջած իսպառ: Ոչ ոք կրնար ի հարիէ իրմէ պահանջել, որ հաւատար թէ հեթանոսական պաշտօնի առարկայ եղող հերոս մը իրապէս յարութիւն առած ըլլայ: Անանուն նոյն ժամանակուան քրիստոնէայ մատենագիրներուն հետեւելով՝ առանց տարակուսի հեթանոս աստուածներն պատմական իրական անձնաւորութիւններ կը համարէր: Այս ըմբռնումը կը պաշտպանէր նաեւ Ագաթանգեղոս,¹⁰ երբ կը գրէր. «Այլ զոր դուդ կոչես մեծ Անահիտ տիկին՝ լեալ իցեն արդեօք մարդիկ ոք յայնժամ երբեմն ժամանակի:» Այս քրիստոնէական տիրող ըմբռնումն Անանունի միամտութեան չէր ներեր որ, Արայի մինչեւ անգամ յարութեան աւանդավէպն, որ իր քրիստոնէական մտքին եւ խղճին ուղղակի կը հակառակէր, իր ամբողջութեամբն իբրեւ ցնորական կեղծիք մերժէր առանց այլ եւ այլի: Հոս անգամ պատմական իրողութեան մը կորիզը կը նշմարէր, անոր համար Արայի դիակը թէեւ իր գաղափարով կը նեխի եւ կ'ապականի, բայց միւս կողմանէ ալ Շամիրամի կողմանէ հերոսին նմանատիպ անձ մը իբրեւ իրական Արայ մէջ տեղ հանել կու տայ, որով թէ՛ իր քրիստոնէական ըմբռնումը գոհացում կը գտնէ եւ թէ՛ չափով մը նաեւ առասպելը:

Այս պարզամտի մը ճարտարութեամբ հնարուած միջադէպը դուրս հանելով՝ առասպելին Երդ դարու սկզբնական ձեւին կը վերաբերին իմ կարծիքովս՝ Արայի գոյութիւնը, անոր չնաշխարհիկ գեղեցկութեամբ օժտուած ըլլալն եւ այս իսկ պատճառաւ Շամիրամէն կամ համապատասխան ուրիշ դիցուհիէ մը սիրուիլը, պատերազմը, Արայի պատերազմի մէջ իյնալը. բայց յետոյ վերնատան մէջ Արայէզներու լիզելով յարութիւն առնուլն ու կենդանանալը: Անստոյգ կը մնայ միայն այն թէ Արայ Գեղեցիկն արդեօք հայ հին թագաւորներու ցանկին մէջ մուծանողն առաջին անգամ ինքն Անանունն է թէ իր ժամանակ ուրիշներէ ալ արդէն մարդկային Էակ մը կը նկատուէր: Որչափ կ'երեւայ, հաւանականը վերջինս է եւ հետեւաբար Անանունը պարզապէս նոյն հասարակաց ըմբռնումը գրի առած է: Թէ ըստ

¹⁰Ագաթանգեղայ պատմութիւն Հայոց. Տփղիս 1909, էջ 33:

առասպելին Արայ Գեղեցիկն իրօք յարութիւն առած է, կը ցուցուի նաեւ Եզնիկէն. «եւ ոչ ի շանէ ինչ ելեալ, կը գրէ Եզնիկ, եթէ ընդ աներեւոյթ գօրութիւնս ինչ կեցցէ, եւ յորժամ *վիրաւոր որ անկեալ ի պատերազմի դնիցի թէ լիզիցէ եւ ողջացուցանիցէ զոր արայեզն կոչեն*. այլ ամենայն՝ առասպելք են» Էջ 99: «Միթէ եւ զարայիզէն եւս որ կարիցէ ասել, կը գրէ քիչ մը աւելի վար, թէ եւ զայն ուրուք տեսեալ իցէ. եւ թէ *յառաջին ժամանակսն արայէզք լիզէին զվիրաւորս եւ ողջացուցանէին*, արդ ընդէ՞ր ոչ լիզիցեն եւ ողջացուցանիցեն. ո՞չ նոյն պատերազմունք են եւ նոյնպէս վիրաւորք անկանին: Այլ յայնժամ, ասեն, *դիւցազունք էին: Եւ մեք զդիցն իսկ պահանջեսցուք ի նոցանէ*: Մարմնաւորք էին արդեօք դիքն, թէ անմարմինք» Էջ 100: Այս շատ հետաքրքրական հատուածով ոչ միայն Արայի յարութիւն առնլու աւանդութիւնը յայտյանդիման կերպով կ'ապացուցուի, այլ եւ այն թէ 1. ըստ հեթանոս Հայուն հաւատքին եւ ըմբռնման Արա Գեղեցիկը *աստուածագգի* կամ *աստուած էր* եւ 2. թէ ինքն իսկ Եզնիկ զայն աստուածներու կարգը կը դասէ երբ իրեն եղած՝ «Այլ յայնժամ, ասեն, *դիւցազունք էին*» առարկութեան իբր պատասխան անմիջապէս աստուածներու վրայ կը դարձընէ իր խօսքը եւ Անանունի պէս ինքն ալ կը ջանայ ցուցընել թէ աստուածները «մարդիկ էին եւ զմարդկան ուրուականս ի պաշտօն առեալ՝ դիս անուանէին» (անդ): Որ է ըսել՝ եթէ Երդ դարու քրիստոնեայ Հայաստան Արա Գեղեցիկը մարդիկներէ սերած մարդ դիւցազն մը կը նկատէր, Գրդ դարու կամ աւելի ճիշտ նախնի հեթանոս Հայը զայն կը համարէր *ագգային պատերազմիկ աստուած մը, որ կը մեռնի, բայց վերստին կը կենդանանայ*:

1.2 Ժողովրդական աւանդութիւն

Արայի Երդ դարու առանձնայատուկ պատկերին վերլուծումն տալէն յետոյ՝ բնականաբար խնդիր պիտի ծագի թէ կարելի՞ է առասպելիս հետքերը գտնել նաեւ ներկայ հայ ժողովրդեան գրոյցներուն մէջ:

Հարցմանս դրական պատասխան կու տայ Ե. Լալայեանց հրատարակելով Արայի մասին ընդարձակ աւանդավէպ մը,¹¹ զոր իրեն Սահակ Սաֆարեան անունով Կարնեցի հարիւրամեայ ծերունի մը պատմեր է եղեր: Սաֆարեան զայն Մշոյ Հայերէն լսեր է եղեր եւ պատմուածքն ալ զանազան գաւառաբարբառներով խառն ըլլալուն՝ Լալայեանց պաճաճ տեսեր է հրատարակութեան մէջ լեզուին միտ չդնել՝ ի հարկէ առանց գրոյցին նկարագրական գաղափարներն ու ասութիւնները զոհելու: Որչափ որ ալ աւանդավէպս շատ հետաքրքրական նորութիւններ կը պարունակէ եւ իր շատ մը գողտրիկ փափկագգաց եւ վսեմ հայեացքներով հայ ժողովրդական արձակ բանաստեղծութիւններուն լաւագոյններու կարգը թերեւս կարելի ըլլայ դասել, բայց կը ցաւինք որ Լալայեանցի տուած երաշխաւորութիւններով հանդերձ ստիպուած ենք շատ կասկածելիօրէն վերաբերուիլ աւանդավէպիս, որ հաւանօրէն կեղծիք է, ուրիշ ոչինչ:

Ձրոյցին բովանդակութիւնը համառօտիւ այս է: Շատ դարեր յառաջ կ'ապրէր Արամ թագաւորը *Մուսուլ քաղաքը որ է Նինուէ*: Առիւծի պէս քաջ մարդ էր նա, բայց յանկարծ կոյրնալով՝ ալեգարդ ծերունի մը իրեն խորհուրդ կու տայ երեք որդիներէն մին Շամիրամի դրկել, որ աչքի դեղ ունի եւ կրնայ զինքն երիտասարդացընել: Արամ յանձն չ'առնուր առաջարկն ըսելով որ ինքը Շամիրամի հետ թշնամացած է եւ թէ Շամիրամ միտք ունի իր Արայ որդին յափշտակել: Ասկայն Արային աղաչանքներուն վրայ Արամ թոյլ կու տայ եւ Արայ իր երկու երեք եղբայրներուն հետ ճամբայ կ'ելլէ դէպի *վան*, որ Շամիրամի *մայրաքաղաքն* է եղեր: ճամբան երեք բերդերու կը հանդիպին, որոնց իւրաքանչիւրին տէրերը մէյմէկ դուեր են եղեր: Ատոնք մէյմէկ գեղեցիկ աղջիկ յափշտակած՝ բանտարկած են բերդերու մէջ եւ իրենք սովորաբար եւ այն՝ ցերեկին դուրս կ'ըլլան, երբ Արայ Գեղեցիկն իր եղբայրներուն հետ աղջիկներուն օգնելովը կը յաջողի բերդերը մտնել եւ գրաւել: Իւրաքանչիւր բերդին տէրերը սպաննելէն վերջը՝ առաջնոյն աղջիկը կու տայ իր երեք եղբօր կնութեան, երկրորդը՝ միջինին, իսկ երրորդը, որ ամենէն գեղեցիկն է եւ անունը Ջուարթ, ինքը կ'առնու: Առաջին բերդին գրաւման ժամանակ գրոյցը Արային եւ աղջկան բերանը խօսքեր կը դնէ, որոնք մտադրութեան արժանի են, այսինքն՝ դուը տակաւին դուրս քլլալուն՝ Արան կը հարցընէ

¹¹Ազգ. Հանդէս. Թիֆլիս 1902, էջ 144-159:

աղջկան՝ «Այսօր ո՞ր կողմն է գնացել նա:» «Դեպի արեւմուտք» կը պատասխանէ աղջիկը, ուսկից Արա կը հետեւեցնէ, «ուրեմն արեւելքից կը վերադառնայ:» Ասկից կը տեսնուի որ չեն պակսիր առասպելիս մէջ իրապէս դիցաբանական տեսագծեր (Motiv), որոնք իրենց հնութեամբը զմեզ եր տանին կը հասցընեն մինչեւ դիցաբանական շրջանը, որ իր կարգին երկնքի՝ բայց յատկապէս աստղներու արեւու եւ լուսնի երեւոյթներուն ամենագոր ազդեցութեան տակ էր: Արեւ, լուսին եւ աստղները միշտ դեպի արեւմուտք կ'ընթանան եւ սանդարամետ իջնալով՝ արեւելքէն դարձեալ մէջ տեղ կ'ելեն: Այսպէս նաեւ մարդիկ սանդարամետ կ'իջնան արեւմուտքէն եւ իրենց կեանքն ու լոյսը կը ստանան արեւելքէն: Եւ որովհետեւ արեւ, լուսին եւ աստղներ եւ ամեն *անձնաւորուած լուսաւոր* երեւոյթ վիշապներէ եւ դէներէ կը հալածուին, յաւիտենական եւ անվերջ կենածիր մըն է, որ կ'ընթանայ արեւմուտքէն արեւելք եւ արեւելքէն արեւմուտք:

Առասպելը շարունակելով կը պատմէ, թէ Ջուարթ լսելով Արայի Շամիրամին երթալը շատ կը տրտմի եւ կ'աշխատի զինքը ետ կեցընել: «Շամիրամի մօտ, կը բացագանչէ Ջուարթ, վա՛յ ինձ, դու այլ եւս չես վերադառնայ, նրան տեսնելով, կը մոռանաս հօրդ էլ, ինձ էլ: Երբե՛ք, կը պատասխանէ Արայ, թո՛ղ վկայ լինին *աստուածները*, որ նոյն իսկ Շամիրամը չի կարող խլել ինձ քեզանից:» Ջուարթը ճարահատ իրեն խորհուրդ կու տայ Շամիրամի չգացած հանդիպիլ անպատճառ ալեգարդ ծերի մը: Արայ կը խոստանայ կատարել իր բաղձանքն ու կը մեկնի: Կը հասնի վերջապէս ծերունոյն եւ կը դնէ իր խնդիրն անոր առջեւ. «Դժուարին բան խնդրեցիր, կը պատասխանէ ծերունին, թոչունը իր թելով, օձը իր պորտով չեն կարողացել Շամիրամի երկիրը մտնել, որովհետեւ ինձ պէս չորս պահապան ունի սահմանի վրայ: Չորրորդը ես եմ եւ մեր ձեռքից ոչինչ չէ կարող սպրտնիլ: Բայց ես քեզ խոստացայ չվնասել... եւ ես կը ներեմ քեզ, որ իմ երեք ընկերներին սպաննել ես, մենք բոլորս էլ կախարդներ ենք եւ ինչ կերպարանք կամենանք, կ'ընդունինք նրանք, դէւի կերպարանք էին մտել սահմանը լաւ պահպանելու համար:» Ապա կը հրամայէ որ քովն եղած հսկայ ծառը բարձրանայ եւ անկից 40 տերեւ քաղէ: Արան կը կատարէ հրամանն եւ յետոյ կը հրամայէ որ տերեւներէն մէկը շրթունքներուն մէջ դնէ եւ մտքէն չար բաներ չանցընէ եւ սիրելիներն յիշէ «եւ իսկոյն աշխարհն սկսեց աչքի առաջով. անցընել, ահա իր հայրը Արամ, կոյր, դողդոջուն անցաւ առջեւից, ահա եղբայրները ուրախ գուարթ իրենց կանանց հետ եւ ահա Ջուարթը, թախիծն երեսին:» Ամենէն վերջը կը տեսնէ Շամիրամ, բայց անով գոհ չլլալով կ'ուզէ իրեն երթալ: Ծերունին կը ճամբէ զինքն խրատ տալով որ պահապաններու հանդիպելու պահուն, «դու հանիր մի տերեւ ծոցիցդ եւ շրթունքներովդ բռնիր, նրանք իրար կը խառնուին, քեզ կ'որոնեն, դու նրանց կը տեսնես, նրանք քեզ չեն տեսներ:» Արան այսպէս կ'երթայ կը մտնէ Շամիրամի սենեակը, դեղը կ'առնու, բայց յափշտակուած

Շամիրամի գեղեցկությունն է, որ հանգիստ կը ննջէր, «կոացաւ, մի վարդ քաղեց նրա երեսից (=համբուրեց) եւ իւր մատանին դնելով նրա մատը, նրանն ինքն առաւ՝ եւ շտապով հեռացաւ ննջարանից:» Արշալոյսին Շամիրամ կ'արթննայ եւ «իրեն թուում էր թէ մինը մօտեցել է իրեն:» Իսկոյն անկողնէն ելլելով՝ կոչեց իր 40 նաժիշտներն իմանալու համար թէ «ով է մտել այս գիշեր իմ սենեակը:» Անոնք լուր չունէին, բայց երբ սկսաւ լուացուիլ, նկատեց որ մատանին իրենը չէ, այլ վրան գրուած է Արայ Գեղեցիկ, որդի Արամ թագաւորի: Արիւնը անմիջապէս գլուխը զարկաւ եւ գոչեց. «Ուրեմն նա՛ էր, որ տեսայ, այն ի՛նչ թռչուն էր որ ձեռքիցս թոցրի:» Ապա զօրք ժողուած պատերազմ կը հրատարակէ Արամի դէմ:

Արայ Ձուարթը, եւ իր եղբայրներն առած շուտով հօրը կ'երթայ եւ աչքը կը բուժէ, բայց Շամիրամի բանակը արդէն Հայաստան հասած ըլլալուն՝ Արամի խորհուրդ կու տայ *չպատերազմիլ*. «Ուշ է, հայրիկ, ոչ ես, ոչ քո թուրն ու զօրքը կարող ենք մի բան անել, մինչեւ մենք կը պատրաստուենք՝ նա կը մտնի մեր քաղաքը եւ մեր բոլորիս գերի կը տանի:»... միայն ինձ թոյլ տո՛ւր մենակ, անգէն գնալ անձամբ բանակցել նրա հետ: Արամ չ'ուզեր, ըսելով որ Շամիրամ զքեզ պիտի չարձակէ արդէն քեզի համար եկած է. «Լաւ է, հայրիկ, ինքս գերի լինեմ, քան իմ ազգը, ինքս կորչիմ, քան հայոց գահն ու հայոց զօրքը:» Արամ ստիպուած թոյլ կու տայ եւ Արայ 30 հոգւոյ հետ կ'երթայ Շամիրամի ներկայանալու եւ Շամիրամ զինքն տեսնելուն պէս կը բռնէ եւ երեք տարի քովը կը պահէ: Երրորդ տարին Արայ ծպտուած կը փախչի Հայաստան: Շամիրամ կատաղութենէն երկրորդ անգամ պատերազմի կ'ելլէ եւ կը հրամայէ անխնայ ջարդել Հայոց զօրքը: «Միայն զօրքի գլխաւորին, որ երկար մագերով, բարձրահասակ եւ անմման մի երիտասարդ է, չսպաննէք, այլ կենդանի ինձ մօտ բերէք:» Սակայն Արան կ'իյնայ պատերազմի մէջ եւ Շամիրամ կոծով ու ողբով *զինքը կը թաղէ*:

Աւանդավէպ մըն է այս, որուն մէջ ի հարկէ կարգ մը իրապէս դիցաբանական գծեր մարգարիտներու պէս ասդին անդին ցիր եւ ցան սփռուած են ինչպիսի է օր. համար վերը յիշուածէն զատ նաեւ կախարդական միջոցով մը ամբողջ աշխարհքս, Արամ, Ձուարթ, Շամիրամ եւն Արայի աչքերու առջեւէն անցընելը, որ Ողիսեսի սանդարամետի մէջ եղած իր սիրելիներն ու ծանօթներն տեսնելը կը յիշեցընէ: Սակայն ամբողջ պատմութեան իսկականը, արմատն ու հիմը՝ Արան իր նկարագրով ժողովրդական անխառն աղբիւրէ չէ, անդրադարձ մտքի գործը է, օտար տարր մը՝ հիւսուած գիտակցաբար ժողովրդական ուրիշ առասպելի մը կամ առասպելներու հետ: Հիւսողին անձն երկրորդական է, ամէն պարագայի մէջ անիկա բոլորովին անտեղեակ չէր հայ գրաւոր աւանդական պատմութեան: Արամ, Նինուէ, Վան՝ վերջիններս իբր թագաւորանիստ քաղաքներ՝ մեր ըսածին առաջին ապացոյցներն են: Ժողովրդագիտօրէն (folkloristisch) խօսելով

անհնար է թէ հայ ժողովուրդը 2500 տարիէ ի վեր կործանուած Սինուէ քաղաքին յիշատակը պահած ըլլայ իր գրոյցներուն մէջ. կործանուած քաղաքը սովորաբար տեղի կու տայ ուրիշի մը, որ ի հարկէ կա՛մ իր աշխարհագրական դիրքով եւ կա՛մ քաղաքական եւ տնտեսական նշանակութեամբն ո՛ր եւ է մերձաւորութիւն մը կամ նմանութիւն մը ունենայու է նախընթացին հետ: Քաղաքներուն շփոթութիւնն, այսինքն Սինուէի Հայաստանի եւ Վանայ Շամիրամի մայրաքաղաք հրոչակումը բնական երեւոյթ է յառաջ եկած սովորաբար պատմողներու տգիտութենէն, հոս թերեւս դէր մը խաղացած ըլլայ նաեւ այն պարագան, որ այսօր Վանայ բնակչութիւնը՝ հաւանօրէն ազդուած Խորենացոյ աւանդութենէն, որ Վան Շամիրամի երկրորդ մայրաքաղաքը կ'անուանէ, իր քաղաքը Շամիրամի իրական մայրաքաղաքը կը ճանչնայ եւ ոչ թէ Հայոց: Ասոր հակառակ գրական աւանդութենէ խոտորում է Արամի բերանը դրած այն խօսքը թէ Շամիրամ միտք ունի իր Արայ որդին յափշտակել: Անանունը սիրոյ այս պայքարը, ինչպէս վերը ըսինք արդէն, Արայի ազատ եւ ինքնիշխան թագաւոր եղած ժամանակը կը դնէ. Խորենացին ալ նոյնը կ'ըսէ, այն տարբերութեամբ որ կը պատմէ թէ Շամիրամ Սինուսի կենդանութեան ժամանակ արդէն Արայի սիրահարուած էր, բայց կը ծածկէր: Շատ կասկածելի է նոյնպէս աստուածներն վկայ կոչելը, բայց մանաւանդ Շամիրամի Արան թաղել տալը: Ներելի՞ է կարծել թէ հայ ժողովուրդն ա՛յսպէս խայտառակ կերպով վերջ տայ իր գերմարդկային կարծուած ամենանշանաւոր հերոսին կեանքին: Եթէ իբրեւ պատ մական անձնաւորութիւն գոյութիւն իսկ ունէ. նար Արայ եւ Շամիրամէն՝ Հայաստանի ամենամեծ հակառակորդէն սպաննուէր, հայ ժողովուրդն՝ եթէ երբեք զայն դիցարանական գրոյցներու նիւթ ընէր, անշուշտ հնարքը պիտի գտնէր կերպով մը զինքն ապրեցընելու, ինչպէս ըրած են մեր հեթանոս նախնիները զինքն յարութիւն առած նկատելով: Ի՞նչ ըսենք այն հատուածին մասին, որուն համաձայն Արայ ոչ միայն Շամիրամը կը համբուրէ գրաւուած անոր գեղեցկութենէն, այլ մինչեւ իսկ կը փոխէ իր մատանին անոր մատանւոյն հետ, որոնք երկուքն ալ տրամագծօրէն կը հակառակին ոչ միայն Արայի գրական աւանդութեան, այլ ինքնին առասպելին նպատակին, որ է ցուցնել թէ Արայ Շամիրամը չսիրելուն համար կը մեռնի: Շատ աւելի անվիպական է Արայի իր հօր տուած այն յուսահատ խորհուրդն որով նա Արամը Շամիրամի դէմ պատերազմելէն ետ կը կեցընէ: «Ուշ է հայրի՛կ ո՛չ ես ո՛չ քո թուրն ու զօրքը կարող ենք մի բան անել.» եւ կուգէ խնգիրը բանակցութեամբ լմնցընել կամ գերի երթալ: Լա՛ւ է ինքս գերի յինեմ, քան իմ ազգը, ինքս կորչիմ, քան Հայոց գահն ու Հայոց զօրքը:» Որչափ խօսք, այնչափ մեղք ընդդէմ ճշմարիտ գրոյցներու հոգւոյն: Իրական հերոսն այսպէս չի խօսիր. մէկ խօսքով՝ Լալայեանցի Արան կը ներկայացուի հոս իբրեւ անձ մը որ մարդկային ամենահամեստ ձիրքերով օժտուած պարզ դիւցազնի մը անուան իսկ արժանի չէ:

Արայի եւ Շամիրամի մասին տարբերակ մըն ալ Խ. Լեւոնեան¹² գտած կը կարծէ եւ՝ ինչպէս ինքն իսկ կը յայտարարէ, ոչ թէ հայկական, այլ քրդական աղբիւրէ: Պօլի (Հայոց ձորի մէջ) շատ խելացի եւ զօրաւոր թագաւորը, այսպէս կը սկսի առասպելը ըստ Լեւոնեանի, որ մը սիրահարուելով Վանի բերդին այրի թագուհւոյն, որ շատ գեղեցիկ էր, պատգամաւոր կը դրկէ անոր եւ ձեռքը կ'ուզէ: Վանի թագուհին թէւ չէր ուզեր անոր հետ ամուսնանալ, որպէս զի իր երկիրներն անոր իշխանութեան տակ չիյնան, բայց նոյն ատեն ուղղակի մերժելէ վախճալով՝ ազատելու համար դժուարին պայման մը կ'առաջարկէ: Գացէք, կ'ըսէ պատգամաւորներուն, եւ ձեր թագաւորին ըսէք թէ կ'ընդունի թագուհին իր առաջարկը, եթէ իր սահմանին մէջ գտնուած մեծ ջրէն (Շամիրամայ ակը) մաս մը ջրանցքով Խոշապ գետին վրայէն մինչեւ Վան բերէ եւ անկից ալ իմ բերդիս գլուխը հասնէ: Թագաւորը շուտով կը կատարէ խնդրուածքը եւ երբ Արտամէտ կը հասնի, թագուհին զարհուրած ու շփոթած եթէ մինչեւ Արտամէտ հասաւ, կ'ըսէ, անշուշտ իմ բերդիս գլուխն ալ պիտի հասնի եւ յուսահատութենէն ինք զինքն բերդէն վար կը նետէ եւ կը մեռնի: Եղածին վրայ թագաւորը սաստիկ կը ցաւի, բայց մոգերուն կը հրամայէ, որ իրենց թալիսմաններով զայն կենդանացնեն. տեսնելով որ չեն կրնար, կը գրաւէ բերդն ու անոր թագաւորութիւնը:

Քրդական աղբիւրէ քաղուած առասպելս իր այս համառոտութեան մէջ իսկ Լալայեանցի հրատարակածէն աւելի հետքերակա եւ, հետեւաբար նաեւ լուրջ մտադրութեան արժանի ոչ միայն նկատելով իր ժողովրդական անարուեստ եւ անխառն նկարագիրը, այլ մանաւանդ իր բովանդակութեան պատճառաւ: Արայի աւանդավէպին հետ համեմատական գծերն ալ աւելի զգալ են եւ բնական. մին կը սիրահարուի միւսին եւ միւսը չ'ուզեր իրեն եղած սիրոյ առաջարկը ընդունիլ, որուն հետեւութեամբ ալ կը մեռնի, բայց սիրահար թագաւորը *սրտի ցաւէն կախարդներու կը դիմէ, որպէս զի զինքն կենդանացնեն*:

Անստոյգ է, բայց ամէն պարագայի մէջ չէ կարելի ժխտել թէ առասպելն իր նախնական ձեւին մէջ թերեւս կենդանութիւն իսկ կը շնորհէր մեռած թագուհւոյն: Դերերու շրջումը, որով հոս սիրողը կ'ըլլայ թագաւորը, իսկ Արայի մէջ Շամիրամ թագուհին, այնչափ ծանրակշիռ զարտուղութիւն մը չէ, վասն զի նման շրջումներ ցանցառ երեւոյթներ չեն: Դժուարին է ի հարկէ դարձեալ առասպելս Արայի աւանդավէպին մէկ տերբերակը համարիլ, ինչպէս Լեւոնեան միամտօրէն կ'ընէ առանց նկատողութեան առնելու որ հոս սիրողը՝ այսինքն թագուհին *յուսահատութենէն* ինք զինքը կը սպաննէ, մինչդեռ Արայի աւանդավէպին մէջ Արայ կը մեռնի *պատերաւի* հետեւութեամբ եւ պատերազմը Արայի առասպելին համար *հիմնական*

¹²Վանտոսպ 1911, էջ 2-4:

նշանակություն ունի: Անհնար է ուրեմն այս կարելուր պարագան անտես քննելով երկուքին միջեւ պատճառական աղերս փնտռել. կամ՝ այս կետիս մէջ առասպելը վնասուած յատարարելու ենք, որուն բաւական պատճառ չունինք դժբախտապար:

Առասպելս հետաքրքրական համարելուս բուն իսկ պատճառն անոր մէջ հիւսուած *վանի ջրմուղներու շինութեան ժողովրդական աւանդութիւնն է*: Ջարմանայի է, որ ըստ քրդական աղբիւրիս թագաւոր մըն է շինողը ջրմուղները, մինչ անդին Լեւոնեան քրդական երգ մըն ալ յառաջ կը բերէ (*անդ. էջ 2*), որ հայկական աւանդութեան պէս Շամիրամին կը վերագրէ անոնց շինութիւնը:

«Տէրէ Աղթամարէ = Եկեղեցին Աղթամարին
Գումպաթ Ոստանէ = Գմբէթ Ոստանին
Ճուհա Շահմիրանէ = Առուն Շամիրամին
Մկգկիաթէ խիզանէ = Մգկիթը խիզանին
Տարինջ Եպնեանէ = Սանդուխը Պնեանին
Ուր փրէ Պաթմանէշ = Ուր կամուրջը Պատմանին
Կեաթ խարապ նատըպէն = Բնաւ պիտի չաւրուին:»

Քրդական «Շահմիրան»ը պարսկական «Շեմիրան» ձեւին վրայէն կազմուած է, որ կը նշանակէ Շամիրամ: Որչափ կ'երեւայ, ջրմուղներու շինութեան քրդական աւանդութեան այս վերջին ձեւը հայկական աւանդութեան մէկ արձագանգն է: Այս պարագային բնական է մեր առջեւ երկու հնարաւորութիւններ պիտի ելլեն. երկուքն ո՞րը նախնականին եթէ ոչ իսկական, գէթ համեմատաբար ամենամերձաւոր ձեւը մեզի կ'ընծայէ, հայկականը թէ քրդականը, որ անշուշտ դրացի հայ գիւղացութեան ալ ծանօթ ըլլալու էր: Իրաւունքը քրդականին կողմն է, եթէ պատմութեան հարցընենք, վասն զի՝ ինչպէս ծանօթ է արդէն սեպագիր արձանագրութիւններէն, ջրմուղներու շինողը Սինուաս Ա. է, որ Ուրարտացիներուն ամենամեծ թագաւորն էր եւ առասպելին հերոս թագաւորն ալ քաջութեան եւ զօրութեան կողմանէ՝ գէթ զրոյցին նկարագրութենէն դատելով՝ անկից վար չի մնար: Բաց ասկից որովհետեւ Անանունը Շամիրամի ընծայուած այս կոթողային հսկայ գործին մասին բան մը չի հաղորդեր, զոր եւ տարօրինակ պիտի համարէի, եթէ Երդ դարուն իրօք գոյութիւն ունենար նման աւանդութիւն մը, եւ միւս կողմանէ յոյն մատենագիրներէն, ինչպէս Դիոդոր Սիկիլիացիէն բայց մասնաւորապէս Եւսեբիոս Կեսարիացիէն,¹³ որ Խորենագոյ գլխաւոր աղբիւրներէն մէկն եղած է, այն ալ գիտենք, որ Շամիրամի առասպելային քաջագործութիւններուն կարգէն են նաեւ կամուրջներ, քաղաքներ, ինչպէս նաեւ ջրուղիներ եւ ջրանցքներ շինելը, կրնայ ըլլալ, որ Խորենացին հոս ալ իր սովորական ոճով ենթադրութիւն մ'ըրած էւ այսպէս Շամիրամի ընծայած ըլլայ

¹³ Ժամանակագրութիւն Եւսեբեայ, 2., էջ 64:

Վանի ջրմուղներու շինութիւնը, մէկ կողմն թողլով ազգային բնիկ աւանդութիւնը՝ ի հարկէ եթէ իրեն ծանօթ էր այնպիսի բան մը, որ ո՛վ գիտէ թերեւս վերը յիշուած եւ Լեւոնեանէն քրդական յորջորջուած առասպելի՛ն աւելի համապատասխանէր: Խորենացոյ ենթադրութեամբ հնարածէն դիւրաւ կրնար այնուհետեւ ազգային նոր աւանդութիւն մը ծագիլ՝ եթէ նկատողութեան առնունք այն ազդեցութիւնը զոր Խորենացին գործած է հայ մտաւորականութեան վրայ: Ես կասկածով կը վերաբերուիմ Խորենացոյ ջրմուղներու աւանդութեան, պարզապէս իր հանրածանօթ անվստահելիութեան եւ բռնած սովորական ընթացքին պատճառաւ, ապա թէ ոչ ըստ ինքեան անկարելիութիւն մը չկայ պատմութեան մէջ, նկատելով, որ հաւանօրէն վաղուց արդէն մուտ գտած ըլլալու է Շամիրամի առասպելը Հայոց մէջ եւ որչափ կ'երեւայ բաւական մեծ եղած է նաեւ իր ազդեցութիւնը Հայաստանի գլխաւորաբար հարաւային նահանգներու վրայ:

Պատշաճ կը համարիմ ամբողջութեամբ հրատարակել հոս բոլորովին նոր գրոյց մը, որուն ծանօթացած եմ հայրենիքս Խոտորջուր եղած միջոցիս. իբր գրոյց թէւ բոլորովին նոյն չէ Արայի գրական աւանդավէպին հետ, բայց կը կարծեմ, որ գրոյցս անհամեմատ աւելի նշանակալից է նոյն իսկ Արայի աւանդավէպին համար, առանց նկատողութեան առնլու այն զարմանալի նմանութիւնն, որ կայ ասոր եւ *յունական արգոնաւորդներու նշանաւոր առասպելին միջեւ*:

«Կար չկար, կ'ըսէ գրոյցը, թագաւորը մը կար որ երեք որդի ունէր: Կրտսերը օր մը պալատէն վար նայած ատեն՝ կը տեսնէ որ բազմութիւն մը բռնաներու վարը դաշտին մէջ մաղ կը շինեն: Ամենէն աւելի աչքի կը զարնէ աղջիկ մը, որ շատ գեղեցիկ ըլլալուն՝ կը սիրէ եւ կ'երթայ մօր կ'ըսէ որ զանիկա պալատ առնուն: Մայրն ալ տեսնելով՝ կը հաճի եւ կը հրամայէ ծառաներուն որ պալատ բերեն: Շինեցէք ինծի եւ ասոր գեղեցիկ, արքայական զգեստներ, կ'ըսէ այն ատեն կրտսեր տղան, եւ տուէք ինծի իմ ժառանգութիւնս, վասն զի ես կ'ուզեմ իմ այս *քրոջս* հետ հեռու երկիր երթալ եւ հոն գինքն երջանիկ ընել: Գանձատունը կը պահպանէր ահագնատեսիլ առիւծ մը եւ բանալին անոր թաթերուն առջեւն էր. մօրմէ դուրս ոչ ոք կրնար անոր մերձենալ: Մայրը վերջապէս տղուն աղաչանքներուն կը զիջանի եւ երկուքին զգեստներն ալ կու տայ եւ հագուած զարդարուած կը մեկնին: Կ'երթա՛ն եւ չի լմննար, եւ այսպէս օրերով քալելէն յետոյ՝ ծովու մը առջեւ կը հասնին, որ զիրենք դժուարին կացութեան մը կը մատնէ. յանկարծ ծովը կը փրփրայ, ալիքներ կը սկսին եւ կը տեսնեն որ հսկայ, վիթխարի բան մը լողալով իրենց կու գայ: Աչքեր ունէր, որ բոցավառ արեւու պէս կը փայլէին եւ կը ծիծաղէր մարդու պէս: Թեւաւոր առիւծ է եղեր այս զարմանալի էակը, որ ցամաք ելլելով՝ կը հրամայէ երկուքին ալ իր վրայ նստիլ, որպէս զի զիրենք դիմացը անցընէ: Ի՛նչ զարհուրելի առաջարկ

երկուքին համար: Սակայն առիծը կը սպառնայ գիրենք ուտել լափել, եթէ չհնազանդին: Ճարահատ կը նստին առիծին վրայ, որ գիրենք լողալով ողջ եւ առողջ ծովուն միւս կողմը կ'անցնէ: Երկուքին ալ ուրախութեան այլ եւս չափ չկար եւ չէին գիտեր ինչո՞վ փոխարինել իրենց եղած այս բարութեան: Բայց առիծն իրենցմէ ոչ միայն բարիք չէր սպասեր, այլ կ'ուզէր իր կեանք իսկ տալ անոնց երջանկութեան համար: Յամաք ելլելուն պէս պատանույն կը հրամայէ որ գինքն սպաննէ. գլուխը գատ տեղ թաղէ, իրանն ալ գատ եւ աղիքներն ալ գատ եւ մէկ շաքար վերջը երթայ՝ դարձեալ դուրս հանէ թաղուածները: Պատանին կը զարհուրի եւ ամէն ճիգ կը թափէ բարերար առիծը այսպիսի առաջարկէ մը ետ կեցընելու: Բայց առիծը կը պնդէ եւ պատանին ստիպուած անոր կամքը կը կատարէ:

Մէկ շաքար վերջը կ'երթայ նախ իրանը կը բանայ եւ ի՛նչ տեսնէ. յանկարծ հրեղէն ձի մը փռսէն դուրս կը ցատկէ եւ օդ կը սլանայ եւ սպա իջնալով պատանույն առջեւ ծունկի կու գայ, որպէս զի վրան նստի: Պատանին կը նստի եւ օդոյ վրայ երկայն ճախրանքներ ընելէն վերջը՝ դարձեալ կ'իջնայ. յետոյ գլխուն փոսը կը բանայ, ուսկից հրացայտ աչքերով չորս շներ երկինք կը վերանան եւ իրենց վնկվնկոցով օդը կը թնդացընեն: Ամենէն վերջը կը բանայ աղիքներու տեղը, եւ նոր զարմանալիք մըն ալ հոն կը տեսնէ, վասն զի աղիքները գէնք եղած էին, որով զինուած հրեղէն ձին կը հեծնէ եւ օդ կը բարձրանայ շրջակայ վայրերը զննելու եւ գեղեցիկ պալատի մը շինութեան տեղն որոշելու համար: Քանի մը ամսէն կը բարձրանայ հրաշալի պալատ մը ծովու եզերքի վրայ՝ շրջապատուած սաղարթախիտ անտառով մը, որուն երփնագոյն ծառերն իրենց պատկերալիւ շուքն ծովուն վճիտ եւ արծաթափայլ ջրոյն վրայ ձգելով՝ հմայիչ եւ անպատմելի տպաւորութիւն մը կը թողուին մարդու վրայ: Պատանին կը դնէ իր սիրելին նոր պալատին մէջ եւ ուրախ, զուարթ իրենց օրերն կ'անցընեն:

Օր մը պատանին որսի գացած ըլլալով՝ եւ գրեթէ ամէն օր որսի կ'երթար աղջիկը ձանձրութենէն պարտէզ կ'ելլէ եւ կը սկսի ծովը զննել. նոյն ատեն կը տեսնէ, որ սեւ մարդ մը լողալով իրեն կու գայ եւ կը խնդրէ, որ գաւազան մը երկնցընէ, որպէս զի ցամաք ելլէ: Աղջիկը վախէն՝ ուզածը կը կատարէ եւ փերին կըտանի տունը: Փերին ինք գինքն ալ եւս անվտանգ տեսնելով՝ ամէն միջոց՝ կը բանեցընէ պատանին սպաննելու համար: Ուստի եւ կ'աշխատի աղջիկը համոզել թէ եղբայրդ գրեզ կ'ուզէ սպաննել: Աղջիկը սկզբան չ'ուզեր հաւատալ, բայց յետոյ կը համոզուկ ըստածներուն եւ կ'ուզէ ամէն գնով սպաննել եղբայրը: Անոր վրայ փերին իրեն խորհուրդ կու տայ որ հիւանդ ձեւանայ եւ անկողին մտնէ: Երբ եղբայրդ գայ եւ զքեզ հիւանդ տեսնէ, պիտի հարցընէ, ի՛նչ ունիս, քոյրի՛կ, ի՛նչ կ'ուզես, այն ատեն ըսէ՝ հեռո՞ւն, շա՛տ հեռուն շքեղ հրաշալի պարտէզ մը կայ, որուն ծառերուն վրայէն աշխարհքիս երաժշտական ամենանշանաւոր

գործիքները կախուած են, գնա՛ եւ հոն եղած քնարը բե՛ր եւ գա՛րկ, որպէս զի առողջանամ: Եղբայրդ պիտի երթայ եւ այլ եւս ետ պիտի չդառնայ: Աղջիկը փերիին ըսածը ճշդիւ կը կատարէ եւ պատանին լսելով իր սիրելւոյն խնդիրքը կայծակի արագութեամբ կը նետուի ձիուն վրայ եւ օդ կը վերանայ: Եւ ի՛նչ տեսնէ, հեռո՛ւն, շա՛տ հեռուն սպիտակ, սիրուն եւ հսկայ պալատ մը՝ սքանչելի պարտէզով եւ շուրջը ընդարձակ, անտառ մը: Կը սրանայ դէպի վար, կ'իջնա՛յ կ'իջնա՛յ եւ կը հասնի պալատին առջեւ: Հոն կը թողու ձին եւ շնիկներն եւ ինքը կը մտնէ ներս ընդարձակ սրահ մը, ուր կը նստէր ուրիշ թագաւորի մը նագելի աղջիկը, զոր առաստաղէն մինչեւ գետին երկարող սարդի ոստայնի ոսկեղէն սքանչելի հիւսք մը պատանիէն կը բաժնէր: Բարեկա՛մ, ինչո՛ւ եկած ես, ի՛նչ կ'ուզես, կը հարցընէ աղջիկը եւ պատանին կը պատմէ եղելութիւնը, որուն իբր պատասխան, կը խաբուի՛ս, կ'ըսէ, աղջիկը, եթէ կը կարծես թէ քոյրդ հիւանդ է, անիկա զքեղ սպաննել կ'ուզէ: Պատանին ասոր վրայ ինք զինքն սաստիկ վիրաւորուած զգալով՝ սուրը կը քաշէ, որ աղջիկը սպաննէ, բայց աղջկան սպառնալիքներուն վրայ կը հանդարտի: Դժուար է զքեզ համոզել, կը դիտէ աղջիկն, անոր համար գէթ միտ դի՛ր ինչ որ կ'ըսես: Այն պարտէզը, ուր երթալ կ'ուզես, ամէն կողմանէ փակուած է եւ հազարաւոր փերիներ պահպանութիւն կ'ընեն. խոշոր դուռ մ'ալ ունի, զոր կը պահպանեն վիթխարի արջ մը եւ ցուլ մը. արջուն առջեւ դրուած է խոտ եւ ցուլին առջեւ միս, դուն միսը արջուն տո՛ւր եւ խոտը ցուլին եւ անմիջապէս ներս մտի՛ր եւ քնարը ա՛ռ, ինձի եկո՛ւր: Ճի՛շդ այնպէս կ'ընէ, ինչպէս թագաւորին աղջիկը կ'ըսէ: Երբ քնարը առած դուրս կ'ելլէ, պահապան փերիները կ'արթննան եւ կատաղաբար կը սկսին իր ետեւէն վազել, բայց պատանին ձիուն զարնելուն պէս՝ օդ կը սլանայ եւ կու գայ աղջկան, որուն պահապան 500 փերիները պատանին հալածողները կը սպաննեն: Պատանին քնարն առած կ'երթայ իր քրոջ, որ տակաւին պառկած էր: Մէկ շաբաթ շարունակ քնար կը զարնէ, մինչեւ որ քոյրը անկողնէն կ'ելլէ: Պատանին հանդարտած դարձեալ որսի կ'երթայ, փերին հիմայ ուրիշ հնարք մը կը մտածէ: Եղբայրդ, կ'ըսէ, լարած թակարդէս ազատեցաւ, բայց այս երկրորդէն կարծեմ այլ եւս պիտի չագատի: Դուն դարձեալ հիւանդ ձեւացի՛ր եւ եղբորդ գալու ատեն այսպէս ըսէ՛ իրեն. հեռո՛ւն շա՛տ հեռուն դաշտ մը կայ, ուր անթիւ անհամար ոչխարներ եւ խոյեր կ'արածին: Ատոնց մէջ կայ բոլորովին սեւ խոյ մը. գնա՛, անիկա բե՛ր եւ մորթէ՛, որ ուտեմ եւ առողջանամ: Պատանին նոյնպէս հրեղէն ձին սլացած՝ կ'երթայ կը հանդիպի թագաւորին աղջկան: Միտ դի՛ր ինձի, բարեկա՛մ, կ'ըսէ աղջիկը, այն հօտին երթալ շատ վտանգաւոր բան է, անոր պահապաններն են կատաղի առիւծներ, արջեր եւ բազմաթիւ փերիներ եւ քանիներ՝ այն խոյը առնուլ ուզած եւ մեռած են: Ասկից գացած ատենդ խոշոր դաշտի մը պիտի հանդիպիս, որուն մէջ ահագին բարձունք մը կայ: Դուն նայէ՛, որ

երթաս եւ դաշտին մէջ եղած այն բլուրին վրայ կենաս: Երբ հօտը գայ քեզի մերձեւայ, դուն օդը բարձրացի՛ր, սաստկութեամբ իջի՛ր վար եւ բռնէ առաջին խոյը, որ խնդրուած խոյն է եւ շուտով դարձեալ օդ բարձրացի՛ր եւ եկո՛ւր ինձի: Հագիւ թէ պատանին աղջկան ըսածին պէս խոյը առած օդ կը բարձրանայ, ահագին աղմուկ մը կ'ելլէ հօտին չորս կողմանէ, արջերն, առիւծներն ու փերիները կը սկսին գազանաբար դէպի աղջկան պալատը դիմել, բայց անոր պահապան, փերիներէն ամենն ալ կտոր կտոր կ'ըլլան: Պատանին թագաւորին աղջկան շնորհակալ կ'ըլլայ եւ խոյն առած կը դառնայ իր տունը: Քոյրը խոյը մէկ շաբաթ ուտելով՝ դարձեալ կ'առողջանայ եւ կեղծաւորաբար շնորհակալ կ'ըլլայ պատանւոյն, ուր ոչինչ կը խնայէ իրեն համար:

Մեր հերոսը դարձեալ որսի կ'երթայ. այս անգամ փերին բոլորովին մտածկոտ տրամադրութեամբ պահարանէն դուրս կ'ելլէ, ուր միշտ կը պահուրտէր պատանւոյն տունն եղած ժամանակ: Մէկ միջոց մնաց այլեւս, կ'ըսէ աղջկան, այս ալ եթէ չաջողի, ա՛լ չեմ գիտեր ի՞նչ ընենք: Դարձեալ հիւանդ ձեւացի՛ր եւ եղբօրդ ըսէ որ հեռո՛ւն, շա՛տ հեռուն լիճ մը կայ, որուն ջուրը ոսկւոյ պէս կը փայլի, գնա՛ եւ ան ջրէն բեր՛ որ խմեմ եւ առողջանամ: Պատանին թէեւկասկածելու կը սկսի, բայց իր քրոջ սիրոյն համար այս վտանգն ալ յանձն կ'առնու եւ կ'երթայ: Կը գարմանամ քու վրադ, կ'ըսէ իրեն այս անգամ թագաւորին աղջիկը, որ յամառաբար կը շարունակես քու քաջագործութիւններդ այն ապերախտ քրոջդ համար: Այն լիճը, ուր երթալ կ'ուզես, կը գտնուի երկու մեծ լեռներու մէջտեղ, որոնք հինգ վայրկեան մէջ մը լիճը կը գոցեն: Անոր համար նայէ՛, որ հինգ վայրկեանէն ջրէն ելլես: Պատանին ձիուն խթան մը զարնելուն պէս կը բարձրանայ երկինք, կ'երթայ եւ կը սլանայ, մինչեւ որ լիճը կը հասնի: Լիճը բնութեան սքանչելիք մը, հրաշակերտ մը, որ իր հմայիչ, ձգող գեղեցկութեամբը քանի՛ քանի՛ հերոսներ կուլ տուեր է: Մեր հերոսը գիտնալով մօտալուտ վտանգը՝ ճեպով ջուրը կը մտնէ, կուժը կը լեցընէ եւ անգամ մըն ալ իր սքանչելի ձիով լողալէն վերջը՝ կը սրանայ դէպի անտառին պալատը առանց մտադիր ըլլալու որ ինքը հագի՛ւ վտանգէն ազատած էր եւ շնիկներն լճակին մէջ փակուած են: Ծնիկներուն կորուստին ցաւը աննկարագրելի էր, անո՛վ ինք զինքն կը մխիթարէ, որ թերեւս ազատին եւ դարձեալ զինքը գտնեն:

Փերինն ալ, աղջկան ալ հնարքներն սպառեցան եւ չէին գիտեր, ի՞նչ ընեն: Ուստի եւ յուսահատ միջոցի մը կը դիմեն, այսինքն՝ կ'ուզեն իր ճարպիկութեան եւ զօրութեան գաղտնիքն իմանալ: Եղբա՛յր, կ'ըսէ, օր մը աղջիկը, ի՞նչ ոյժ է այս քու ունեցածդ, որ ամէն վտանգէ եւ դժուարութենէ կ'ազատիս: Կը կապէ յետոյ հերոսին ձեռքերն ահագին շղթայով մը, զոր սակայն պատանին առանց մեծ բռնութիւն ընելու կտոր կտոր կ'ընէ: Միւրելի՛ս, իմ ձեռքերս կրնաս միա՛յն խոզի մագերով կապել, ուրիշ բան չի կրնար գիս զսպել: Աղջիկը ուրախացած խոզի մագ կը բերէ եւ կը

կապէ: Եւ երբ պատանին սաստկոթեամբ կտրել կ'ուզէ, մազը կը մտնէ մսին մէջ եւ արիւնը կը սկսի հեղեղի պէս դուրս հոսել: Մտր վրայ աղջիկը փերին շուտով դուրս կը հանէ պահարանէն եւ կը հրամայէ, որ եղբայրը սպաննէ: Բայց փերին՝ ի՞նչ պէտք կայ սպաննելու, կ'ըսէ, տանինք նետենք խոր հոր մը, խեղճը հոն արդէն մէկ երկու օրէն կը մեռնի. եւ այնպէս ալ կ'ընեն: Հերոսը արեան հոսումէն եւ ցաւերու սաստկութենէն մահուան դուռը հասած՝ կը մտածէ իր ձիուն եւ շնիկներուն վրայ, որոնց առաջինը իր բռնելու պահուն փախած էր եւ միւսները լճին մէջ փակուած: Յանկարծ վնկվնկոց մը կը լսէ օդոյ մէջ. *իր շնիկներն էին, որոնք իր հեծկլտութիւնն ու աղաղակն լսելով՝ հորն կ'իջնան եւ իրենց ակռաներովը մազը կը քակեն եւ վերքերը կ'առողջացընեն:* Հերոսն այլ եւս զօրացած՝ դուրս կ'ըլլէ հորէն եւ ձին ալ գալով հեռուէն, կը հեծնէ եւ կը սրանայ ուղղակի իր տուն: Իր ապերախտը փերիին հետ սեղանի նստած կը գտնէ, որոնք երկուքն ալ զարհուրանքէն քար կը կտրկն: Անմիջապէս փերիին կը հրամայէ, որ ապերախտ աղջիկը կտոր կտոր ընէ: Յետոյ ինքն ալ փերիին՝ գինքը չսպաննելուն համար միայն մէկ ոտքը կտրելով՝ կը վերադառնայ անտառին մէջ գտնուող աղջկան գոր իրեն կնութեան կ'առնու եւ յետոյ երկու մեծ թագաւորութիւններն ալ իրարու հետ միացընելով՝ հսկայ թագաւորութիւն մը կը կազմեն եւ իրարու հետ երջանկութեամբ կ'ապրին երկար ու երկար տարիներ:»

Ժողովրդական գրոյցի մը մէջ ասկէ աւելի պայծառ եւ որոշ չէր կրնար նկարագրուիլ Արալեզներու հին առասպելն, որ մեր գրական աւանդութեան մէջ Արայի աւանդավէպին հետ ամենասերտ կերպով կապուած ըլլալուն՝ բովանդակ առասպելագիտութեան մէջ բռնած իր բացառիկ դիրքովն ու նկարագրովը առանձնայատուկ զարմանալի կնիք մը դրոշմած է անոր վրայ: Հոս նկարագրուած շնիկներն ալ երկնային Էակներ են, օդոյ մէջ կ'ապրկն, օդոյ վրայէն կը թռչին. եւ որ ամենէն կարեւորն է՝ *վիրաւորներ կը կենդանացընեն, բուժելով անոնց վերքերը:* Ստոյգ է, թէ ինչպէս կը բուժեն մահամերձ հերոսին վերքերն, առասպելին մէջ չի յիշատակուիր, բայց կարծեմ շատ բնական է ենթադրել, որ եթէ ակռաներով մարմնոյն մէջ մտած մազը կը կտրեն, անշուշտ վերքն ալ *լեզուաւ* կը բուժեն: Ասիկա այնչափ պարզ է, որ եւ ոչ իսկ խօսիլ կ'արժէ այս մասին: Հարկ կը համարկմ մտադիր ընել նաեւ այն պարագային, որ ժողովրդական առասպելներու մէջ մէկը հորը նետելը կամ իջեցընելը շատ անգամ *սպաննել* կամ *սանդարամետ իջեցընել* կը նշանակէ: Եթէ դժուարին է այսու հանդերձ գրոյցս Արայի առասպելին հետ նոյնացընել, քանի որ երկու գիրար սիրողները հոս քիչ թէ շատ տարբեր տեսագծերով կը ներկայացուին, սակայն միւս կողմանէ այն ալ չէ կարելի ուրանալ, որ նաեւ ա՛յս նկատմամբ, այսինքն՝ սիրոյ երկակողմանի յարաբերութեան տեսակէտով շատ հետաքրքրական նմանութիւններ եւ լուսաւորութիւններ

կ'ընձեռեմ մեզի առասպելս: Հոս ալ հերոսը կը հալածուի իր սիրականէն, որ անոր թշնամիէն ու հակառակորդէն գրգռուելով եւ համոզուելով որ զինքը չի սիրեր, ամէն հնարք կը հնարէ, որպէս ղի հերոսը մէջտեղէն բառնայ, եւ թէեւ հերոսը գերմարդկային քաջագործութիւններ կը գործէ, բայց եւ այնպէս իրեն դէմ լարուած թակարդին մէջ կ'իյնայ եւ մահամերձ վիճակի կը հասնի, *թերեւս մինչեւ իսկ կը մեռնի* ուսկից կ'ազատի *իր շնիկներուն* օգնութեամբը, *վերջ դնելու համար իր հակառակորդներուն կեանքին*: Այս վերջին կէտը Արայի աւանդավէպին մէջ իր համապատասխանը չունի, անոր համար ալ բոլորովին առեղծուածային կը մնայ մեզի Արայի յարութիւն առնլէն վերջն ունեցած կեանքն ու գործունէութիւնը: Ուսկից յայտնի է թէ ո՛րչափ բնական է մեր գրոյցին վերջաւորութիւնը:

Ծանօթ են ինձի նման վերջաւորութեամբ նաեւ երկու գրոյց, որոնցմէ մին ընդարձակ ըլլալուն՝ հոս յառաջ չեմ բերեր, իսկ միւսն լսած եմ Իգմիր Սշեցիէ մը եւ ընդհանրապէս հետեւեալն է. Դիւցազն մը կայ եղեր, որ գերմարդկային ոյժ ունենալուն՝ հազարաւոր փերիներ կը սպաննէ եւ ամէնուն ահ կը պատճառէ: Օր մը մօրը հետ կը ճամբորդէ հեռու աշխարհ մը, ուր կայ եղեր մեծ անտառ մը սքանչելի պարտիզով մը լեցուն ամենագգի անուշահամ պտուղներով եւ պէսպէս ծաղիկներով: Պարտիզին տէրն է գեղեցիկ, բայց եւ հուժկու աղջիկ մը, որ ոչ ոք ներս կը թողու եւ մտնողը կը սպաննէ, ըլլա՛յ այն մինչեւ անգամ փերի կամ հսկայ: Մեր հերոսը լսելով այս պարտիզի մասին, կը մտնէ ներսը եւ կը սկսի խաղող քաղել: Յանկարծ աղջիկը մէջտեղ կ'ելլէ ծպտուած պատերազմական զգեստներով: Երկուքին միջեւ ահագին մենամարտութիւն մը կը սկսի, որուն մէջ սակայն աղջիկը կը պարտուի. եւ երբ հերոսը զինքն իր ծնկուրներուն տակ առած՝ կ'ուզէ սպաննել, աղջիկն անմիջապէս կուրծքը կը բանայ, ցուցնելու համար թէ ինքը աղջիկ է, որուն վրայ հերոսը զարմանքէն ետ կը քաշուի: Յետոյ երկուքն ալ իրարու հետ կ'ամուսնանան, բայց *աղջիկը փերիէ մը խաբուելով՝ անոր սադրանօք կը ջանայ ամէն կերպով հերոսը սպաննել*: Սկզբան չի յաջողիր, բայց յետոյ կը բռնուի հերոսը. *փերիին խորհրդովն* աչքերը կը կոյրցընեն եւ կը տանին անտառին մէջ տեղ մը կը նետեն, ուսկից առուակ մը կ'անցներ: Հերոսին մայրը կ'իմանայ եղելութիւնը եւ կու գայ տղուն քով եւ ի՛նչ տեսնէ երկու երեք օր վերջը. քանի մը գորտ յարձակելով ուրիշի մը վրայ՝ անոր աչքերը կը հանեն, բայց անիկա տեսակ մը խոտ աչքերուն կը քսէ եւ դարձեալ բոլորովին կ'առողջանայ: Մայրն ուրախացած՝ կ'առնու այն խոտէն եւ կը քսէ հերոսին աչքերուն եւ կ'առողջացընէ: Ասոր վրայ հերոսն առանց վայրկեան մ'իսկ սպասելու, կ'երթայ կը մտնէ տունը, ուր *իր ամուսինը փերիին հետ սեղանի վրայ կը գտնէ*: *Հոն երկուքն ալ կը սպաննէ, կտոր կտոր կ'ընէ եւ կը դառնայ իր մօրը*:

Ինչպէս կը տեսնուի. հոս ալ աղջիկն է հերոսը սպաննել փորձողը՝ դրդուած իր ուրիշ մէկ սիրականէն, որ հերոսին

հակառակորդն ըլլալուն՝ ժողովրդենէ սովորաբար փերի անուամբ կը յորջորջուի: Առասպելիս մէջ կան ուրիշ դեռձատ զարմանալի նորութիւններ, որոնք սակայն մեր ներկայ նիւթին չվերաբերելուն՝ կը ձգեմ առ այժմ ապագային, անցնելով Արգոնաւորդներու առասպելին, որուն հետ այնչափ նմանութիւն ունի մեր նախընթաց առասպելը:

Արգոնաւորդներու առասպելն Հոմերոսի Իդիականէն եւ Ռդիականէն վերջը յունական ամենանշանաւոր գրոյցն է, որուն զարգացման եւ նորանոր տեսագծերով (Motiv), ինչպէս նաեւ քանաստեղծական ամենանորը երանգներով ու զարդերով ճոխացման մասնակցած են յոյն երեւելի քանաստեղծներ ու մատենագիրներ:

Չկայ գրեթէ յոյն դիցաբանական հերոս մը, որ այս նշանաւոր արշաւանքին մէջ գործ ունեցած չըլլայ, ասոնց մէջն է նոյն իսկ Ἀργεῖνιος որ ըստ յունական աւանդութեան Արգոնաւորդներու Կողքիսէն դարձին Հայաստան անցած եւ հոն Հայերու նախահայրն եղած է: Ահա այս առասպելին հետ՝ թերեւս մինչեւ իսկ պատճառական աղերսի մէջ է մեր հրատարակած գրոյցը: Հայ գրոյցին եթէ նայինք, հերոսն ու իրեն ընկերն ոչ թէ արենակցական, այլ աւելի սիրոյ կապերով իրարու հետ կապուած են: Այսու հանդերձ չեմ համարձակիր քոյր եւ եղբայր յորջորջումը ջնջել գրոյցին մէջէն՝ նկատելով յատկապէս Արգոնաւորդներու առասպելը: Վասն զի հոս ալ եղբայր եւ քոյր, այսինքն՝ Բրիւքսոս եւ Հելլէ թողով իրենց հայրենի տունը կը մեկնին դէպի ծով. ուր ոսկեգեղմով թեւաւոր խոյ մը իրենց կը հանդիպի, որ մարդու խելք ունէր եւ կը խօսէր ու կը ծիծաղէր մարդու պէս: Հայուն առիծը հաւանօրէն անով կը մեկնուի, որ հայ առասպելներն արտաքոյ կարգի մեծ յարում ունին առիծի տեսագծին եւ ո՛վ գիտէ քանի գրոյցներ այսպէսով փոփոխութեան ենթարկուած են: Արդ խոյը հայուն առիծին պէս երկուք ալ կը հրամայէ, որ հեծնեն իր վոյս, որպէս զի գիրենք ծովուն դիմացի կողմը, այսինքն Կողքիս (= Հայաստանի մօտ սահմանագաւառ մը) ցամաք հանէ: Հելլէ Հեղեսպոնտոսի մէջ կ'իյնայ խոյին վրայէն եւ կը խեղդուի, ուսկից է նաեւ նեղուցին անունը: Յունականին այս փոքրիկ շեղումը համեմատաբար աննշանակ է. քիչ մը վերջը երկու գրոյցները զիրար դարձեալ կը գտնեն, վասն զի խոյը Բրիւքսոս ցամաք հանելէն վերջն, անոր դարձեալ կը հրամայէ, որ գինքն սպաննէ: Բրիւքսոս կը կատարէ հրամանը, ոսկեգեղմն առած Արեւի նուիրուած մայրիկ մը մէջ կը կախէ, իսկ խոյին աստուածային մասն երկինք կը խոյանայ:

Այսուհետեւ Արգոնաւորդներու առասպելին հերոսը կը փոխուի եւ անունն է Յասոն: Անոր համար ալ շատերը¹⁴ երկուքն ալ իրարմէ անկախ երկու առասպելներու կրողներ կը համարին:

¹⁴Հմմտ. Pauly, Enzyklopädie 3., «Argonauta.» նաեւ Müller, Mythologie der griechischen Stämme 2., էջ 158:

Սակայն այս խնդիրը մեզի համար երկրորդական նշանակություն ունի: Մտադրութեան արժանին այն է, որ հայր հոս ալ կարելոր կէտերու մէջ շատ գեղեցիկ կերպով կը գուգակցի յունականին հետ: Ստոյգ է հայր չունի յոյնին Արգոս նաւը, որով հերոսներն Կողքիս կ'երթան ոսկեգեղմը բերելու համար, բայց հայն ալ կը յիշէ ծով մը, որուն երկու կողման լեռներն ու ժայռերը անընդհատ իրարու կը զարնուին: Եթէ Աթենաս դիցուհին իր աստուածային առանձինն օգնութեամբ յոյն հերոսները կը փրկէ այս վտանգաւոր տեղէն (=Բոսփոր), հայուն մէջ ալ անտառին աղջիկը (=դիցուհի) կ'ազատէ մեր հերոսը:

Շատ աչքի զարնող նմանութիւններ կարելի է գտնել նոյնպէս երկու հերոսներուն ալ իրենց հակառակորդներուն կողմանէ եղած վտանգաւոր առաջարկութիւններու պատմութիւններու միջեւ, որոնք երկու գրոյցներուն ալ գաղափարաշարքին գլխաւոր ծանրակէտը կը կազմեն: Առաջարկութիւններուն նպատակն է հերոսներուն կեանքը մէջտեղէն բառնալ. եւ թէեւ սոյն առաջարկութիւններն իբրեւ այսպիսի միեւնոյն նիւթերու չեն հայիր, ըստ որում Այետես Յասոնի առջեւը կը դնէ հերկել նախ Արեսի նուիրուած արտ մը հուր շնչող երկու ահռելի ցուլերով եւ յետոյ սպաննել այն վիշապը, որուն պահպանութեան յանձնած էր ոսկեգեղմը, մինչդեռ, ինչպէս վերը տեսանք, բոլորովին տարբեր առաջարկութիւններ են որ կ'ըլլան մեր հերոսին, բայց եւ այնպէս երկուքն ալ չափով մը դարձեալ իրարու կը մերձենան, երբ Այետես Յասոնի կու տայ վիշապի ակօաներ, որպէս զի *երկրի մէջ թաղէ, որոնցմէ յետոյ վիթխարի էակներ դուրս կ'ելլեն*: Թէ ուսկի՛ց են այս ակօաները՝ դժբախտաբար գրոյցն անորոշ կը ձգէ: Առ հասարակ մութ կը մնայ նաեւ խոյին սպանման ամբողջ պատմութիւնը. գրոյցն այնչափ միայն կ'ըսէ, որ խոյին աստուածային մասն երկինք կ'ըլլէ եւ ոսկեգեղմն ալ Բրիքսոսէն թանկագին գանձի պէս կը պահուի, բայց մարմնոյ միւս մասերու նկատմամբ բոլորովին կը լռէ: Անհնարին չէ, որ թաղուելու տրուած ակօաները խոյի՛ն ակօաներն ըլլան, այս պարագային մեր գրոյցին հետ նմանութիւնն իհարկէ աւելի զգալի կ'ըլլայ: Արգոնաւորդներուն գրոցը շարունակելով՝ կ'ըսէ, որ Յասոն իրեն եղած երեք առաջարկութիւններն ալ ամենամեծ յաջողութեամբ կը կատարէ, վասն զի *Մետէա՝* Այետեսի դուստրը ծածուկէն իրեն սիրահարուած ըլլալով՝ ամէն անգամուն կը յայտնէ եղեր անոր առաջարկութիւններուն գաղտնիքը: Միա մեծ գուգակցութիւն մըն ալ հոս կայ, մեր գրոյցին անտառին աղջիկն իր դերով Մետէան է, որ Մետէային պէս սիրահարուած է ծածուկէն հերոսին, ունի նոյն *մոգական միջոցներն*, որոնցմով ամէն դժուարութիւն կը հարթէ հերոսին առջեւէն եւ ամէնէն վերջն ալ Մետէայի պէս *կ'ամուսնանայ հերոսին հետ*: Արայի առասպելին մէջ Շամիրամ իրեն մրցակից չունի, նոյնը կը նկատենք նաեւ Տամնուգի, Ադոնիսի եւ Ատտիսի առասպելներուն մէջ: Սակայն ապացոյցներ կան, որոնցմէ յայտնի կը տեսնուի թէ այս պակասը սկզբնական

ՀԷ, այլ զարգացման յետագայ շրջաններու գործ Է:
Ժողովրդական ուրիշ զրոյց մըն ալ կայ որուն մասին սակայն
յետոյ:

1.3 Շամիրամ

Հնությունն էլ առ հասարակ ամբողջ անցեալը մինչեւ ԺԹրդ դարու 50 ական թուականներուն Շամիրամ կը նկատէր *պատմական իրական* անձնաւորութիւն մը իբրեւ թագուհի մը հազուագիւտ իր սեռին մէջ, որ իր զարմանալի կորովովն ու առնական նկարագրովը հնութեան գրեթէ բովանդակ քաղքակիրթ աշխարհին կը տիրէ, մեռնելէն վերջն ալ ձգելով հսկայագործ շինութիւններ եւ գեղեցկաշէն քաղաքներ իբր յաւիտենական յիշատակ իր մեծութեան եւ արտաքոյ կարգի ձիրքերուն որոնց շնորհիւ մինչեւ իսկ յետագայ սերնդէն կ'աստուածանայ եւ ասուրա-բաբելական պանթէոնին նշանաւոր դէմքերէն մէկը կը դառնայ: Այս քմբոնումը տիրող էր տակաւին, երբ Գաթրճեան իր հռչակաւոր Տիեզերական պատմութիւնը կը գրէր: Սակայն հետզհետէ գտնուած սեպագիր արձանագրութիւններն այս քնդհանուր հաւատքն այն աստիճան խախտեցին, որ պատմաքննական շրջանակներուն առջեւ *քննագուրկ* եւ *յետադիմական* կը համարուէր, ով որ Շամիրամի պատմականութեան վրայ կը պնդէր: Այնուհետեւ Շամիրամ նկատուեցաւ դիցուհի մը, ասուրա-բաբելական *Իշտարի* հետ նոյն բոլորովին, գոր յետոյ յոյն մատենագիրներու *Եւեմերական քանապաշտութիւնը* իր բնական ձգտումովն ու բերումով աստուածութեան բարձունքէն իբր թէ իջեցընելով՝ կը մարդացընէ եւ ասուրա-բաբելական գահին վրայ կը բազմեցընէ իբր յաջորդ Նինոսի իր ամուսնոյն եւ Նինուէի հիմնադրին, որ ումանց համաձայն ինքնին իսկ Շամիրամէն կը սպանուի եւ ըստ ուրիշներու բնական մահուամբ կը մեռնի:

Այս քմբոնումը մնաց մինչեւ ԺԹրդ դարու վերջերը, այն ատենէն ասդին պատմական հորիզոնը բաւականաչափ պարզուեցաւ շնորհիւ գտնուած ուրիշ երկու շատ կարեւոր արձանագրութիւններու, որոնց մէջ որոշ կը յիշուի Շամիրամ անուամբ կին մը, թագուհի Ասորեստանի, ծագմամբ բաբելացի, որ կ'ապրէր Քրիստոսէ յառաջ Թրդ դարուն սկիզբները: Նշանաւոր պատմախոյզներ սկսան նոյն իսկ աւանդութեան Շամիրամին եւ պատմական Շամիրամին միջեւ պատճառական աղերս փնտռել եւ նաեւ հաստատել: Ասոնց մէջէն ամենէն եռանդունն է Lehmann-Haupt «Հայաստան երբեմն եւ այսօր» գործին հեղինակը:¹⁵

Արձանագրութիւններուն առաջինը բաբելական *Ներոյ* աստուծոյն նուիրուած արձանի մը վրայ գրուած է եւ կը

¹⁵Armenien einst und jetzt, Leipzig 1910, Bd. 1. Յաջորդ երկու հատորները տակաւին անտիպ են: — Շամիրամի մասին հմմտ. Die historische Semiramis und Herodot, Beiträge zur alten Geschichte, KLIO 1., էջ 256-281. — Roscher, Lexikon der Mythologie, Semiramis, էջ 678-701 (Lehmann-Haupt). — Noeldecke, Die historische Semiramis und ihre Zeit, Tübingen 1910. — Maspéro, Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique, Vol. 3., 1899, էջ 18 էւն:

սկսի այսպես. «Ներոյ հզօր եւ վեհափառ աստուծոյն, որդւոյն Նուգիմուտ (=Էա) աստուծոյն, սիրելւոյն Բելի տերանց տէրին, անո՛ր, որուն զօրութիւնը իրեն նմանը չունի, առանց որուն երկինք ո՛րեւէ որոշում չ'ըլլար, մեծ տիրոջ եւ իր իշխողին կը նուիրէ եւ կը կանգնէ այս արձանը Ադադնիրարի Ասորեստանեայց թագաւորին կեանքին Շամուրամմատ, պալատին տիկնոջ եւ իր տիրուհւոյն կեանքին... եւ իր (Ադադնիրարի) հոգւոյն կեանքին համար,... որպէս զի իրեն որեւէ հիւանդութիւն չհանդիպի: Ով որ ալ ըլ լաս դուն յետոյ գալիքդ, վստահէ Ներոյի վրայ եւ ուրիշ աստուծոյ վրայ յոյսդ մի դնէր:» Երկրորդ արձանագրութիւնը յիշատակարան մըն է նուիրուած որչափ կ'երեւայ ինքնին իսկ Շամիրամի. «Այս է կոթող Շամուրամմատի պալատին Տիկնոջ, Սամսի-Ադադի. տիեզերքի եւ Ասորեստանի թագաւորին, մօրը Ադադնիրարի, տիեզերքի եւ Ասորեստանի թագաւորին, Սադմանասարի աշխարհքիս չորս կողմերու թագաւորին:»

Ուրեմն այս արձանագրութիւններուն համաձայն Շամուրամմատ Սադմանասար Գ. ի որդւոյն Սամսի-Ադադի կինն էր եւ մայր Ադադնիրարի Դ. ին, որուն հայրը թագաւորած է 826-811: «Ասորեստանեան պաշտօնական վաւերագրութիւններու մէջ կին մարդու մը յիշատակութիւնը արտաքոյ կարգի բան մըն է, կ'ըսէ իրաւամբ Լեման-Հաուպտ,¹⁶ եւ այս պարագան արդէն ըստ ինքեան բաւական է ցուցնելու համար թէ Շամուրամմատ նոյն ժամանակուան հրապարակական կեանքին մէջ ազդեցիկ դեր մը խաղացած ըլլալու է:» Շամուրամմատի այս բարձր դիրքը աւելի երեւան կու գայ եթէ նկատենք նաեւ այն պարագան, որ արքունիքի Տիկին այսինքն տիրուհի եւ իշխող, կ'անուանուի ոչ միայն իր ամուսնոյն, այլ եւ որդւոյն գահակալութեան ժամանակ. վերջինս՝ ինչպէս արձանագրութենէն ալ կը տեսնուի, արդէն իսկ որոշ կերպով «*իմ տիրուհիս*» կը յորջորջէ զինքը: Եւ որովհետեւ կասկած չկայ որ Շամուրամմատ Շամիրամի ասորեստանեան ձեւն է զարմանալի չէ որ բազմաթիւ գիտնականներ աւանդութեան Շամիրամին հետ նոյնացընեն այս ասորեստանեան հզօր թագուհին: Երկուքին նոյնացուցման մեծապէս կը նպաստէ նաեւ հետեւեալ պարագան. աւանդութեան համաձայն Շամիրամ նաեւ Բաբելոնի թագուհի է, ուրիշ խօսքով Բաբելացի է, նոյնը կը հաստատեն նաեւ սեպագիր արձանագրութիւնները եւ այսպէս. Բաբելոնի Մարդուկդ-Բալատ-իգբի եւ Բաու-ահ-իտտին թագաւորները գրգռուելով Ասորեստանցիներուն դէմ, Սամսի-Ադադ երկուքին վրայ ալ պատերազմի կ'ելլէ եւ վերջինը՝ ուրիշ բազմաթիւ իշխաններու եւ ազնուականներու հետ ի միասին մինչեւ անգամ գերի կը բռնէ. ասոնց մէջն էր նաեւ Շամուրամմատ արքայադուստրը, զոր իրեն կնութեան կ'առնու եւ այսպէս Բաբելոնի թագաւորութիւնը Ասորեստանի հետ կը միացընէ:

¹⁶Roscher, Semiramis, էջ 681:

Բաբելագիները սիրաշահելու համար սկսաւ գոհել Բաբելոնի աստուածներուն թերեւս դրդուած ինքնին իսկ Շամիրամէն: Նոյնը կ'ընէ նաեւ իր որդին Ադադնիրարի, որ բարեացակամ քաղաքականութեան մէջ աւելի յառաջ երթալով՝ հօրը բռնած գերիները բոլորն ալ դարձեալ ազատ կ'արձակէ եւ կ'աշխատի ամէն գնով Բաբելագիները Ասորեստանի հետ հաշտեցնել:

Այն ատեն միայն թերեւս դժուարին ըլլար Շամուրամատ Շամիրամի հետ նոյնացնել, երբ ցուցուէր թէ Քրիստոսէ շատ յառաջ համանուն ուրիշ աւելի նշանաւոր թագուհի մը կամ գէթ դիցուհի մը գոյութիւն ունէր: Արդ ասոնցմէ եւ ոչ մէկը այսօր ծանօթէն խնդրոյնիւր կրնայ ըլլալ: Ստոյգ է Դէիր-Էլ-Քալա (Deir-el-Qala'a) գտնուած յունարէն եւ լատիներէն երկլեզուեան արձանագրութեան մը մէջ *Սիմա* անուամբ դիցուհի մը կը յիշուի, զոր S. Ronzevalle¹⁷ կը բաղձայ Շամիրամի հետ նոյնացնել, սակայն ինչպէս շատ լաւ կը դիտէ արեւելեան խնդիրներով զբաղող հանրածանօթ թերթ մը,¹⁸ Շամիրամ ծագած է բաբելական *Մամուրամատէն*, որ հաւասար է ասորեստանեան Շամուրամատին: Հետեւաբար եթէ մինչեւ անգամ Սիմա, որուն ասորական ձեւն է **ܫܡܐ** եւ նախնականն ըլլալու է **ܫܡܫܐ** = Մսիմա,¹⁹ Շամիրամի Սամու-նախարմատին հետ ներքին աղերսի մէջ ըլլայ, անկից տակաւին երկութիւն նոյնութիւնը չի հետեւիր:

Սեպագիր արձանագրութիւններն Շամիրամի մասին աւելի բան մը չհաղորդելով՝ պատմախոյզները ստիպուած են աւանդութեան եւ ժողովրդական առասպելներու դիմել, զորոնք իբրեւ պատմական աղբիւր գործածելու համար ի հարկէ մեծ զգուշութիւն հարկաւոր է: Բարեբախտաբար ներկայ ուսումնասիրութեանս բերմամբ մենք հիմայ այս հոգերէն չափով մը ազատ ենք. անոր համար սիրով եւ յօժարութեամբ կը մերձենամ առասպելախառն եւ դիւցախառն Շամիրամին, որ իր գերագոյեցիկ դէմքովն ոչ միայն բազմաթիւ առասպելներ եւ աստուածութիւններ ձուլած միացուցած է իրեն հետ, այլ եւ զբաղցուցած է իրմով գրեթէ բոլոր հին պատմագիրները, որոնք իր քաջագործութիւններէն այնչափ գրաւուած էին, որ Էսպէս թերի պիտի համարէին իրենց գործքերը, եթէ գէթ քանի մը տողով չյիշատակէին անոր կեանքն ու գործունէութիւնը:²⁰ Հոս պիտի օգտուիմ աւելի Դիոդոր Սիկիլիացիէն, որ մեզի հասած բոլոր մատենագիրներուն մէջէն ամէնէն մանրամասն գրողն է այս մասին եւ նախընտրելի է ինծի առաւելապէս անո՛ր համար որ իր գլխաւոր աղբիւրն եղած է Կտեսիաս, նշանաւոր յոյն

¹⁷Revue Archéol. 1903, 2., p. 38-44.

¹⁸Altorientalische Literaturzeitung 1903, էջ 479:

¹⁹Հմմտ. AOLZ, 678:

²⁰Diod. Sic. 2., 4. «Որովհետեւ համոզուած ենք, կ'ըսէ յոյն մատենագիրը, որ Շամիրամ բոլոր կանանց մէջէն ամէնէն նշանաւորն է, անկարելի է որ բան մը չգրենք անոր մասին, մանաւանդ եթէ նկատենք որ ամենատոնարի վիճակէ այնչափ փառքի գագաթնակէտը հասաւ:»

պատմագիրը, որ ժողովրդական գրոյցներու նախասիրութիւն տուող իր հանրածանօթ բերումովը ի հարկէ աւելի վստահելի է եւ մտադրութեան արժանի դիցաբանութեամբ պարապողի մը համար:

Շամիրամ դուստրն է Դերկետոյ ասորի դիցուհւոյն, որ ընկեցիկ կ'ընէ զինքը անապատին մէջ, ուր աղանիները զինքը կարծով եւ պանիրով կը սնուցանեն: Յետոյ Սիմաս անունով հովիւ մը զինքը գտնելով, կը տանի իր տունը եւ կը կրթէ: Շամիրամ աճելով հասակաւ եւ գեղեցկութեամբ կ'ամուսնանայ Ոննեսի՝ Նինոսի խորհրդականին հետ. որմէ երկու զաւակ՝ Հիւպատէն եւ Հիւդասպէն կը ծնան: Սասնակից կ'ըլլայ Նինոսի բակտրիական արշաւանքին, որուն միջոցին իր ցուցուցած առնական քաջութեամբն ու տուած իմաստուն խորհուրդներովը Նինոսի սիրտը կը գրաւէ, որ զայն կնութեան կը պահանջէ: Նինոս ասկէ յառաջ արշաւանք մըն ալ ըրած էր Հայաստանի Բարգանէս թագաւորին դէմ եւ զայն դաշնակից եւ հարկատու ըրած:²¹ Ոննէս Շամիրամի ամուսինը Նինոսի պահանջքին վրայ՝ յուսահատութենէն ինք զինքը կը կախէ, որով Շամիրամ կ'ըլլայ կին Նինոսի, ուսկից կը ծնան Նինիաս: Կը մասնակցի նաեւ Նինոսի ընդդէմ Սարաց արշաւանքին եւ անոր մահուընէն վերջը իբրեւ միահեծան թագուհի կը կանգնէ շիրիմ մը անոր գերեզմանին վրայ եւ կոթողային կամուրջ մը Եփրատի վրայ. ինչպէս նաեւ շքեղ տաճար մը Բելի նուիրուած: Կը շինէ վերջապէս արքունական մեծ պողոտայ մը եւ հսկայ ջրմուղ մը: Միւս կողմանէ սակայն յայրատ էր եւ շուայտութեան տալով ինք զինքն ետեւէ կ'ըլլայ շատ մը սիրականներու, զորոնք յետոյ ամենն ալ կը սպաննէ: Ամենէն վերջին գործը կ'ըլլայ Հնդիկներու դէմ արշաւանքը, որ շատ անյաջող էր կ'ունենայ, իսկ ինքը յետոյ կա՛մ կը սպաննուի եւ կամ աղանոյ կը փոխուի:²²

Բազմապիսի գծերով նկարուած պատկեր մըն է հոս մեզի ընծայուածը, որուն մէջ դիցաբանական ու մարդկայինը, առասպելականն ու պատմականը այնպէս գեղեցիկ կերպով իրարու հետ միացած են: Դերկետոյ ասորական Աթարկատիս դիցուհին է, որ փիւնիկեան Աստարտի եւ ասուրաբաբելական Իշտարի կը համապատասխանէ: Նոյն մայր դիցուհին է, արգասաւորութեան եւ սիրոյ դիցուհին, պաշտօնով թէեւ յայրատ, անբարոյական, բայց իր ազդեցութիւնը կը տարածէր բոլոր Մեմական ազգերու եւ առհասարակ ամբողջ յառաջակողմեան Ասիոյ վրայ: Իրեն նկարագրական յատկութիւններուն մէկն ալ էր ըլլալ պատերազմի դիցուհի բառին ամենաճիշդ առումով: Նուիրական կենդանիներն Էին աղանին եւ ձուկը. ինքն իսկ շատ անգամ աղանոյ կամ ձկան կերպարանքի տակ կը պաշտուէր:²³

²¹Diod. 2., 1.

²²Diod. Sic. 2., 3-20. Հմմտ. նաեւ Հերոդոտոս 1., 184. 3., 155. Առնոթիս, Adv. genes 1., 5 եւն.

²³Հմմտ. Կրօնի ծագումը եւ Դիցաբանութիւն (Ազգ-Մտնդ. ՁԷ) 1920, էջ 233-235:

Նոյն նկարագիրն ունի նաեւ իր դուստրը Շամիրամ. մանաւանդ թէ դուստրը քիչ ատենէն մայրը գլեց, այնպէս որ Քրիստոսէ յառաջ Դրդ դարուն Շամիրամ էր մեհեաններու հրապարակը բռնողը ձուլելով իրեն հետ մայրն ալ, նմանատիպն ալ իր ձգիչ եւ չափով մը նաեւ ամենապարփակ նկարագրովը:

Դիցաքանական երեւոյթ մըն է եղածը եւ ամենասովորական երեւոյթ: Աստուածներու ինչպէս նաեւ առասպելական ո՛ր եւ է դէմքերու իրարու հետ ձուլումը *կը սլատրաստուի* սովորաբար մին միւսին *որդին* կամ *դուստրը* հոչակելով: Միեւնոյն յառաջատուութենէ անցած է նաեւ Սարդուկ՝ Բաբելոնի աստուածը, որ յետոյ Սեմական գերագոյն աստուածոյն Բէլի հետ միացաւ. Թագդար-բադսար Ա. զայն տակաւին կ'անուանէ «Բէլ *որդի* Բէլի» այսինքն յառաջուան Բէլին: Ի հարկէ անդրադարձ միտքն ալ այս կէտին մէջ որոշ դեր մը խաղացած է, սակայն աւելի դիցաբանող երեւակայութիւնն է, որ զինքը շրջապատող դիցաբանական բազմապիսի երեւոյթները կը ջանայ պատճառական օղակներու շղթայի մը վերածելու, անով կրօնական-աշխարհայեցական դիրքմբռնելի միութեան մը գալու համար: Մեր խնդրոյն մէջ յառաջատուութիւնը դիրքնցած է մասնաւորապէս անո՛վ որ ասուրա-բաբելական ըմբռնման համաձայն թագաւորները՝ ուրեմն նաեւ Շամիրամ իբրեւ թագուհի, աստուա ծագգի են եւ սերած են *մայր դիցուհիէն = Իշտարէն*: Բազմաթիւ արձանագրութիւններու մէջ թագաւորները յայտնապէս. պատգամ կ'արձակեն թէ ծծած ըլլան Նին Արսագի կաթը,²⁴ որ ինչպէս յայտնի է, Իշտարի ուրիշ մէկ անունն է: Անոր համար ալ ասուրա-բաբելական թագաւորները տեսանելի աստուածներ Էին կարծես, օժտուած «կենաց եւ մահու» բացարձակ իշխանութեամբ. օրէնքը՝ իրենց կամքն էր եւ կոյր հնազանդութիւնը՝ թագաւորական գերագոյն պատգամը:

Մտադրութեան արժանի է նաեւ Ոննէսի անձնաւորութիւնը, որ ըստ առասպելին Շամիրամի առաջին ամուսինն էր: Ոննէսի նախնական ձեւն էր *Ուննէս*, որ կը համապատասխանէ *Էա* սումերական-բաբելական ամենահին աստուծոյն: *Էա* ջրոյ Աստուած էր, ինչպէս նաեւ Իշդար-Շամիրամ, անոր համար ալ ձկան կերպարանքով կը ներկայացուէր: Ինքն էր իմաստութեան եւ արուեստներու աստուածը, ինչպէս մարդկան *զգօնութիւն* եւ *արդարութիւն* սորվեցընողը: Ահա ասկի՛ց է, որ *Էա* իր երբեմնի բարձր դիրքն կորսնցնելով հանդերձ առասպելական Նինոսի խորհրդական կ'ըլլայ եւ Շամիրամի ալ ամուսինը: Շամիրամի պատճառաւ Նինոսի եւ Ոննէսի միջեւ եղած սիրոյ պայքարին շատ նման է Գիւգէս Լիւդացիներու թագաւորին մասին պատմուածը: Ըստ Հերոդոտոսի (1. 8) Գիւգէս կը համոզեն, որ Լիւդացիներու Կանդաւլէս թագաւորին կինը ծածուկէն զննէ. Գիւգէս ակամայ կը հնազանդի, բայց թագուհին զինքը տեսնելով կ'որոշէ վրէժն

²⁴OLZ. 1908, էջ 234.

առնուլ. կա՛մ թագաւորը կը սպաննես, կ'ըսէ, եւ ինծի հետ կ'ամուսնանաս եւ կա՛մ ես զքեզ կը սպաննեմ: Գիւգէս առաջինը յանձն կ'առնու եւ կ'ըլլայ թագաւորական ցեղի մը նախահայրը: Աւելի պայծառ է ուրիշ տարբերակ մը, որուն համաձայն Գիւգէս սպաննելով Լիւդացիներուն Սադիսատտէս թագաւորը, կնութեան կ'առնու անոր հարսնացուն: Իսկ ըստ Պդատոնի²⁵ Գիւգէս հովիւը շատ մը արկածախն. դրութիւններէ յետոյ կը շահի թագուհւոյնսէրը եւ թագաւորը կը սպաննէ: Արդէն իսկ ուրիշ աղբիւրներու նայելով²⁶ Շամիրամ ալ նենգութեամբ կը սպաննէ Նինոս եւ ուրիշ շատ մը սիրականներ,²⁷ իբրեւ հաւատարիմ յաջորդ Իշդարի, որ իրաւամբ ապերախտ դիցուի կ'անուանուի:

Մինչեւ հիմայ ըսուածներէն կը տեսնուի, որ ըստ ինքեան աւելի պատմականն է դիցաբանականին հետ ձուլուողը եւ ոչ թէ հակառակէն. հետեւաբար մեր խնդրոյն գալով՝ դիցաբանական Իշդարն է, որ Շամիրամի կեանքէն պատմական գծեր կը ստանայ իր նկարագրին վրայ, եւ ասոնցմէ մէկն ալ՝ ինչպէս կ'ենթադրուի՝ Շամիրամ անունն է: Վասն զի աստուածականին բարձրացողը եւ անոր հետ ձուլուողը Շամիրամն է եւ ոչ թէ Իշդար: Ասոր փայլուն օրինակ մըն ալ Վրական աւանդութիւնը կ'ընծայէ մեզի: Հոս հրապարակաւ շնորհակալութիւնս կը յայտնեմ Վիեննական Համալսարանի ուսուցիչ Դոկտ. Բլայիշթայների, որ հաճեցաւ ինծի տրամադրել իր վրական աղբիւրներէ քաղած առասպելներու ճոխ հաւաքածուն, որոնցմէ յայտնի կը տեսնուի, որ Վրաց *Ժամարա* նշանաւոր թագուհին ալ ժողովրդական գրոյցներու մէջ կը նոյնացուի հեթանոսական դիցուհւոյ մը հետ, որուն տեսագծերէն (Motiv) դատելով՝ զարմանալի է, որ գրեթէ տարբերութիւն չունի Իշդարէն: Այսպէս թերեք գտնուող թամարա ըսուած դղեակին մասին աւանդութեան մը մէջ կը պատմուի, որ հոն թամարա կը սիրահարուի երիտասարդի մը, զոր սակայն յաջորդ օրն արդէն կը սպաննէ: Ուրիշ տարբերակի մը համաձայն թամարա Գորի բերդը շինելու միջոցին կը սպաննէ երիտասարդ մը, որ գինքը կը սիրէր.²⁸ թամարա ալ կը շինէ քաղաքներ, կամուրջներ, դղեակներ եւ վանքեր: Աւելի հետաքրքրական է սվանական բանաստեղծութիւն մը,²⁹ ուր թամարա կը նկարագրուի իբրեւ ձիու վրայ նստած ճամբորդ մը, որուն հանդիպողը կ'ըսէ թէ ո՛ր է քողդ, ո՛ր է կօշիկդ, ո՛ր գգեստներդ: Իշդար ալ Տամմուզ ազատելու համար սանդարամետ երթալու միջոցին ամէն նոր հանդիպած կայանին զգեստ մը պիտի հանէր, այնպէս որ սանդարամետի դիցու հոյն առջեւ կ'ելլէ բոլորովին մերկ: Քողը մասնաւորապէս առանձին նշանակութիւն մ'ունի *Իշդարի* համար, որ շատ անգամ կը

²⁵ Politeia 2., 359.

²⁶ Nicol. Damasc. Fragmenta H. Gr. 3., 343. — Aelian (Plin. n. h. 35, 10):

²⁷ OLZ. 1910, էջ 345:

²⁸ Khachanow, Պատմ. Վրական մատենագրութեան (ռուս.), էջ 61-63:

²⁹ Sbornik materialow Kavkaskaja Tiflis, 10., 1. էջ 95-96. 35., 1, 185-186 եւն:

ներկայացուի քողարկուած վիճակի մէջ,³⁰ եւ իբրեւ այսպիսի ալ մեծ յարգանք կը վայելէր: Մանաւանդ թէ շատ տեղեր գինքը առանց քողի տեսնողը, կը մեռնէր ըստ ժողովրդեան հաւատքին: Շատ հաւանական է թէ այս քողաւոր Իշդարն էր, զոր Տուշրատա հիւանդ Ամենովիս Գ. ին դրկեց գինքը առողջացընելու համար:³¹ Թէ պատմական անձնաւորութիւն մը ժամանակի ընթացքին կրնայ դիցաբանականի մը հետ շփոթուիլ, կը տեսնուի նաեւ արաբական գրոյցէ մը, որուն մէջ Պալմիրական Ձենոբիա թագուհին յայտնապէնոյնացուած է Իշդար-Շամիրամի հետ:³² Արս դեօք չէ՞ կարելի նոյնը ըսել նաեւ մեր Սաթենիկի մասին: Չեմ համարձակիր հաստատելու, սակայն կը միտիմ մակաբերելու դրդուած ինքնին իսկ անուան կազմութենէն եւ պատմութենէն:

Մէկ կողմ թողլով ուրիշ կարգ մը խընդիրներ, որոնք կրնան դեռ Շամիրամի կամ Իշդարի նկատմամբ յարուցուիլ, եւ որոնց մէկ մասին յետոյ պիտի անդրադառնամ, կ'անցնիմ հիմայ նկատելու Շամիրամ ըստ ազգային աղբիւրներու:

Այս աղբիւրներն առատ են եւ բազմապիսի. ամէնուն ալ միաձայն վկայութիւնն այն է թէ Շամիրամ իբրեւ առասպելական դէմք շատ գերազշիռ դիրքի մը արժանացած է թէ՛ հայ մատենագրութեան եւ թէ՛ միանգամայն ժողովրդական առասպելներու մէջ: Դեռ մինչեւ վերջերս հայ շրթունքներ վկայ կը կոչէին Վասպուրականի հովիտներն ու հայ ծովուն գեղածիծաղ ավերն, եւ մատով իսկ կը ցուցընէին այն տեղերն ու գործերը, որոնց Շամիրամէն ըլլալու աւանդութիւնը կարծես մօր կաթին հետ ծծած ըլլային, ա՛յնպէս վառ էին անոնք իրենց կենսունակ երեւակայութեան մէջ: Այս մատենագրօրէն վկայուած եւ ժողովրդագիտօրէն հաստատուած երեւոյթը իրողութիւն է եւ չէ կարելի ուրանալ: Խնդիրը սակայն էապէս կը փոխուի, երբ Շամիրամի *հայ* առասպելին ակնադրիրն որոնելու ելլենք. քանի որ ազգային հայեացքներու վրայ պատուաստուած օտար տարր մըն է այն, պարզ է թէ քննադատի մը աչքերը երեւոյթին արտաքին կեղեւով չեն կրնար գոհանալ, պէ՛տք է բարձուին եւ զատուին առասպելէն այն ամէն խաւերն, որոնք դարերու ընթացքին հայ մտքին կոանով դարբնուած եւ իսկականին հետ միացած են եւ այս կրնայ ըլլալ միայն ա՛յն ատեն, երբ մտադրութեամբ հետեւինք փոխառութեան, ինչպէս նաեւ հայ գետնի վրայ տեղի ունեցած զարգացման ընթացքին, մինչեւ որ բախտն ունենանք մատնանիշ ընելու ա՛յն ժամանակը, դէպքը կամ անձնաւորութիւնը, որ ասուրա-բաբելական Շամիրամին առաջին անգամ Հայաստան մտնելու պահուն կամուրջի դեր կատարած կամ առաջին հրաւերն կարդացած է: Այս փշուռ եւ դժուարին գործին ձեռնարկողն, իհարկէ բաւական բարդ հարցի մը առջեւ կը գտնուի եւ ա՛յս է

³⁰DAO 10. Die verschleierte Göttin v. Tell'Halaf (Dr. M. v. Oppenheim).

³¹Kundtson, El-Amarnabriefe Nr. 6, Taf. 23.

³²Winckler, Himmels- und Weltenbild der Babilonier als Grundlage der Weltanschauung und Mythologie aller Völker. Leipzig 1903, էջ 47.

պատճառն որ այսօր Շամիրամի աւանդութեան մասին երկու իրարու գրեթէ տրամաչափապէս հակառակ տեսութիւններու կը հանդիպինք. մին արմատապէս ժխտող նկարագրով, իսկ միւսը աւելի պահպանողական: Առաջնոյն գլխաւոր ներկայացուցիչն է *Գր. Խալաթեանց*, երկրորդինը *Մ. Արեղեան*:

Խալաթեանցի համաձայն³³ Շամիրամի եւ Արայի առասպելը արուեստական է բոլորովին եւ յօրինուած է կարգ մը գրաւոր աղբիւրներու վրայէն: Այս աղբիւրներն են Ս. Գիրք, Դիողոր Սիկիլիացին, Կղեմէս Աղեքսանդրացին, Եզնիկ եւ Փաւստոս: Այս տեսութիւնը այսօր հինցած է եւ անընդունելի: Ցաւալի է, որ հանգուցեալ անուանի Ուսուցչապետը, որ ուրիշ կողմանէ ստուգի՛ւ անգին ծառայութիւն մատուցած է հայ պատմաքննութեան եւ բանասիրութեան, խնդրոյ նիւթ եղող գրքին մէջ սխալ սխալի վրայ բարդած եւ Խորենացւոյ անձնական յերիւրանքներ համարած է Արայի գրոյցին հետ նաեւ Հայկայ եւ ուրիշ բազմաթիւ առասպելներ, որոնք՝ կասկած չկայ, որ ժողովրդական ծագում ունին եւ որոշ չափով ալ իրապէս ազգային գրոյցներ են եւ ոչ թէ այս կամ այն ազգէն փոխ առնուած ապրանքներ: Միւս կողմանէ սակայն Խալաթեանցի գործն ունի նաեւ իր գնահատելի կողմը. եթէ Խորենացւոյ աղբիւրներու նկատմամբ ըրած իր համեմատութիւններուն շատերը անյաջող պէտք է որ նկատենք, շատերն ալ զարմանալի պայծառութեամբ եւ ճշդութեամբ կ'արդարացընեն Հանգուցեալին կասկածները ցուցնելով Խորենացւոյ պատմած շատ դէպքեր իրենց իսկական լուսով եւ գունով:

Սոյն գնահատականը ստիպուած է տալ Հանգուցեալին մինչեւ անգամ իր ամենամեծ հակառակորդը՝ Մ. Արեղեան, որուն տեսութիւնը ըստ ինքեան շատ տարբերութիւն մը չունի Էմինի կարծիքէն:³⁴ Լստ Էմինի Խորենացին իր պատմութեան առաջին երկու գրքերը քաղած է ժողովրդական երգերէ եւ գրոյցներէ, ոչ թէ Սար Աբբասէն, որ գոյութիւն չունի ըստ իրեն, այլ Խորենացւոյ կեղծիք է: Արեղեան ալ անոնց ժողովրդական երգերէ եւ գրոյցներէ քաղուած ըլլալը կը հաստատէ, այն տարբերութեամբ, որ միանգամայն կը յայտարարէ թէ ուր որ Խորենացին գրաւոր աղբիւրի ակնարկութիւն կ'ընէ, հաւատալո՛ւ է հոն իրեն. եւ որովհետեւ Խորենացւոյ գլխաւոր աղբիւրն իր ըսածին համաձայն Սար Աբաս է, Արեղեան այս պարագային բնականաբար պիտի ընդունի անոր գոյութիւնը թէ՛ւ մեզի անիմանալի պատճառներով անոր անձն բնորոշելէ խոյս կու տայ կամ այս մասին աւելի մանրամասնութեան չ'ուզեր իջնալ, «որովհետեւ հարկ կը լինէր շատ հեռուն երթալ եւ ձեռք առնել մի բազմակնճիռ խնդիր՝ Սար Աբասի եւ Անանունի խնդիրը»:³⁵

³³Армянский Эпосъ, էջ 136-151:

³⁴Մովսէս Խորենացին եւ Հայոց հին վէպերը. թրդմ-Գր. Խալաթեանց. Թիֆլիս 1886:

³⁵Անդ, էջ 589:

Իմ կարծիքովս Աբեղեան «շատ հեռուն» բնաւ չէր երթար, այլ իր աշխատութեան հայող շատ հիմնական հարց մը շօշափած կ'ըլլար:

Իր աշխատութիւնը կարդացողը ստուգիւ սրտի գոհունակութիւն կը գգայ, երբ կը նկատէ անոր մէջ տիրող գաղափարն ու նպատակը: Աբեղեան շատ լաւ հասկըցած է, որ Խորենացոյ մատենագրական արժէքն առաւելապէս անոր աւանդած պատմական եւ առասպելագիտական նիւթերէն կախում ունի, անոր համար գործիս մէջ իրեն միակ ձգտումն եղած է *առասպելականը պատմականէն զանազանել* ցուցնելու համար թէ Խորենացոյ քով գտնուած Վէպը հնոյն Հայաստանի իրապէս ժողովրդական է եւ ոչ թէ իր կողմանէ շինուած արուեստական կարկատանք մը: Այս տեսակէտով Աբեղեան շնորհաւորելի է իր ուշագրաւ համեմատութիւններուն եւ յաջողութիւններուն համար: Սակայն գիտութեան ո՞ր օրէնքները թոյլ կու տան Աբեղեանի բան մը Խորենացոյ քով կա՛մ պատմական կա՛մ առասպելական, կա՛մ Մար Աբասէն եւ կամ ժողովրդական երգերէ եւ գրոյցներէ առնուած յայտարարել, ցորչափ տակաւին չէ լուծուած Խորենացոյ արժանահաւատութեան եւ վստահելիութեան ամենակարեւոր հարցը: Իր միակ կռուանը պատմութեան ինքնին եւ համեմատական օրինակներն են, որոնք սակայն շատ անբաւական են Աբեղեանի ծրագրած հսկայ գործը յաջողութեամբ գլուխ հանելու համար: Հետեւութիւնն ի՞նչ կ'ըլլայ. Աբեղեան միամտօրէն կը հաւատայ Խորենացոյ ըսածներուն եւ տուած մեկնութիւններուն նաեւ այն ատեն եւ այն պարագաներուն, երբ կասկածելու էր մանաւանդ անոնց ճշմարտութեան վրայ: Իր գիրքը լեցուն է այսպիսի անճշտութիւններով:

Խօսքս մասնաւորելով Շամիրամի վրայ՝ Աբեղեան Մար Աբասէն առնուած կը հռչակէ Խորենացոյ Շամիրամի մահուան մասին պատմածները, իսկ ժողովրդական գրոյցներ Վանի հնութիւններուն եւ ջրմուղին աւանդութիւնները, Վանի «քաղաք Շամիրամայ» անունը եւ ուրիշ կարգ մը մանրամասնութիւններ:³⁶ Աբեղեան աւելի յառաջ կ'երթայ. *Ժողովրդական գրոյցներու հիման վրայ հաստատուած պատմական «յիշողութիւն» են եղեր մինչեւ անգամ Արծրունիներու ասորեստանեան թագաւորական տնէ ըլլալը, ինչպէս նաեւ Սասունցիներուն ասորական! Ծագում ունենալը: Ասոնք կը հաստատուին առանց փոքրիկ կասկածի եւ առանց փաստացի կերպով համոզելի ընելու: Աբեղեան եթէ քիչ մը աւելի նուազ հաւատար Խորենացոյ՝ հոս նաեւ թովմաս Արծրունոյ արժանահաւատութեան, այն ատեն իր գրքին արժէքն անհամեմատ աւելի կը բարձրանար եւ ինքը պէտքն անգամ պիտի չգգար բռնուն եւ խիստ լեզուի՝ ցրելու համար Խալաթեանցի տեսութիւնները, որոնց մեծ մասին անճիշտ ըլլալուն՝ ե՛ս ալ իմ*

³⁶Անդ, էջ 512-520:

համեստ չափովս իրեն համամիտ եմ: Ես ալ կ'ընդունիմ, որ Շամիրամի առասպելը Հայաստանի հարաւային նահանգներու մէջ բնակող տեղացի Ասորիներուն ազդեցութեամբ թերեւս մոլտ գտած ըլլայ մեր մէջ եւ կրնայ ըլլալ, որ մէկ երկու տեղերու հետ ալ կապուած ըլլայ անոր յիշատակը:³⁷ Սակայն ամէն պարագայի մէջ Շամիրամի առասպելը իր ներկայ կերպարանքն ստացած է գրաւոր աղբիւրներու կողմանէ՝ գլխաւորաբար Անանունէն եւ Խորենացիէն՝ ազդուած Եւսեբէոսէն, Մփրիկանոսէն եւ ուրիշ մատենագիրներէ, որոնք նոյնպէս իրենց կարգին Հերոդոտոսէն, Դիոդոր Սիկիլիացիէն եւ Կտեսիասէն: Ինչպէս վերը տեսանք, Դիոդոր Սիկիլիացիին մինչեւ իսկ Շամիրամի ամուսնոյն Նինոսի Հայաստան ըրած արշաւանք մըն ալ կը յիշէ,³⁸ որ հաւանօրէն հեռաւոր արձագանգն ըլլալու է այն մեծամեծ արշաւանքներուն, որոնք զարմանալի գուգադիպութեամբ տեղի ունեցած են պատմական Շամիրամի ատենները, այսինքն Ասուրնասիրբադի, բայց մանաւանդ անոր յաջորդ Սաղմանասարի կողմանէ, որ Շամիրամի ամուսնոյն հայրն էր: Արշաւանքներուն առաջին շրջանին Հայաստանի վրայ կ'իշխէր ոչ թէ Բարգանէս, ինչպէս Դիոդոր կ'աւանդէ, այլ Արամիս, Ուրարտացիներու թագաւորը, որ իր ճարտար քաղաքականութեամբը նոյն ատենուան Հայաստանի բոլոր արքայիկները իրարու հետ միացընելով՝ մեծ դաշնակցութիւն մը կազմեց Ասորեստանցիներու դէմ: Ինքը պարտուելով՝ յաջողութեան դաբնին մնաց իր յաջորդներուն, որոնք Ուրարտական պետութիւնը կամաց կամաց պատկառելի բարձրութեան մը հասցուցին եւ այն՝ Ասորեստանցիներու վնասով:

Կ'անցնիմ հոս համառօտիւ շօշափելու Շամիրամի մասին եղած հայ ժողովրդական նորագոյն աւանդութիւնները, որոնք սակայն իրենց ծագումով շատ հին կ'երեւան եւ ըստ մասին նաեւ անկախ Խորենացիէն: Ասոնց մէջէն առաջին տեղը կը գրաւէ «սուրբ թոնիրի» առասպելը,³⁹ զոր յիշած է նաեւ Աբեղեան,⁴⁰ իբր գօրաւ որ ապացոյց ի նպաստ Շամիրամի հայ առասպելին գոյութեան: Այս թոնիր ըսուածը Լեզք գիւղին մօտերը կը գտնուի եւ ջրհորի նման աղբիւր մըն է, որուն մէջ *ձկան* կերպարանքով կին մը կայ եղեր եւ ըստ ժողովրդեան հաւատքին որո՞ւն որ երեւնայ, անոր բաղձացածը կը կատարուի:⁴¹ Խալաթեանց անգամ կը ճանչնայ առասպելիս կարեւորութիւնը, երբ կ'ըսէ թերեւս Ասորիքէն մոլտ գտած ըլլայ այն Հայաստան իբր հնութենէ մնացած բեկոր մը Իշդար-Շամիրամի առասպելին:⁴² Ասոր նշանակութիւնը անո՞վ անելի կ'առաւելու, որ բոլորովին ինքնուրոյն ժողովրդական

³⁷Այս մասին իմ վերապահութիւններս տես «Հանդ. Ամս.» 1922, էջ 234:

³⁸Անդ, Diod. 2., 1:

³⁹Սրուանձտեանց. Գրոց բրոց, էջ 53-45:

⁴⁰Անդ, էջ 538-539:

⁴¹Այս մասին տե՛ս նաեւ իմ «Կրօնի ծագումը եւ դիցաբանութիւն, էջ 234-235:

⁴²Արմ. Эпосъ, էջ 150:

գրոյց մըն է եւ որչափ ինծի ծանօթ է մեր հին մատենագիրներէն եւ ոչ մէկէն կը յիշուի: Ասոր մէկ տարբերակն ալ Նաւասարդեանց⁴³ հրատարակած է իր հաւաքածոյին մէջ, ուր զարմանալի կերպով ո՛չ Լեզքի եւ ոչ ալ ուրիշ տեղոյ նկատմամբ ակնարկութիւն կայ. պատմուածքն ալ քիչ մը կը տարբերի Սրուանձտեանցի տարբերակէն: Այսպէս ձկան փոխուող երեցկինը» երբ նստած թոնրի շուրթն հաց կը թխէ, աղքատ մը կու գայ հաց կ'ուզէ, կու տայ կերակուր կ'ուզէ, կու տայ. գինի կ'ուզէ, կու տայ. (Գրոց բրոց 53). մինչդեռ ըստ Նաւասարդեանցի երեցկինը հաց կու տայ, աղքատը չառնուր այլ «պաչ կ'ուզէ:» Նոյնպէս ըստ Սրուանձտեանցի համբոյրին վրայ կը հասնի երեցը եւ կինը՝ վախէն ինք գինք թոնիր կը նետէ: Նաւասարդեանի քով երեցը եղելութիւնը կնոջ պատմելէն կ'իմանայ եւ կինը՝ երեցին հրամանին վրայ թոնիր կը նետէ ինք գինք:

Լեզքի մասին միայն Թովմաս Արծրունոյ քով շատ հետաքրքրական հատուած մը կայ, որ դժբախտաբար խանգարուած է եւ թէւ Թ. Պատկանեան եւ Աբեղեան զայն վերակազմելու փորձեր կ'ընեն, բայց հաւանօրէն տակաւին նախնականը չէ մեզի ընծայուածը: Մմէն պարագայի մէջ խնդիրը Արայի յարութիւն առնլու վրայ է եւ Աբեղեան իրաւունք ունի ասոր եւ թոնրի առասպելին մէջ որոշ աղերս մը նշմարելու: Միա խնդրոյ նիւթ եղող հատուածը... եւ դաշիկ արարեալ յայնկոյս քան զՎանդոսպ ի տեղուջն արձանաշար քարակարկառ գոգաձեւ միջոցի երկուց բլրակաց, որ հայի յերիվարաց արկման դաշտն, *ի վերայ Լեզլոյ գեաւդն, որ զօրացն գեղեցիկ առասպելաբանեն սպիանած վերայն սպանելոցն ի մանկանցն Շամիրամայ:*⁴⁴» Պատկանեան (անդ) եւ Ն. Բիւզանդացի «որ զօրացն գեղեցիկ» կ'ընթեռնուն «*ուր զԱրայն գեղեցիկ.*» Իսկ «սպիանած վերայն սպանելոցն» Աբեղեան կը սրբագրէ «սպիանալ *վիրացն* սպանելոյն.⁴⁵» որով կը ստանանք. «ուր զԱրայն գեղեցիկ առասպելաբանեն սպիանալ վիրացն սպանելոյն ի մանկանցն Շամիրամայ:» Ինչպէս կը տեսնուի նաեւ ա՛յս սրբագրութեամբ նախադասութիւնը կաղ եւ մութ կը մնայ տակաւին:

Ինչպէս Թովմաս Արծրունին, նոյնպէս Սրուանձտեանց, Հ. Ն. Սարգիսեան⁴⁶ եւ առ հասարակ Վանի այժմեան հայութիւնը Լեզք անունը լիզել բայէն յառաջ կը բերեն եւ անո՛վ Արայի նոյն տեղոյն հետ կապուած ըլլալը կը մեկնեն: Որչափ կ'երեւայ Աբեղեան ալ այս մեկնութեան կը միտի, որ սակայն ըստ ինքեան ծնունդ է աւելի *Ժողովրդական ըսուած յեզուագիտութեան*, որուն առանձնայատուկ ձգտումներէն մէկն ալ բառերու արտաքին նմանութենէն շուտով իրեն ակնկալած եզրակացութիւններու մղուիլն է: Ի հարկէ ուրի՛շ է անուանս մեկնութիւնը եւ ուրի՛շ

⁴³ Հայ Ժողովրդական հեքեաթներ, Է, Թիֆլիս 1891, էջ 39-41:

⁴⁴ Թ. Արծրունի, Պետերբուրգ 1887, էջ 215:

⁴⁵ Մնդ, էջ 530:

⁴⁶ Տեղագրութիւնը, էջ 264-265:

տեղւոյն հետ կապուած ժողովրդական աւանդութիւնները. միոյն կասկածելի ըլլալէն տակաւին միւսներուն երեւակայական ըլլալը չի հետեւիր: Հետեւաբար Խալաթեանց հոս ալ իր ծայրայեղ սկեպտականութեան կը հետեւի, երբ կը յայտարարէ թէ Արայի (ըստ իրեն Խորենացոյ կողմանէ յերիւրուած) աւանդութիւնը Թովմաս Արծրունին է առաջին անգամ Լեզքի հետ աղերսի մէջ դնողը: Բերնէ բերան շրջող առասպելները՝ անգամ մը, որ *պատմական գոյն կը ստանան*, իրենց բնական ընթացքովը միշտ որոշ տեղւոյ մը կը կապուին. եւ ասոր համար բաւական է երբեմն նաեւ պարզ պարագայ մը կամ պատշաճութիւն մը եւ կամ արտաքին որ եւ է նմանութի ն: Ասիկա հայ առասպելագիտութեան մէջ կարծուածին չափ ալ արտասովոր երեւոյթ մը չէ եւ ոչ ալ միայն հայ երկնքին տակ աճող բոյս մը: Անշուշտ անդրադարձող, խորհող եւ մատենագրող միտքն ալ շատ անգամ իր որոշ դերն ունի այսպիսի ստեղծագործութիւններու մէջ եւ այս տեսակետով թերեւս կարելի ըլլար Թովմաս Արծրունւոյ վրայ կասկածիլ, սակայն ցորչափ փաստեր կը պակսին, պարզ է թէ իրաւունք չունինք լոկ մակաբերութիւններու վրայ յեցած մատենագրի մը անունն արատաւորելու:

Լեզքի գրոյցէն զատ կայ նաեւ *Արտամետի գրոյց մը*, որ իմ կարծիքովս իր բոլորովին ինքնուրոյն տեսագծերովն ու բովանդակութեամբ մեծ նշանակութիւն ունի Շամիրամի առասպելին վերակազմութեան համար: Ջրոյցը հրատարակած է առաջին անգամ Հ. Ն. Սարգիսեան,⁴⁷ որ յայտարարելէն վերջը թէ իր պատմելիքը Խորենացոյ «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով» խօսքին ժողովրդական բացատրութիւնն է, այսպէս կը շարունակէ: Կ'ըսուի թէ Շամիրամ թագուհին անգամ մը Վասպուրականի մէջ շրջագայած ժամանակ կը տեսնէ, որ մանուկներ ուլունքներ գտած՝ կը զննեն զանոնք: Շամիրամ ուլունքներուն պատուականութիւնը ճանչնալով կ'առնու պատանիներուն ձեռքէն եւ կը սկսի անոնցմով կախարդութիւն ընել եւ երկիրը ապականել ձգելով իրեն բոլոր երիտասարդները իր ցանկութիւնը յագեցընելու համար: Իրեն խորհրդական եղող ծեր մը՝ երկիրը այս անտանելի կացութենէն ազատելու նպատակաւ կը գողնայ օր մը ուլունքները եւ կը փախչի, որուն վրայ Շամիրամ սաստիկ բարկացած՝ շուտով պարսատիկի ձեւ կու տայ իր երկայն ու թաւ մագերուն եւ ահագին ապառաժ մը անոնց մէջ դրած այնպիսի սաստկութեամբ ծերին ետեւէն կը նետէ, որ մագերն իրմէ կը բաժնուին եւ ապառաժն ալ Արտամետի քով փոսի մը մէջ կ'իյնայ, գոր մինչեւ այսօր մատով իսկ կը ցուցընէ տեղւոյն ժողովուրդը: Իսկ ծերը գողցած *ուլունքները կը տանի կը նետէ Վանայ ծովը* եւ այսպէս կ'ազատէ երկիրը Շամիրամի չարութիւններէն:

Ջրոյցիս՝ գէթ Էական կէտերուն մէջ ժողովրդական աղբիւրէ ըլլալուն կը վկայէ նաեւ ուրիշ տարբերակ մը հրատարակուած

⁴⁷Տեղագրութիւնը ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ 1864:

Բիւզանդիոնի մէջ:⁴⁸ Ջրոյցը Շամիրամի տեղ ունի *Շահմարան* եւ որչափ կ'երեւայ երկու իրարմէ տարբեր մասերէ կը բաղկանայ: Վասն զի առա. ջին մասին մէջ զքոյցի նիւթ եղողը *վիշապ* մըն է, որ անգամ մը *Աժդահար* եւ անգամ մըն ալ *Հահ-Մարամ* կ'անուանուի: Արդ յայտնի է թէ *մար* պարսկերէն օձ կը նշանակէ, հետեւաբար *Շահմարան* այս պարագային ըստ ժողովրդեան ըմբռնման պիտի նշանակէր օձերու *պետ* = վիշապ օձ. միեւնոյն իմաստն ունի նաեւ *Աժդահար* (պարսկ. աժդահա): Ակներեւ է ուրեմն հոս պարսկական ազդեցութիւնը: Ջրոյցը շարունակելով կ'ըսէ թէ վիշապը զարհուրելի վնաս կը հասցընէր գիւղացիներուն եւ առջեւ եկածը կը կլլէր, այնպէս որ քիչ ատենէն գիւղը կ'ամայանայ, բայց ինքն ալ քաջակորով մարդէ մը կը սպաննուի եւ կ'այրի:

Ասկէ վերջը զրոյցը նոր ձեւաւորում մը կը ստանայ. եւ մեզի համար հետաքրքրականն ալ այս վերջին մասն է: Պատաւ կին մը աղջիկ մ'ունի եղեր, որ իրեն պէս *մոգութեամբ* կը պարապէր եւ քիչ մը պակասաւոր ըլլալուն ոչ ոք զինքը կնութեան կ'առնու եղեր: Օր մը աղջիկը դաշտ կ'երթայ բանձար քաղելու համար: Երկայն ատեն կը փնտռէ նաեւ *ճնարօտի* արմատը, որ հրաշագործ յատկութիւններ ունի եղեր. վերջապէս կը գտնէ, բայց հանելու ժամանակ ամենամեծ դժուարութեան կը բախի ճնարօտի փոքրիկ արմատները հողի մէջ թաղուած ոսկրի մը վրայ փաթուելուն պատճառաւ: Բարկութենէն ոսկրը կը փշրէ, եւ ի՞նչ տեսնէ. ոսկրին ամէն մէկ փշրանքէն բոցավառ կայծեր կ'ելլեն եւ աղջիկը հիացմունքէն կը թմրի եւ կը ննջէ. ննջուկի մէջ վիթխարի վիշապն իրեն կ'երեւայ, որուն գլխուն վրայ լուսեղէն ակը տակաւին կը փողփողէր: Կ'արթննայ եւ հոն Շահմարանի ոսկրներուն հետ կը գտնէ նաեւ անոր *անգին քարը*, զոր մաքրելու համար շփելու ժամանակ յանկարծ խաբշիկ մը երեւնալով կ'ըսէ իրեն. խնդրէ՛ ինչ որ կ'ուզես եւ կը կատարուի: Կ'ուզեմ որ կ'ըսէ այն ատեն աղջիկը, այստեղ շուտով գեղեցիկ տուն մը կանգնուի, որպէս զի մօրս հետ հոն փոխադրուիմ: Նոյն օրն արդէն վիշապին սպանման տեղւոյն վրայ շքեղ պալատ մը կը բարձրանայ, զոր յաջորդ օրը գիւղացիներն տեսնելով բոլորն ալ իրար կ'անցնին եւ ոմանք կը վախնան: Իսկ պատաւը ուրախութենէն աղջկան անունը *Շահմարան* կը դնէ եւ չորս կողմ սուրհանդակներ կ'առաքէ աւետելու համար թէ լուսեղէն անգին քարը գտնուած է եւ թէ ինքը անով ամէն ուզածն կրնայ կատարել:

Այն ատենները Արտամետի մէջ պատանեակ մը կար, որ *գիւղին մեծին որդին էր եւ շատ ալ գեղեցիկ*: Շահմարան ասիկա լսելով խաբշիկին ձեռքով պատանեակը իրեն կը բերէ եւ կը ստիպէ որ իրեն հետ ամուսնանայ: Պատանեակը կը ստիպուի, բայց առանց սրտանց յօժարելու, անոր համար ալ գիշեր մը յանկարծ կը փախչի եւ աներեւոյթ կ'ըլլայ: Շահմարան սաստիկ զայրութեն՝

⁴⁸Բիւզանդիոն 1900, Թիւ 999 եւ 1000:

Նեմրուք լեռան գագաթը կ'ելլէ եւ ծամերը պարսատիկ շինելով անկից Արտամետի վրայ ահագին քար մը կը նետէ զոր մինչեւ այսօր ալ կը ցուցնեն: Հրատարակիչը կը յաւելու թէ Շահմարան կամ *Շահմիրամ* Արտամետցի գեղեցիկ պատանեակին սիրոյն համար *Վան քաղաքը կը շինէ* եւ զայն մեծամեծ շէնքերով եւ պալատներով կը զարդարէ եւ ամէն բանի մէջ յաջողութիւն կ'ունենայ *յուսեղէն անգին քարին զօրութեամբ*: Սակայն օր մը Վանի ջրմուղը շինելու ժամանակ անգին քարը ձեռքէն կ'իյնայ առուն, որուն վրայ ինքն ալ կը մեռնի: Բաւական ժամանակ յետոյ թէւ քարը դարձեալ կը գտնուի Ոստան գիւղին պատանիներէն, բայց *կրօնի պաշտօնեայ* մը զայն անոնց ձեռքէն առնելով *կը նետէ Վանի ծովը*, որպէս զի այլ եւս աղամորդիներու ձեռքը չիյնայ:

Ջրոյցիս մէջ տիրող երկու գաղափարներ կան, որոնք երկուքն ալ առասպելագիտական երկու աշխարհներ կը ներկայացնեն. մին օձին ինչ ինչ առանձնայատուկ երեւոյթներէ առնուած ըլլալուն համար՝ *բնապատմական* կ'ըսուի սովորաբար, իսկ միւսը բառին բուն իմաստով *առասպելական-դիցաբանական*: Օձին առասպելակազմիկ նկարագիրը հանրածանօթ երեւոյթ մըն է եւ չկայ կարծեմ ազգ մը, որուն աշխարհայեացքին մէջ իրեն պատշաճ տեղն գրաւած չըլլայ: Հնութեան մէջ մինչեւ անգամ պաշտուած է իբր աստուածութիւն եւ այսօր իսկ պաշտամունքի առարկայ է տակաւին բնագգերու քով: Եգիպտոսի Նեգրոպոլիս քաղքին դիցուի օձի աստուածութիւն մըն էր եւ օձի կերպարանքով կը ներկայացուէր:⁴⁹ Նոյնպէս Էսկուլապի Եպիտաւրեան մեհեանին մէջ կենդանի օձեր կը պահուէին եւ կը պաշտուէին:⁵⁰ Այսօր ամբողջ Ափրիկէ տարածուած է օձի պաշտօնը: Ամերիկայի մէջ մասնաւորապէս Բրագիլիա նշանաւոր է այս տեսակետով. հոն սեւամորթներու քով օր. համար մեծ յարգութեան մէջ է վիշապ օձը, զոր Դանգ-բէ կ'անուանեն. մեհեանին մէջ ձագ մըն ալ կը սնուցուի, որուն միայն քուրմը կրնայ մերձենալ: Երբ տօնը կու գայ, քուրմը զայն տեղէն դուրս բերելով հրապարակային պաշտամունքի կը հանէ:⁵¹

Թէ օձի պաշտօնը ինչ շարժառիթներէ սկիզբ առած է եւ ինչ է առ հասարակ անոր գաղտնիքը, հարց մըն է ի հարկէ, որ առաջիկայ նիւթին չի վերաբերիր: Կը բաղձայի միայն դիտել, որ օձը իրեն զագրադէմ եւ ահագնատեսիլ կերպարանքովն աւելի վախ ազդած է մարդկութեան, անոր համար ալ աւելի չար եւ դիւային տեսագծերով երեւան կու գայ դիցաբանութեան մէջ: Այսպիսի է նաեւ հոս մեր գրոյցին մէջ, այն տարբերութեամբ որ հոս գրոյցը տակաւին բնապատմական գետինը թողուցած չէ: Վասն զի օձերու մարդ կլլելը իրողութիւն է, ինչպէս նաեւ իրողութիւն է թէ որոշ կարգի օձեր կան, որոնք փայլուն

⁴⁹ Maspéro, Etudes de Mythologie et Archéologie égyptienne 2., էջ 412.

⁵⁰ Baudissin, Adonis, էջ 330:

⁵¹ «Anthropos» 1908, էջ 891:

առարկաներէ կը ձգուին եւ զանոնք երբեմն նաեւ իրենց հետ կը պտտցընեն: Ահա ասկի՛ց ծագած է վիշապ օձին քով եղած լուսեղէն անգին քարին առասպելը, որ նոյնպէս միայն Հայոց յատուկ երեւոյթ մը չէ. ուրիշ ազգեր ալ կը հաւատան անոր գոյութեան, անոր զարմանալի յատկութիւններուն եւ հրաշագործութիւններուն: Ինչպէս կը տեսնուի, գրոյցին այս մասն իր մէջ արդէն ամբողջութիւն է, հետեւաբար գրոյցն արուեստական ուստում մը կ'ընէ, երբ պառաւ վիուկին իր աղջկան ունունը Շահմարան դնել կու տայ եւ անով բոլորովին նոր գրոյց մը կը սկսի, որ հաւանօրէն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ *Շամիրամի առասպելին ժողովրդական մէկ բեկորը*: Որչափ կ'երեւայ այս երկու տարանջատ նիւթերուն իրարու հետ միացման առաջին զարկը տուած է *Շահմարան* անունը (= օձերու պէտ ըստ ժողովրդական ըմբռնման) քանի որ Շամիրամ ալ ժողովրդեան կողմանէ Շահմարան կամ *Շահմիրան*, շատ ցանցաւ նաեւ *Շահմիրամ* կ'անուանուի:⁵² Ասկից դիւրաւ կրնար հետեւիլ նաեւ երկրորդը՝ այսինքն պատուական քարին տեսագիծը, որ անշուշտ Շամիրամի առասպելին մէջ ալ կը յիշատակուէր: Ըստ Խորենացոյ եւ Սարգիսեանի հրատարակածին Շամիրամի ունեցածը ուլուններ են, բայց այս տարբերութիւնը համեմատաբար աննշանակ է, կարելորն այն է որ երեք տարբերակներն ալ Շամիրամի *պատուական բանով մը մոգութիւն ընել կու տան*: Մանապէս մեծ շեղում չէ, երբ գրոյցս Շամիրամէ մոլորուող միակ պատանեակ մը կը ճանչնայ, մինչդէռ ըստ Սարգիսեանի գոհերը շատ են: Բոլորովին ինքնուրոյն տեսագծերով է գրոյցս բուն ասկէ վերջը, այսինքն՝ պատանեակը, զոր կը սիրէ Շահմարան, ոչ միայն *շատ գեղեցիկ* է, այլ եւ *չուզելով իրեն հետ ամուսնանալ, գիշերանց կը փախչի, որուն կրայ Շահմարան սաստիկ զայրացած* Նեմրութ լեռը կ'ելլէ եւ իր ռիւն առնլու համար ահագին ժայռ մը իր ծամերով Արտամետի վրայ կը նետէ: Ցաւալի է, որ պատանւոյն վախճանին նկատմամբ խօսք չ'ըլլար գրոյցին մէջ, որով դժուարին կ'ըլլայ պատանւոյն առասպելին մէջ Արայի երբեմնի պատկերը նշմարել, թէեւ՝ ճիշտ ըսելու համար ժխտելու ուրիշ ծանր պատճառ մըն ալ չկայ: Ասկից կը տեսնուի թէ ո՛րչափ կարելոր է գրոյցս մեր նիւթին համար:

Վան քաղքին շինութիւնը շատ արուեստական կերպով կ'ապուած է գրոյցիս հետ եւ՝ եթէ չեմ սխալիր, հոս գրական աղբիւրներու ազդեցութիւն կայ: Չարմանալի է, որ ուլուններու կամ հրաշագործ կախարդական առարկային կորսուելու մասին բոլոր տարբերակներն ալ իրարու չեն միաբանիր: Խորենացոյ համաձայն Շամիրամ Ջրադաշտէն յաղթուելով ճարահատ Հայաստան կը փախչի, ուր Նինուասէն կը սպաննուի բայց

⁵²Կարելի է թէ հակառակը տեղի ունեցած ըլլայ. այսինքն Շամիրամի ժողովրդական Շահմարան անուան պատճառաւ օձի բնապատմական առասպելը միացած ըլլայ Շամիրամի գրոյցին հետ:

մեռնելէն յառաջ՝ իր կախարդութեան ուլունքները ծով կը նետէ, ուսկից է իբր թէ «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով» խօսքը: Սարգիսեանի քով ծերունի մըն է ուլունքներն փախցընողն ու ծով նետողը՝ երկիրը Շամիրամի անօրէնութիւններէն ազատելու համար, իսկ գրոյցիս մէջ խնդիրը այնպէս մը կը ներկայացուի, որպէս թէ Շամիրամի ձեռքէն իրմէ շինուած ջրմուղին մէջ կ'իյնայ պատուական քարը, զոր տղաք յետոյ կը գտնեն եւ *կրօնի պաշտօնէ՛այ մը*⁵³ գայն պատանհներուն ձեռքէն առնելով ծով կը նետէ, որպէս գի աղամորդիներու ձեռքը չիյնայ. ուսկից յայտ է թէ գրոյցը Շամիրամ բարի նկարագրով գերբնական էակ մը կը նկատէ:

Որչափ որ ալ այս տարբերութիւնները բաւական զգալի են, այսու հանդերձ հոս ալ *հասարակաց գետին* մը կայ, որ մեր առանձին ուշադրութեան արժանի է ոչ միայն Շամիրամի ժողովրդական գրոյցին վաւերականութեան տեսակետով, այլ եւ հասկընալու համար թէ ինչպէս սովոր է գրել Խորենացին, երբ ժողովրդական առասպել մը պատմականի կը վերածէ: Կասկած չունիմ, որ գրոյցին ծերունին կամ եթէ կ'ուզուի երեքը ծանօթ էր Խորենացւոյ եւ եթէ Խորենացին անոր տեղ մեզի Ջրադաշտ *մոզը* կ'աւանդէ, պատճառն այն է, որ դարձեալ միտքը պղտորած է օտար աղբիւրներէ, այսինքն աւելի Եւսեբիոսէն, ուր կ'աւանդուի թէ Շամիրամ Ջրադաշտի հետ կոիւներ ունեցած է: Ի հարկէ ասոնց քով ռազմադաշտի նկատմամբ Հայաստանի խօսք անգամ չկայ, բայց Խորենացին առանց ամենափոքրիկ մտահոգութեան կոիւր կը փոխադրէ Հայաստան, ուր մեռած է Շամիրամ ըստ հայ գրոյցին եւ ուր այնչափ զարմանալիքներ կը պատմուէին անոր մասին իր ժամանակները: Ասով անգամ մըն ալ հաստատուի, ինչ որ արդէն քանի մը անգամ շեշտեցինք, այսինքն Խորենացին թէեւ մէկ կողմանէ կը հաւատայ միամտօրէն հայ գրոյցներու աւանդածին, սակայն միւս կողմանէ ալ կ'այլափոխէ եւ կը խաթարէ զանոնք իր անձնական մեկնութիւններով եւ օտար տառներ մուծանելով: — Դարձեալ Խորենացւոյ ըսածին նայելով «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով» Շամիրամ ինքն անձամբ ըսած կ'ըլլայ ուլունքները ծով նետած ժամանակ, մինչդեռ որչափ կ'երեւայ գայն նկատելու է աւելի իբր ժողովրդական արձագանք ուլունքները ծով նետելու գրոյցին: Մտադիր կ'ընեն, որ ձեռագիրներու խումբ մը «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով»ի տեղ ունին «Ուլունք ի ծով *Շամիրամայ*:⁵⁴» Այս վերջին պարագային «Շամիրամայ» տրական հոլով է եւ ամբողջին իմաստն է «Ուլունքներ ծովը Շամիրամին, այսինքն ծովը ուլունքներ նետենք Շամիրամին. ասով լիովին կ'արդարանայ իմ ուրիշ առթիւ տուած մեկնութիւնս,⁵⁵ որ առանց պատմական փաստի չէ եւ հաւանօրէն

⁵³Բացատրութիւնս հաւանօրէն հրատարակչին կողմանէ է: Ըլլալու է երեց կամ ծերունի:

⁵⁴Պատմութիւն Խորենացւոյ, Տփղիս 1913, էջ 56:

⁵⁵Կրօնի ծագումը եւ Դիցաբանութիւն, էջ 234:

գրոյցին ամենամախնական ձեւը մեզի կը ներկայացընէ:

Քանի որ Շամիրամի առասպելը մեր ազգային մշակոյթին համար օտար տարր մըն է, խնդիր է այժմ թէ ի՞նչ էր իր նախորդ դիցուհւոյն անունը: Այս հարցը մեր դիցաբանութեան համար շատ աւելի կարեւորութիւն ունի քան ինքնին իսկ Շամիրամի առասպելը, որուն ազդեցութիւնն՝ ինչպէս վերը արդէն դիտեցի եւ մեզի տրամադրելի ժողովրդական աղբիւրներէն ալ կը տեսնուի, *տեղական* եղած է աւելի եւ իբրեւ հայ ժողովրդական առասպել տեղական ալ մնացած է: *Հայ Արային նախնական սիրահարը հայ դիցուհի մըն էր*, ասոր կասկած չկայ: Դժուարութիւնն այժմ անոր ինքնութիւնն որոշելու մէջն է, վասն զի դժբախտաբար որոշ բան մը չեն հաղորդեր այս մասին ո՛չ ազգային եւ ո՛չ ալ օտար աղբիւրները: Սակայն եւ այնպէս կ'ուզեմ շօշափել այստեղ այս շատ հետաքրքրական հարցը, ոչ այնչափ ճշմարտութեան հեռապատկերէն մղուած՝ որ մեզի համար տակաւին մշուշապատ պիտի մնայ, որչափ այն նկատումով, որ ճշմարտութեան հեռուէն մօտենալն ալ դրական արդիւնք մըն է, որ՝ ո՛վ գիտէ թերեւս ապագային անակնկալ հետեւութիւններու աղբիւր ալ ըլլայ: Այս տեսակէտով ամենապարզ ճամբան է հայ դիցուհիները թողուցիկ ակնարկով մը աչքէ անցընել, ի հարկէ մտադիր ըլլալով աւելի այն տեսագծերուն եւ երեւոյթներուն, որոնք զմեզ մեր նպատակին հասնելու կ'օգնեն:

Հայ Պանթեոնին մէջ միայն երեք դիցուհիներ կան. այսինքն՝ Նանէ, Անահիտ եւ Աստղիկ, որոնք երեքն ալ զգայական սիրոյ աստուածներ են. առաջինն ու վերջինը իրենց բնութեամբ եւ ծագումով, իսկ միջինը՝ ըլլալով նախնաբար պարսկական ջրոյ աստուածութիւն մը՝ սիրոյ նկարագիրը ստացած է աւելի Պարսկաստանէ դուրս Հայաստանի եւ յառաջակողմեան Ասիոյ ուրիշ երկիրներու մէջ: — Նանէի մասին հայ միակ վստահելի աղբիւրը Ագաթանգեղոս է. այն ալ մէկ տեղ միայն կը յիշատակէ դիցուհիս իբր դուստր Արամագդայ եւ կը պաշտուէր Թիլն աւանին մէջ:⁵⁶ Սակաբայեցոց Բ. Գրքին մէջ ալ կը հանդիպինք անուանս, որ դժբախտաբար հայերէնի մէջ աղաւաղուած ձեւով աւանդուած է. Ա, 13. «եւ անդէն անկան կործանեցան շուրջ *զԱնանեայ* տաճարան, ի խորհուրդ յիմարութեան խորհեցան նոքա *զՆեւմեայ* տաճարան:» «Նեւմեայ» գրչագրական սխալ է, ինչպէս շատ լաւ կը դիտէ Դոկտ. Կոզեան,⁵⁷ իսկ «Անանեայ» յուն. բնագրէն ըլլալու է, վասն զի յուն. 19, 55 եւ 93 ձեռագիրներն ալ «τῆς Ἀναναΐας» կը կարդան: Ագաթանգեղոսի յունարէնը Նանէի փոխարէն *Աթենաս* ունի, ուսկից Հոֆման⁵⁸ եւ անկից Գելցեր մոլորած հայկական Նանէն *պատերազմական դիցուհի* կը համարին: «Sie scheint demnach, k'ըսէ Գելցեր, in Armenien

⁵⁶Ագաթանգեղոս, էջ 410:

⁵⁷Սակաբայեցոց Բ. Գրքին հայերէն թարգմանութիւնը, Հանդ. Ամս. 1922, էջ 347:

⁵⁸Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer, Leipzig, էջ 134:

im Gegensatz zu Anahit, der mütterlichen Gottheit, mehr den jungfräulich herben Charakter der Kriegsgöttin gehabt zu haben.^{59»}

Սակայն այս եզրակացութիւնը անհիմն է, վասն զի հայկական պատերազմի աստուածը Վահագն էր, իսկ իգական աստուածներու մէջ խնդիր կրնայ ըլլալ Լուսինի Անահիտայ մասին, որուն հայ թագաւորները սովոր էին *պատերազմէն յառաջ ու վերջը* զոհ մատուցանել եւ զոր նաեւ մայր եւ *պաշտպան* Հայաստանի կ'անուանէին. մինչդեռ Նանէի նկատմամբ նման յիշատակութիւններու չենք հանդիպիր: Իրեն ծագումն իսկ ո՛ր եւ է ներքին պատճառ մը չ'ընձեռեր իր Աթենասայ հետ նոյնացման: Ըստ որում Նանէ սումերա-բաբելական աստուածութիւն մըն էր եւ կը համապատասխանէ Լուսինի բաբելական Միլիթա եւ սեմական Բիլիտ կամ Բաալտիս դիցուհւոյն եւ կը նկարուէր սովորաբար մերկ, տղայ մըն ալ ձեռքը կտրծքին սեղմած: Ուրեմն Նանէ բեղմնաւորութեան եւ զգայական սիրոյ դիցուհին էր, պաշտօնով անբարոյական եւ նկարագրով զուրկ արութեան եւ պատերազմի ո՛ր եւ է գծերէ: Պաշտօնատեղին էր Ուրուգ նշանաւոր քաղաքը, ուսկից Քրիստոսէ յառաջ մերձաւորապէս 2000ին իր արձանը յափշտակուած եւ Շօշ փոխադրուած էր, բայց յետոյ Ասորբանիբադ դարձեալ Ուրուգ գետեղէց: Թագաթաբադսար Գ. դիցուհիս Բաբելոնի տիրուհին կ'անուանէ,⁶⁰ բայց կը պաշտուէր նաեւ Նինուէի, Միջագետքի եւ Ասորիքի ուրիշ տեղեր: Արդ այսպիսի դիցուհի մը Աթենասայ նման մաքուր եւ այրական նկարագրով դիցուհւոյ մը հետ նոյնացընելու համար թարգմանչի մը գրչի մէկ խաղէն Լուսինի բան մը պէտք է, թարգմանչի մը, որ հայ աստուածներուն ի՛նչ ըլլալու մասին թերեւս գաղափար անգամ չունէր:

Ստոյգ է այս կէտիս մէջ Ագաթանգեղոսի թարգմանիչը իր կողմն ունի նաեւ Խորենացիին,⁶¹ որ զարմանալի կերպով ոչ միայն Նանէ, այլ եւ Ագաթանգեղոսի յիշած ուր մեհեաններու դից հայկական անունները Ագաթանգեղոսի յունարէնին պէս յունական անուններով կ'աւանդէ եւ այն միեւնոյն սխալ մերձեցումներով: Այսպէս «Նանէ-Աթենաս»ի դէպքէն դուրս՝ Տիւր երկուքին քով ալ Ապոլոն կը թարգմանուի,⁶² մինչ Լուսինի Հերմէս կը պատշաճէր եւ կամ Միհրի դիմաց Հեփեստոս կը դրուի՝ որ նոյնպէս յաջող չէ նկատելով երկուքին ծագումն ու բնութիւնը: Այս երեւոյթին մտադիր եղած է նաեւ *Կարիեր*.⁶³ առանց սակայն ասոր պատմական արժէքն ճշգրտելու փորձ ընելու (անդ, էջ 9): Իմ կարծիքովս դժուարութիւնը հոս պատմականէ Լուսինի

⁵⁹Zur armenischen Götterlehre, էջ 124:

⁶⁰Schrader, Keilinschriften und Geschichtsforschung, էջ 107:

⁶¹Մ. Խորենացի, էջ 127:

⁶²Դեղփիսի Բիւթեան Ապոլոնի պատգամախօսները Էրագներ ալ կը մեկնէին. աստուծոյս Տիւրի հետ նոյնացմուն դիսաւոր պատճառը հաւանօրէն այս է:

⁶³Հեթանոս Հայաստանի ուր մեհեաններն Ագաթանգեղոսի եւ Մ. Խորենացւոյ համեմատ (Ազգ. Մտն. ԼԵ), Վիեննա 1899, էջ 23-25:

մատենագրական է, վասն զի խնդիրը պարզապես մեկուն միսեն կախում ունենալու վրայ է եւ քննադատութեան նժարը ո՛ր կողմն ալ հակի, չի կրնար Նանէի Աթենասայ, ինչպէս նաեւ Միհրի Հեփեստոսի հետ նոյնացումը նուիրագործել՝ անոնց պատմական արժէք տալով:

Ո՛վ է արդեօք օգտուողը՝ Խորենացի՞ն թէ Ագաթանգեղոսի յունարէն թարգմանիչն, որ ըստ երեւոյթին հայ մըն էր եւ ծանօթ նաեւ հայ մատենագրութեան: Վերջին հնարաւորութեան դէմ միայն մէկ գլխաւոր դժուարութիւն կայ, այսինքն՝ Ագաթանգեղոսի թարգմանութեան ժամանակը, որ տակաւին անորոշ է: Բանասէրները զայն սովորաբար Ջրդ դարու գործ կը համարին, նկատելով մանաւանդ յունարէն լեզուին նկարագիրը. այս պարագային բնականաբար Խորենացին յունարէն Ագաթանգեղոսը չէր կրնար տեսած ըլլալ: Անոր համար Կարիէր կը միտի կարծելու թէ օգտուողը Խորենացին եղած ըլլայ՝ կա՛մ Ագաթանգեղոսի հայ բնագրին յուսանցքն եւ կա՛մ անոր յունարէն թարգմանութենն:

Երկրորդ կէտը ինծի շատ խնդրական կ'երեւայ, վասն զի եթէ ծանօթ էր Խորենացին յունարէնի, այն ատեն ինչո՞ւ պիտի չօգտուէր իր Պատմութեան մէջ *մաեւ* յոյն մատենագիրներէն, որոնք այնչափ թանկագին ծանօթութիւններ կը հաղորդեն Հայաստանի մասին: Կարծեմ թէ Կարիէր ալ մէկն է այն գիտնականներէն, որոնք փաստացի կերպով ցուցուցած են թէ Խորենացին յունական աղբիւրներէ ինչ որ ունի, ամենն ալ առ հասարակ հայ թարգմանութիւններէ քաղած է: Աւելի հաւանական է Կարիէրի միւս կէտը՝ *յուսանցագրութիւնը*, որ մեր հին գրականութեան մէջ շատ մեծ դեր խաղացած ըլլալուն՝ կրնար հետեւաբար նաեւ Խորենացւոյ իբր աղբիւր ծառայած ըլլալ:

Կա՛յ սակայն նաեւ ուրիշ հնարաւորութիւն մը, որ նոյնպէս արհամարհելի չէ: Այսօր գիտնականներէ բաւական յուսաբանուած խնդիր մըն է հայ Ագաթանգեղոսի խմբագրութիւն ըլլալը. որուն գլխաւոր ապացոյցներն կ'առնուին ինքնին Ագաթանգեղոսէն, բայց գլխաւորաբար անոր յունարէն թարգմանութենէն, որ բաւական տարբերութիւն ունի հայ բնագրէն: Յունարէնի մէջ համառօտ է օր համար վարդապետական մասը, մինչդէռ ասոր հակառակ պարթեւական պետութեան կործանման մասին պատմական թանկագին հատուած մ'ունի, որ հայ բնագրին մէջ զանց առնուած է: Արդ կրնայ ըլլալ որ Խորենացին տեսած ըլլայ Ագաթանգեղոսի այս հին բնագիրը, որուն մէջ դից հայերէն անուններու քով թերեւս յունականներն ալ դրուած էին:

Խնդիրը ի հարկէ կը մնայ տակաւին քննելի. այսչափը սակայն ստոյգ է, որ Խորենացին յունական դից անուններն իրեն առիթ առնով՝ Հայ մեհեաններու սկզբնաւորութեան մասին պատմութիւն մը ստեղծած է, որ ավելի ծաղրանկար

Է քան պատմություն: Որչափ կ'երեւայ, հայ մեհեաններուն մեծամասնութեան Հայաստանի արեւմտեան սահմանին վրայ գրտնուիլը Խորենացոյ մտադրութիւնը գրգռած է բաւական. եւ որովհետեւ իրեն ծանօթ էր նաեւ թէ Տիգրան Մեծ յունական քաղաքներ կողոպտած եւ աւարը Հայաստան փոխադրած է, այլ եւս ազատ ասպարէզ բացուած էր իր բազմաստեղծ երեւակայութեան: Աւարի նիւթ կ'ըլլան յունական գրեթէ բոլոր աստուածութիւնները, որոնց արձաններուն ընկերանալ կու տայ մինչեւ իսկ յոյն քրմերը, որոնք սակայն Հայաստանի սահմանին վրայ կանգ կ'առնուն եւ որպէս զի աւելի յառաջ չերթան, իբր թէ պատգամ կը հանեն ըսելով որ աստուածներն աւելի ներսերը չեն ուզեր փոխադրուիլ, ահա թէ ինչո՞ւ համար հայ մեհեաններու մեծ մասը ըստ Խորենացոյ Բարձր Հայոց արեւմտեան երկու գաւառներու մէջ հիմնուած են: Յոյն քրմերը միայն մէկ զիջում ըրած են եղեր, թոյլ տալով որ Հերակլէսի արձանը Աշտիշատ գետեղուի, քանի որ Աստղիկի՝ անոր տարփաւորին մեհեանը հոն էր:⁶⁴ Այս երեւակայական կարկատանքէն չափելու է նաեւ Նանէի Աթենասայ հետ նոյնացման արժէքը, ուստի եւ որչափ որ ալ դիցուհոյս հայ հոդին վրայ ստացած պատկերը բնորոշելու մէջ դժուարութիւններու բախինք, ներելի չէ երբեք իրեն տեսագծեր վերագրել, որոնք իր՝ մեզի ծանօթ Էութեան հակառակ են: Այս պատճառաւ բոլորովին անօգուտ է կարծեմ դիցուհոյս եւ Արայի միջեւ սեռային որոշ աղերս մը փնտրելը: Ուր փաստեր կը պակսին, հոն կը դադրին նաեւ միացման փորձերը:

Յոյները Նանէ կը միացընեն սովորաբար Արտեմիսի հետ: Կը յիշեմ հոս միայն Պոդիւքիոս⁶⁵ եւ Պիրեոն գտնուած մեհենական արձանագրութիւն մը, ուր Նանէ բացայայտ կերպով իբր Արտեմիսի վերադիր անուն կը գործածուի:⁶⁶ Յովսէպոս Փղաւիոս ալ Սակար. Բ. Գրքին դէպքը յիշատակած ատեն Նանէ Արտեմիս կը թարգմանէ:⁶⁷ Յոյն մատենագիրները *Նանա* անուամբ փոխգական դիցուհի մըն ալ կ'աւանդեն իբր Սանգարիս գետին դուստրը եւ մայր Ատտիս աստուծոյն եւ Կիւբեղեայ սիրականին, որուն *բեղմասաւորութեան* եւ *ծննդաբերութեան* տեսագծեր ալ կը վերագրուին: Շատ հաւանական է թէ փոխգականը հայկականին պէս բաբելականէն առնուած ըլլայ, ինչպէս առհասարակ կը կարծուի:⁶⁸ Այիշան մինչեւ իսկ սկանտինաւեան *Նաննա*՝ Բալտրի սիրականը, որ ուրիշ տարբերակի մը մէջ *Նանա*⁶⁹ է, դիցուհոյս հետ համեմատութեան մէջ կ'ուզէ դնել: Ժխտելու չեմ համարձակիր, բայց ոչ ալ հաստատելու, թէն նկատելով մանաւանդ Բալտրի՝ գերմանական Արային

⁶⁴Մ. Խորենացի, էջ 127-128:

⁶⁵Polyb. 31, 11.

⁶⁶Michel Clerc, Les Métiques Athéniens, Paris 1893, p. 142-143. Hoffmann, էջ 130.

⁶⁷Jos. Antiq. 12, 9, 1.

⁶⁸Հմմտ. Roscher, 3. Bd., էջ 3. Այիշան, Հին հաւատք Հայոց, էջ 298:

⁶⁹Dr. O. Zehne, Germanische Götter- und Heldensage, 1913, էջ 53.

դեմքը՝ կը խոստովանիմ, որ համեմատութիւնը մտադրութիւնս շատ գրաւեց: Դժբախտաբար հակառակ իմ ջանքերուս անկարելի եղաւ ուրիշ անդրագոյն ապացոյցներ ձեռք բերել համեմատութենէն գէթ հաւանականութիւն ստանալու համար: Ուստի եւ ստիպուած Այիշանի բացած խնդիրը թողլով մէկ կողմ, կ'անցնիմ Անահտայ, որ թէեւ նոյնպէս օտար դիցուհի մըն է, սակայն կասկած չկայ, որ հայ Պանթեոնին ամենասիրելի եւ ժողովրդական աստուածութիւններէն էր, անոր համար իր մասին տեղեկութիւններն ալ ըստ բաւականի առատ են եւ որոշ գծեր ալ ունի իր նկարագրին վրայ, որոնք ստուգիւ մտադրութեան արժանի են նաեւ Արայի առասպելին համար:

Հիւսիսային Պարսկաստանի մէջ գլխաւորաբար կը պաշտուէր դիցուհիս եւ իբրեւ ջրոյ դիցուհի որչափ կ'երեւայ Ռքոսս գետին հետ կը նոյնացուէր: Աւեստայի մէջ (Jascht, 5) կը փառաբանուի նաեւ իբրեւ դիցուհի *արգասաւորութեան*, որ արջառները կը բազմացնէ, կանանց արգասաւորութիւն, ծննդաբերութեան դիրութիւն եւ կաթ կու տայ եւ արանց ալ օրհնութիւն: Կը նկարագրուի իբրեւ *պնդակազմ գեղեցիկ* աղջիկ մը, որ գլխուն վրայ *աստղներու ոսկեպսակ* մը կը կրէ եւ ապա *ոսկեօղէր* եւ ոսկեմանեակ: Դիցուհիս Աւեստայէն վերջը պաշտօնապէս առաջին անգամ յիշողն է Արտաշէս Բ. (404-362) իր համբաւաւոր արձանագրութեան մէջ, ուր կը դրուատէ անոր մեծութիւնը եւ պատմութիւնն ալ կը վկայէ թէ Արտաշէս Բ. շատ աշխատած է դիցուհւոյս պաշտօնին տարածման համար: Ինչպէս կը տեսնուի, Աւեստայի եւ Արտաշէսի մեզի ականդած Անահտայ պատկերը մաքուր է եւ բարոյական, սակայն մեծապէս կը սխալինք, եթէ կարծենք թէ անոր յետագայ ցոյժ եւ անառակ պաշտօնը բացառապէս օտար ազդեցութիւններու արդիւնք ըլլայ: Արգասաւորութեան դիցուհի մը ուշ թէ կանուիս նոյնպիսի բախտի մը պիտի արժանանար: Եթէ այս բարոյական ստորնացումը ոչ թէ Պարսկաստանի մէջ, այլ աւելի Պարսիկներէն պարտուած ազգերու քով տեղի ունեցաւ, զարմանալու չէ, վասն զի գրադաշտական կրօնին բարձրութիւնը, բայց մանաւանդ երկարմատեան դրութիւնը մեծ թումբ էին նոյնպիսի անկման մը դէմ, մինչդեռ պարտուած ազգերէն ոմանք արդէն ունէին լկտի պաշտօնով դիցուհիներ, որոնք իրենց բարի կողմերովը Անահիտէն շատ մեծ տարբերութիւն մը չունենալով՝ դիրաւ ձուլուեցան իրարու հետ թէ՛ պաշտօնով եւ թէ՛ նկարագրով: Այս ձուլման մեծ զարկ տուաւ նաեւ Արտաշէս Բ. պարսկական լայնատարած Պետութեան երկիրներուն մայրաքաղաքներուն մէջ Անահտայ մեհեաններ կանգնել տալով:⁷⁰ Արդէն Հերոդոտոս կը նոյնացնէ դիցուհիս բաբելական Միլիտայի (Μύλιττα) եւ արաբական Ալլատի (Աλιττα) հետ:⁷¹ Նշանաւոր էր Լիւդիայի

⁷⁰Clemens Alex., Cohort. ad gentes, c. 5. էջ 43 հրմ. Potter.

⁷¹Herod. 1, 131. Paus. 7., 6. 6.

Ἀρτεμις Ἀναΐτις, որ Պաւսանիասէն յայտնապէս իբր՝ Περσικῆς Ἀρτέμιδος = Պարսկական Արտեմեայ մեհեան կ'անուանուի, ինչպէս նաեւ Կապադովկիոյ Ջեղայի, Պերասիայի եւ երկու Կոմանա քաղաքներուն անահտական մեհեանները: Ջեղայի մեհեանը կը գտնուէր բարձր դրքի մը վրայ, որ Ստրաբոնի ժամանակ տակաւին *Ճամիրամի* անուամբ կը կոչուի եղեր!⁷²

Սակայն Անահտայ պաշտօնը եւ ոչ մէկ ազգի քով՝ մէջն ըլլալով նաեւ Պարսիկները, այնչափ յարգուած է եւ սիրուած, ինչպէս Հայաստանի մէջ: Հայ ժողովրդեան համար Անահիտ ամեն բան էր. անիկա՛ էր հայ երկրին պտղաբերութիւն, գետերուն ջուր եւ անասուններուն եւ մարդկան բազմածնութիւն տուողը, անիկա՛ էր մէկ խօսքով Հայաստանի մայրը, պաշտպանը եւ տիկինը: Ագաթանգեղոս կը պատմէ թէ երբ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ դից երկրպագութիւն ընել չուզեց, Տրդատ սաստիկ բարկացաւ եւ գրգռուած մանաւանդ Անահտայ եղած անարգանքին համար՝ սպառնաց Գրիգորի «մահ՝ որ հատանէ գոյս կենաց մարդկան, եթէ ոչ առնուցուս յանձն դիցն պաշտօն մատուցանել, *մանաւանդ* այսմ մեծի Անահտայ տիկնոջս, որ է փառք ազգիս մերոյ եւ կեցուցիչ, գոր եւ թագաւորք ամենայն պատուեն, մանաւանդ թագաւորն Յունաց, որ է մայր զգաստութեանց, բարերար ամենայն մարդկան բնութեան եւ ծնունդ է մեծին արին Արամազդայ:»⁷³ Դիցուիւոյս այս գերակշիռ դիրքը կը տեսնուի իրեն նուիրուած մեհեաններէն, որոնց՝ թուով եւ նշանակութեամբ ազգային եւ ոչ մէկ մեհեան կրնայ հաւասարիլ: Կը պաշտուէր Աշտիշատ առանձին մեհեանով մը եւ Արտաշատ պետութեան մայրաքաղաքը արքունական պողոտայի մը վրայ, գոր Ագաթանգեղոս բաւական մանր կը նկարագրէ:⁷⁴ Մեհենատեղի մըն ալ կը յիշէ նաեւ Փաւստոս «աթոռ Նահատայ»⁷⁵ անուամբ, ուր քրիստոնէութեան դարձէն վերջը կը բնակի եղեր Եպիփան ճգնաւորը: «Նահատայ» Վենետիկի յաջորդ տպագրութեան մէջ Անահտայ սրբագրուած է. բայց ինչպէս Գելցեր⁷⁶ կը դիտէ, «Նահատայ» պարսկական ժողովրդական մէկ ձեւն է «Անահտայ» եւ կրնար շատ դիւրաւ հայերէն ալ գործածուիլ:

Ամենանշանաւորը՝ առանց կասկածի Երիզայի մեհեանն է, որուն մասին բազմաթիւ օտար վկայութիւններ ալ ունինք: Կիկերոն կ'անուանէ զայն «*fanum locupletissimum et religiosissimum*»⁷⁷ իսկ Պլինիոս մեհեանիս մասին խօսած առեն՝ Անահիտ «*Numen gentibus illis sacratissimum*»⁷⁸ կը յորջորջէ: Մեհեանիս համբաւը այնչափ մեծ էր, որ Դ. Կասիոս

⁷² Strab. 12. 2. 7. Հմմտ. նաեւ Գարագաշեան, Պատմ. 167:

⁷³ Ագաթ., էջ 31:

⁷⁴ Ագաթ., էջ 404-415:

⁷⁵ Փաւստոս, 219:

⁷⁶ Zur arm. Götterlehre, էջ 115:

⁷⁷ Cic. De imperio Pompei 23.

⁷⁸ Plin. 33., 82.

եւ Պլինիոս չէին քաշուիր Եկեղեաց գաւառը պարզապէս ի *Ἀναίτις χώρα* կամ ըստ Պլինիոսի «*Anaetica regio*»⁷⁹ (=Մնահտայ գաւառ) կոչելու: Կիկերոն (*անդ*), բայց գլխաւորաբար Պղոտարքոս կը պատմէ, որ երբ Ղուկուղոս Տիգրանի վրայ քալելու համար Եփրատ գետին սկսաւ մօտենալ, տեղացիները վախճան որ չըլլայ թէ Մնահտայ հարստութիւնները կողոպտեն Հռովմէացիները, սակայն նպաստաւոր նշանով մը շուտով հանդարտեցան: Մեհեանին շուրջը դաշտերուն մէջ ազատ կ'արածուին եղեր բազմաթիւ ցուլեր (գոմէշներ)՝ նուիրուած ինքնին իսկ Մնահտայ, որոնք միայն գոհի կը գործածուէին եւ իրենց մորթին վրայ կը կրէին դիցուհւոյն նշանը եւ գիրենք բռնելն ալ արտաքոյ կարգի դժուարին է եղեր: Արդ Հռովմէական բանակին Եփրատայ մերձենալու պահուն՝ յանկարծ ցուլերէն մին իբր թէ դիցուհւոյն նուիրուած բլուրին վրայ կ'ելլէ եւ գլուխը խոնարհելով՝ ինք գինքը Ղուկուղոսի կը յանձնէ գոհուելու համար. Պղոտարքոսի կարծիքով ասիկա բաւական կ'ըլլայ տեղացիները հանդարտեցնելու եւ հաւատացնելու թէ երկինք Հռովմէացիներու հետ է:⁸⁰ Ջարմանալի է, որ այս ցուլերու երամակը կար նաեւ Եգիպտոս, հոն ալ հին ատենները երբ մէկը գոհ պիտի մատուցանէր, դաշտ կ'երթար եւ կէս վայրենի ցուլ մը որսալով՝ կը մորթէր, կէսը ողջակէզ կ'ընէր, կէսն ալ քահանաներու. եւ ներկայ եղող միւս անձինքներու հետ կ'ուտէր կը սպառէր:⁸¹ Կիւմոնի իր «Պոնտական Ուսումնասիրութիւնք» ուղեգրութեան մէջ վկայածին նայելով՝ Երիզա-Երզնկայի «շրջակայքը, մարգագետիններու վրայ՝ զորոնք կ'ոռոգէ դարալիւր հոսող Եփրատ գետը, այսօր ալ՝ ինչպէս Ղուկուղոսի օրով՝ ազատօրէն կը ճարակին *գոմէշներու* նախիրները, որոնք Մնահտայ-Տլապահ դիցուհւոյն նուիրուած էին:⁸²» «Տլապահ»ին յունարէնն է *Ταυροπόλη*, կա՛մ որովհետեւ ցլագոհով կը պատուէր դիցուհին կա՛մ իբր ցուլ որսացող. վերջինս կը պաշտպանէ Կիւմոն իր վերը յիշատակուած յօդուածին մէջ:⁸³

Երիզայի մեհեանին անբաւ հարստութիւններու մէջ ամենէն աւելի աչքի զարնողը Մնահտայ արձանն էր, որ համակ ոսկի էր եւ հաւանօրէն նաեւ բազմաթիւ գոհարներով զարդարուած: Հայերու տրամադրութիւնները շահագործելու համար էր, որ Ղուկուղոս եւ անոր հետեւելով նաեւ Պոմպէոս մեհենիս խնայեցին եւ թոյլ չտուին որ բան մ'իսկ հեռացուի անկից: Այս ազգային սրբութեան պօծումը վերապահուած էր Մնտոնիոսի, որ 34ին անբողջ մեհեանը կողոպտեց եւ ոսկի արձանն ալ

⁷⁹Plin. 5., 83.

⁸⁰Plut. Vita Luculli 24.

⁸¹Maspéro, Lectures historiques, p. 71. Cumont, Revue archéol. 1905, p. 28.

⁸²Պոնտական Ուսումնասիրութիւնք, թարգմ. Հ. Յ. Տաշեան [Ազգ. Մատեն. ՁԱ], Վիեննա 1919, էջ 357:

⁸³Revue archéol. 1905, p. 28.

իր զինուորները կտոր կտոր ընելով՝ հայեցուցին:⁸⁴ Երկու Կոմանա քաղաքներուն Մա-Մնահտայ արձաններն ալ ոսկեղէն էին,⁸⁵ ինչպէս կը տեսնուի Պրոկոպիոսի մէկ տեղիքէն ուր մատենագիրը կ'աւանդէ թէ երկու քաղաքներն ալ *Ոսկեղէն Կոմանա* կը կոչուէին: Ոսկեղէն էին հաւանօրէն նաեւ Հայաստանի Մնահտայ նուիրուած բոլոր մեհեաններուն արձանները. այս կը հետեւի ինքնին իսկ Ագաթանգեղոսի դիցուիւոյս տուած «ոսկեմայր, ոսկեծին եւ ոսկեհատ» վերադիրներէն: Երիզայինը արդէն որոշ կը յիշէ իբր ոսկեղէն արձան.⁸⁶ Ոսկեծին Ոսկեմօրս անարին գոհեր ալ կը մատուցուէին, այսպէս *ծաղկեպսակներ* եւ *ծառի ճիւղեր*⁸⁷ իբր նշանակ իրեն ունեցած երբեմնի պարզ եւ բարոյասէր նկարագրին: Դժբախտաբար Հայաստանի Մնահիտն ալ ուրիշ ոչ-պարսկական երկիրներու Մնահիտներու պէս չմնաց այն, ինչ որ էր Աւեստայի «գեղապատշաճ, հզօր, բարձրահասակ, գօտեպիղ, մաքուր եւ ազնուագարմ⁸⁸» աստուածային Մնահիտը: Ստրաբոն պատմելէն վերջը թէ Սարք եւ Հայերը Պարսից բոլոր աստուածները կը պաշտեն, մանաւանդ Մնահիտը, որուն մեհեաններ կանգնած են իրենց երկրին զանազան տեղեր եւ Եկեղեաց գաւառը, անոր այր եւ կին գերիներ (δοῦλοὺς καὶ δοῦλας) եւս նուիրելով, զարմանք կը յայտնէ որ հայ ազնուականները պիղծ պաշտօնի համար մինչեւ իսկ իրենց դուստրները մեհեանին կը նուիրեն եւ ա'պա զանոնք կ'ամուսնացընեն:⁸⁹ Այս պատմութեամբք որչափ ալ պատուաբեր չըլլայ մեր ազգին համար, բայց եւ այնպէս պատմական իրողութիւն է եւ բանաւոր պատճառ մ'իսկ չկայ տարակուսի տակ ձգելու համար Ստրաբոնի արժանահաւատութիւնը, որ ոչ միայն իրեն ժամանակակից դէպք մը կը պատմէ մեզի, այլ եւ ազգաւ դրացի էր Հայոց եւ թերեւս նաեւ ամենահմուտը մեր աշխարհագրութեան եւ ներքին յարաբերութիւններուն: Հետեւաբար Էմին⁹⁰ եւ Ալիշան⁹¹ գուր տեղ Ագաթանգեղոսի ինչ ինչ խօսքերու վրայ յեցած՝ ամէն ճիգ կը թափեն դիցուիւոյն համեստ պատկեր մը ընծայելու համար: Եթէ Ագաթանգեղոս Ստրաբոնի պատմածներուն մասին լուր չունի, պատճառն ուրիշ տեղ փնտռելու է: Կա'մ ինքը իբրեւ Երդ դարու վերջին քառորդին մատենագիր մը, որուն եւ Հայոց դարձին միջեւ ամէնէն քիչ 160 տարուան անջրպետ մը կար, պայծառ ծանօթութիւն չունէր դիցուիւոյն պաշտաման մասին եւ կա'մ Հայ Արշակունիները

⁸⁴Պլին. 33., 82.

⁸⁵De bello Goth. 4., 5.

⁸⁶Ագաթ., էջ 409:

⁸⁷Ագաթ., էջ 30:

⁸⁸Jascht, S. 64, 78.

⁸⁹Strabo 11., 15.

⁹⁰Հնախօսութիւնք ի վերայ հայկական հեթանոսութեանց, հայ թարգմ. 1875, էջ 15-16:

⁹¹Հին հուստք Հայոց, 1910, էջ 291:

արդեն մաքրած էին գայն պղծություններէ: Հաւանականը աւելի վերջինն է. այսպէս կը կարծէ նաեւ Գելցեր:⁹²

Բնութեան զգայասէր մօր լկտի եւ անբարոյական պաշտօնը Հայաստան ալ ոգոգած էր ուրեմն իր աշխարհաւեր ապականութեամբ եւ ահա այս բախտին բախտակից կ'ըլլայ նաեւ Անահիտ: Այս տեսակէտով Հայաստանի Անահիտը նոյն է բոլորովին Լիւդիայի Արտեմիս-Անահտայ, պոնտական Կոմանայի Սա-Անահտայ, ինչպէս նաեւ Բաբելոնի *Իշտարի* եւ ասորական *Շամիրամի* հետ: Կարծեմ հարկ չկայ այլ եւս երկարօրէն ցուցնելու թէ Անահտայ հարցը ի՞նչ աստիճանի կարեւորութիւն ունի նաեւ Արայի առասպելին համար: Ի հարկէ բնաւ չի յիշուիր թէ Անահիտ սիրականներ ունեցած, զորոնք միանգամայն սպաննած եւ յարուցած ըլլայ: Սակայն այս լռութիւնը տակաւին փաստ չէ. պակասը նմանութեան օրէնքով պէտք է ամբողջացրնել: Ինծի ծանօթ չէ բնաւ զգայասէր մայր-դիցուհի մը, որ սիրականներ ունեցած չըլլայ: Նմանութեան օրէնքը հոս մեզի համար աւելի ծանրակշռութիւն կը ստանայ եթէ նկատենք նաեւ մայր-դիցուհիներու ծառայող քահանայական կարգը, որ իրենց միայն յատուկ էր: Ամենուն գլուխը կանգնած էր քրմապետ մը, որ դիցուհւոյն նուիրուած բոլոր երկիրներու վրայ անկախ թագաւորի մը պէս կ'իշխէր. ասոր հրամանին տակ կը գտնուէր քրմերու, քրմուհիներու եւ ստրուկներու ահագին բանակ մը, որոնց թիւը ոմանց քով մինչեւ 6000ի կը հասնէր: Արդ այս տարօրինակ երեւոյթը կը տեսնենք նաեւ հայ Անահտայ մեհեաններու մէջ, ինչպէս կը վկայէ Ստրաբոն Երիզայի նկատմամբ, իսկ Ագաթանգեղոս բոլոր մեհեաններու համար, երբ կ'ըսէ թէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ կոռքերը կործանելու համար թագաւորական զինուորներով մեհեաններուն մերձենալու ժամանակ, դէտերու (= քրմերու) ահագին բանակ մը նետերով եւ քարերով կոռելու կ'ելլէր թագաւորական բանակին դէմ:

Հետեւաբար Անահտայ սիրականներ ունենայլ տարակուսի տակ չի կրնար ձգուիլ Կասկած կրնայ յարուցուիլ առ առաւելն Արայի մասին, ենթադրելով գոյութիւնը ուրիշ սիրական դիւցազներու, որոնք կա՛մ մեզի անծանօթ մնացած են եւ կա՛մ՝ եթէ ծանօթ են, տակաւին ուսումնասիրուած չեն այս տեսակէտով: Որչափ ալ իրաւացի ըլլայ այս վերապահումը, դժուարին է սակայն ընդունիլ թէ եղած չըլլայ բնաւ ազգային առասպել մը, որուն մէջ Արայ եւ Անահիտ ո՛ր եւ է կերպով իրարու հետ աղերսի մէջ մտած չըլլան, քանի որ մին սիրող է իր ամբողջ իսկութեամբը, իսկ միւսը սիրոյ զոհ Եթէ կայ ասոր դէմ ծանր առարկութիւն մը, այն ալ հայկական Անահտայ պաշտօնին համեմատաբար *նորագոյն ըլլալն է*: Ի հարկէ մեզի համար բոլորովին անստոյգ է Շամիրամի պաշտօնին Հայաստան մուտ գտնելու ժամանակը, բայց միւս կողմանէ ո՛ր եւ է կռուան մըն ալ չունինք գայն Անահտայ

⁹²Անդ. էջ 117:

պաշտօնէն վերջը դնելու: Ասով բնականաբար կը դժուարնայ որոշելը թէ Արայի առասպելին մէջ ո՞րը որո՞ւն յաջորդն եղած կ'ըլլայ: Դժուարութիւնը չափով մը կը լուծուի, նկատելով Շամիրամի Հայաստանի միայն հարաւային նահանգներու մէջ պաշտուիլը. բաց ասկից խնդիրը Անահտայ Արայի հետ ունեցած յարաբերութեան տեւական եւ ընդհանուր ըլլալուն վրայ չէ, այլ թէ երկու առասպելներն ալ բնութեամբ իրարու շատ մօտ ըլլալուն՝ այս կամ այն գաւառին մէջ կերպով մը իրարու հետ շփում ունեցած ըլլալու են: Այս ըմբռնմամբ յաջորդութեան հարցը Անահտայ եւ Շամիրամի առասպելներուն համար այլ եւս երկրորդական կը դառնայ, կամ աւելի ճիշտ՝ յաջորդութեան հարցը աւելի Շամիրամի եւ *Աստղիկի* հայող հարց է:

Շատերը Հոֆմանի⁹³ հետեւելով՝ այսօր Աստղիկ ասորական դիցուհի մը կը համարին: Նոյնը ընդհանուր ձեւով եւ ալ յիշած եմ «Կրօնի ծագումը եւ դիցաբանութիւն» գործիս մէջ՝ դրդուած գլխաւորաբար ասորական **ܐܪܘܫܐ** = «քաւքաւ» բառին կազմութենէն, վասն զի «քաւքաւ» աստղ բառին *նուագական ձեւն է* եւ միանգամայն *անուն* Աստղիկ մոլորակին: Անուան մասին տակաւին խնդիր կրնայ ըլլալ, իսկ դիցուհւոյն նկատմամբ արդէն ուրիշ կարծիք ունէի եւ այժմ անդրագոյն քննութիւնները զիս անոր մէջ աւելի եւս կը հաստատեն: Աստղիկ *հայ* դիցուհի մըն է եւ բոլորովին նոյն *Արուսեակին* հետ, որ՝ ինչպէս վերը յիշուած գործին մէջ⁹⁴ արդէն ցուցուցած եմ, նոյն իսկ հնդեւրոպական ծագում ունի: Վասն դի կը համապատասխանէ հնդկական *Arushi* ի, որ արշալոյսի դիցուհւոյն «Ushas»-ի ուրիշ մէկ անունն է:⁹⁵ Վեդայի համաձայն ծայրակարմիր վարդամատն *Arushi-Ushas* շնորհալիր կոյս մըն էր եւ դուստր երկնքի, որ երկնքի դռները կը բանայ եւ գիշերը մերժելով՝ ամենուն կեանք եւ ուրախութիւն կը պարգեւէ: Կ'անուանուի նաեւ «արջառներու տիրուհի»,⁹⁶ ուսկից յայտ է թէ արգասաւորութեան եւ ծննդաբերութեան տեսագծերէն բոլորովին գուրկ չէր դիցուհին: Այս տեսագծերը չկրցան զարգանալ Հնդկաստանի մէջ. վասն զի հնդկական մտայնութիւնն այնչափ նպաստաւոր չէր իգական աստուածութիւններու: Ասոր հակառակ Հայոց քով յարաբերութիւնները ուրիշ էին: Հայերը հնդեւրոպական *արեւմտեան* ճիւղին պատկանելով՝ իրենց իգական աստուածութիւններու ունեցած հայեացքներն ու զգածումներն ալ աւելի հզօր եւ կենդանի էին, բայց միւս կողմանէ իրենց աշխարհագրական դրքին բերմամբ դրացի ըլլալով նաեւ Ասորեստանցիներուն, Բաբելացիներուն եւ փոքրասիական բազմաթիւ ոչ-հնդեւրոպական ազգերու, ինկան դժբախտաբար անոնց ազդեցութեան տակ, որով ազգային

⁹³Անդ. էջ 136:

⁹⁴Անդ. էջ 259:

⁹⁵Արուսեակին լակ վերջաւորումը հայերէն նուագական ձեւն է. հմմտ. նաեւ Հայկ (= Հայիկ), Արամանէակ, Յոլակ, Սաթենիկ, Աստղիկ եւ Փառնակ:

⁹⁶Orelli 2., էջ 18:

Աստղիկ-Արուսեակ դիցուհին այլ կորսնցուց տակաւ իր երբեմնի շնորհալիութիւնն ու վեհութիւնը եւ եղաւ Իշդարի պէս զգայական սիրոյ ամենաստորին բնագոյներու դիցուհին: Կը սխալի՞մ ուրեմն, եթէ քսեմ թէ ահա այս Աստղիկ-Արուսեակն է Արայի *նախնական սիրահարն եւ անոր կեանքին ամէն փուլերուն հետեւողը*: Պնդել չեմ ուզեր, բայց միւս կողմանէ չեմ կարծեր թէ ասկէ աւելի հաւանական ենթադրութիւն մըն ալ գտնուի: Անշուշտ Աստղիկին եւ Արայի միջեւ եղած սիրային յարաբերութիւնը վաղուց սկսած ըլլալու է եւ այն՝ ազգային հողին վրայ անկախ օտար ո՛ր եւ է ազդեցութենէ: Սերմիկները կային, բայց անոնք օտար ազդեցութեան տակ ներկայ կերպարանքն ստացան: Այս ազդեցութիւնը երկու կերպով տեղի ունեցաւ. առաջին շրջանին ազգայինը պարզապէս փոփոխութիւններու ենթարկուեցաւ, իսկ երկրորդին մէջ ինքնին իսկ Աստղիկ-Արուսեակը օտար ազդեցութիւններու սաստկութեան տակ անդի տուաւ բոլորովին օտար աստուածութիւններու: Այսպէս մուտ գտաւ Շամիրամ հարաւային Հայաստան եւ Անահիտ՝ Հայաստանի գրեթէ բոլոր գլխաւոր մեհեաններու մէջ: Թովմաս Արծրունին⁹⁷ *Արտամէտի* մէջ Աստղիկի մեհենի մը գոյութիւնը վկայելով՝ անգին ծառայութիւն կը մատուցանէ մեզի այս տեսակէտով: Վասն զի եթէ հաւատալ կ'ուզենք ժողովրդական գրոյցին՝ Արտամէտ Շամիրամի եւ Արայի առասպելին ակնադբիւրն է, ուսկից տարածուած է նաեւ ուրիշ տեղեր: Աստղիկ հոս իր նշանակութիւնը կորսնցուց շնորհիւ ասորական ազդեցութեան գերակշռութեան:

Թէ Աստղիկ-Արուսեակ իրօք ազգային դիցուհի էր, կը ցուցուի նաեւ անո՛վ որ անոր յիշատակը դեռ մինչեւ այսօր անջնջելի մնացած է հայ ժողովրդեան մտքին մէջ: Նախ՝ Աստղիկ եւ Արուսեակ ամենասովորական անուններ են այսօր հայ աղջիկներու համար, մինչդեռ Շամիրամ որչափ ինծի ծանօթ է, գոյութիւն անգամ չունի, իսկ Անահիտ եւ Նանէ ամենացանցառ դէպքերու մէջ: Երկրորդ՝ Հայ գիւղացւոյն եւ միջնադարեան գիտնականին եթէ հարցընենք, Աստղիկ իր սերնդովը մինչեւ անգամ դեռ *կ'ապրի* հայ հովիտներու, անտառներու եւ դաշտերու մէջ եւ իր հրապոյրներովը տակաւին կ'աշխատի իրեն ձգել հայ երիտասարդներ եւ այրեր: Առաքել Միւնեաց եպիսկոպոսը իր «Լուծումն Սահմանաց Դաւթի Անյաղթի» գործին մէջ խօսելով յաւերժահարսերու ծագման կրայ, հետեւեալը կը գրէ այս մասին. «Ոմանք ասեն թէ քաջք են եւ այսպէս ասեն, թէ յետ ջրհեղեղին՝ Նոյի որդի եղել Սանիտոն եւ նոյնպէս դուստր *Աստղիկ* անուն, եւ յորժամ Աստուած եհարց զՆոյ՝ թէ այլ որդի կամ դուստր ունի՞ս. եւ նա ամաչեցաւ. եւ ասաց՝ թէ ոչ. յայնժամ երկու՝ *դուստրն* եւ որդին՝ քաջք դարձան, եւ *աներեւոյթք եղեն*. վասն այն մահկանացու ասեն զնոսա՝ որ ծնանին եւ մեռանին, եւ ով որ կու տեսնէ զնոսա՝ հանապազ հարսանիք եւ տափ եւ գուսան

⁹⁷ Թովմաս Արծրունի, էջ 53:

տեսանին, եւ բնական ունին զգիտութիւն:⁹⁸» Ժողով դական գրոյցը աւանդութիւնս քիչ մը տարբեր կերպով կը պատմէ. անոր համաձայն տապանին մէջ աղջիկ ունեցողը Նոյ չէ, այլ իր *որդիներէն մին*. յետոյ Աստուծոյ տեղ իր հրեշտակն է Աստղիկ աներեւոյթը ընողը եւ որովհետեւ գրոյցը տապանին մէջ միայն աղջկան մը ծնունդը գիտէ, Աստղիկ մարդիկներո՛ւ մերձենալով մայր կ'ըլլայ փերիներու եւ յաւերժահարսերու:⁹⁹ Աւանդութիւնս ծանօթ էր նաեւ Խորենացւոյ, բայց գիտնական երեւնալու մարմաջէն բռնուած մեր մատենագիրը հոս ալ առասպելին ժողովրդական գետինը ձգած՝ իր կողմանէ *Բերրութեան* կոչուած Սիբիլայի բերնո՛վ կ'ուզէ խօսիլ, որով Նոյ կ'ըլլայ *Քսիսութորոս* (հմմտ. Եւսեբիոս), իսկ անոր դուստրը *Աստղիկ* եւ որդիները, Զրուան, Տիտան եւ Յապետոսթէ այսինքն՝ Սեմ Քամ եւ Յաբէթ¹⁰⁰ Զրուան եւ Տիտան առնուած են Անանունէն, Յաբետոսթէ ձեւը իր կարկատանքն է:

Ինչպէս կը տեսնուի, Աստղիկի ծագման առասպելը զգալի կերպով քրիստոնէական ազդեցութիւն կրած է հայ ժողովրդեան բերնին մէջ: Սակայն վայրկեան մ'իսկ չեմ տարակուսիր ըսելու թէ առասպելը նաեւ այս ձեւին մէջ ամենացայտուն ապաց յցն է Աստղիկի ազգային նկարագրին: — Ինչպիսի՞ մեծ ջանքերու պէտք եղաւ, մինչեւ որ հեթանոսական կրօնը ջնջուեցաւ հայ մտքէն եւ սրտէն: Սրճերու եւ գէնքերու հարուածներու տակ կործանեցան բազինները, փշրուեցան արձանները, բայց Հայերը չդադրեցան իրենց «Երկներ երկինք. երգելէ, դից երկնային խաղերուն, կոխներուն եւ խրախճ. նքներուն մասնակցելէ՝ գէթ իրենց երեւակայութեամբն ու սրտով՝ քնարը ձեռքերնին եւ աչքով պտտելով այն վայրերն ու տեղերը, որոնք երգերուն բովանդակութեան նայելով աստուածներուն ժպիտն վայելած կամ ոյժն զգացած էին: Մտքի այս խաղերն ալ շոգւոյ պէս ցնդեցան: Աստղիկը միայն մնաց, վասն զի այն էր ամենէն անելի Հայուն սիրտը հմայողը. եւ պարագաներն ալ անոր անելի նպաստաւոր էին, զորոնք հայ հանճարը շատ արագ նշմարեց եւ զարմանալի ճարտարութեամբ ալ օգտագործեց: Յաւերժահարսերն ու քաջերը համեմատաբար անվնաս անելորդապաշտութիւններ ըլլալուն՝ Եկեղեցին այնչափ մեծ ծանրակշռութիւն չտուաւ ասոնց: Արդ հայ ժողովուրդը իր քրիստոնէական գաղափարներուն գոհացումն տալու համար՝ զասոնք ոչ գուտ հոգի կը նկատէր, որ կրնար դիւրաւ շփոթուիլ հրեշտակներու եւ դէտերու վարդապետութեան հետ, եւ ոչ ալ *տեսանելի*, այլ՝ մարմնէ եւ հոգիէ բաղկացած, բայց *անտեսանելի*: Եւ որովհետեւ Աստղիկ վաղուց արդէն *յաւերժահարսերու մայրը* կը համարուէր, բազիններէն վար առնուած Աստղիկը

⁹⁸ Հին Հաւատք, էջ 225:

⁹⁹ Ազգ. Հանդ. 1900, էջ 11-12:

¹⁰⁰ Պատմ. Խոր., էջ 23-24:

եղաւ *Մատուծմէ պատժուած Նոյի աղջիկը* եւ նախամայր յաւերժահարսերու եւ քաջերու: Առասպելին՝ Մատղիկը իր գաւակներով ի միասին մահկանացու, համարիլը քրիստոնէական երկրորդ գունաւորումն է եւ տեղի ունեցած աւելի յետագայ ժամանակներուն:

Հայ Մատղիկը իբր նախամայր յաւերժահարսերու եւ քաջերու շատ մեծ տարբերութիւն չունի գերմանական *Waldfrau* ըսուած *անտառներու տիկինէն*, որ փերիներու եւ յաւերժահարսերու գլուխն անցած՝ կ'արշաւէ անտառէ անտառ, դաշտէ դաշտ եւ մերթ կը վախցուի եւ մերթ ալ օգնութեան կը կանչուի: Մտր ծագումն ալ կ'երթայ կը հասնի մինչեւ դիցաբանական շրջանը եւ հաւանօրէն նոյն է գերակշիռ դիրք վայելող գերմանական դիցուհւոյ մը հետ:¹⁰¹ Մասն յիշատակութիւններ կան նաեւ Արտեմիսի մասին: Իրեն անբաժին ընկերներն էին յաւերժահարսերն ու ամազոնները. կը բնակէր աւելի անտառներու եւ ճահճախուտ հովիտներու մէջ կամ կարկաչահոս աղբիւրներու եւ առուակներու քով. ասոնք նաեւ ըստ Վեդայի բնակավայր էին յաւերժահարսերու եւ քաջերու: Արտեմիսի ազդեցութիւնը ամենուրեք էր, դաշտ, պտուղ, կենդանի եւ մարդիկ՝ գլխաւորաբար կիները իրենց *ծննդաբերութեան* ժամանակ անոր պաշտպանութեան տակ էին: Նշանաւոր էր մանաւանդ իբրեւ որսի դիցու հի, որմէ անբաժին էր նաեւ *շունը*: Իրեն նուիրական անասուններն էին *շունը*, արջն եւ վարազը, անոր համար ալ վարազի կերպարանքի տակ կը սպաննէ *Աղոնիս*, զոր սակայն կը *յարուցանէ* միանգամայն: Ահա այսպիսի եղած ըլլալու է նաեւ մեր յաւերժահարսերու մայր Մատղիկը, որուն պատերազմի տեսագծերով այրական նկարագիր ունենալուն՝ վկայ է նաեւ Տարօնի մէջ յիշուած *Մատղերդը*,¹⁰² ինչպէս նաեւ Սրուանձտեանցի դիցուհւոյս մասին հաղորդած գրոյցը, որուն համաձայն Արածանւոյ «Գուռ գուռայ» ըսուած տեղը տակաւին Մատղիկի լոգարան կը կոչուի եղեր: «Եւ քանզի գիշերները լուացուելու սովորութիւն ունէր Մատղիկը, Դաղոնաց սարին վրայ մեծ կրակ կը վառէին տարփաւոր կտրիճները, որոյ լուսով կը դիտէին Մատղիկի չքնաղ գեղեկցութիւնը, հնարած է Մատղիկը, որ մշուշ պատէ այն ամբողջ միջավայրը,¹⁰³» իբր պատիժ երիտասարդներու հետաքրքրութեան:

¹⁰¹Դասական մատենագրութիւնը գերմանական *Waldfrau*ի համապատասխան գեղեցիկ բառ մը աւանդած է մեզի մայրէկին, մայրեկանայք. որ տպագիր օրինակին մէջ աղաւաղուած եղած է մայրէկնաւ. «Ձ Դիոնիսիոս ասէն թէ այգեաց շահապետ է եւ գլթեման՝ թէ ձիթենեաց եւ գՄայրէկնասն ամենայն ծառոց շահապետս կոչեն», Ոսկեր. Մեկն. Ես., էջ 274. այս եղծ բառը Վարդանեան կը սրբագրէ իրաւամբ գՄայրէկանայս, Բառաքնական դիտողութիւններ Գ., էջ 86-87:

¹⁰²Ալիշան, Հին հաւատք 301:

¹⁰³Գրոց բրոց, էջ 97-98:

1.4 Արայէզները

Որսորդ Արտեմիսի շունը զմեզ կ'առաջնորդէ Արայէզներու հարցին, որ՝ ինչպէս վերագոյն յիշեցի, հայ դիցաբանութեան ամենանշանաւոր երեւոյթներէն մին է, հետեւաբար արժանի նաեւ մեր առանձին քննութեան: Արայէզներու շնագգի կամ շնաստուածներ ըլլալը ապացոյցի պէտք չունի, Եզնիկ (Էջ 98) զանոնք յայտնապէս «ի շանէ» սերած կը համարի: Խնդրոյ նիւթ կրնայ ըլլալ միայն անուան ձեւը, որուն մասին գրական աղբիւրներն ալ իրարու միաբան չեն: Եզնիկ, Փաւստոս, Անանուն եւ ասոնց հետ նաեւ Խորենացին կ'անուանեն զանոնք Արայէզ¹⁰⁴ կամ Առլէզ, մինչդէռ Եղիշէ իւր Հարցմունքներուն մէջ¹⁰⁵ եւ Վանական վարդապետ¹⁰⁶ Յարայէզ ունին: Սատենագիրներու այս անհամաձայնութեան պատճառաւ է որ Էմին¹⁰⁷ եւ Բասմաջեան¹⁰⁸ մէկ կողմ ձգած սովորական ըմբռնումը՝ Յարայէզ ձեւը կը պաշտպանեն իբրեւ ուղիղն ու սկզբնականը համարելով զայն կազմուած «յար» եւ «լիզուլ» բառերէն, որով իմաստը կ'ըլլայ միշտ եւ շարունակ լիզող:» Էմին ուրիշ երկասիրութեան¹⁰⁹ մի մէջ մինչեւ անգոմ գոհունակութեամբ կ'արձանագրէ այն ընդունելութիւնը, զոր գտած է իր այս մեկնութիւնը նոյն ժամանակուան քանի մը գիտնականներու քով: Սակայն մտադիր կ'ընեմ որ մեկնութիւնս Էմինէն յառաջ Եղիշէ արդէն տուած է, երբ կ'ըսէ «է կենդանի մի, որ *յար լիզ ւ զմեռեալսն* եւ կենդանանայ եւ կոչի Յարայէզ:» Նոյնը գրեթէ բառական կը գտնենք նաեւ Վանական վարդապետի քով: Արդ՝ որովհետեւ մատենագիրներէս եւ ոչ մէկը դասական շրջանին կը վերաբերի, որ՝ ինչպէս յայտնի է, մեր գրականութեան ամենահին շրջանն է միանգամայն, զարմանալի չէ, որ Ե. Վ. Դուրեան¹¹⁰ վերագոյն դրուած մեկնութիւնը միջնադարեան ստուգաբանութիւն անուանէ: Ի հարկէ թերեւս քիչ մը չափազանցութիւն ըլլայ այս կարգի ստուգաբանական սայթաքումները բացառապէս Միջին դարու ստացուածք հռչակելը, քանի որ Երդ դարու մէջ ալ նման երեւոյթներ պակաս չէին, սակայն խնդրոյն ծանրակէտը հոն է, որ՝ ինչպէս արդէն Հ. Մենելիշեան դիտած է «*Յարայէզն* ըստ կազմութեան *շատ նոր* բառ է:¹¹¹» Այսինքն՝ «յար» բառը «միշտ» իմաստով բարդութիւններու մէջ գործածելը (յարատեւ,

¹⁰⁴Արայէզ ունի նաեւ Սահմանք Դաւիթ Անյաղթի. «յիրողութեանցն ոմանք անգոյք, որպէս եղջերուաքաղն եւ արայէզն.» «Ոմանք անուանեալք եւ ոչ ենթակացեալք, որպէս արայէզն.» Վենետիկ, 1833, էջ 121 եւ 150:

¹⁰⁵Հարցմունք ԺԱ, էջ 18 (Patr. or. 20.).

¹⁰⁶Ալիշան, Հին հաւատք, 1910. էջ 194:

¹⁰⁷Պատմութիւն Մ. Խորենացոյ ոռւ. Է թրգմ., էջ 256:

¹⁰⁸Համեմատական հետազոտութիւն մեր Յարայէզագ, Վենետիկ, 1898:

¹⁰⁹Հնախօսութիւնք ի վերայ հայկ. հեթանաւտութեանց գաղղ. Է թրգմ. Արմաշ 1875, էջ 45:

¹¹⁰Ծաղիկ 1895, էջ 601-602:

¹¹¹Հանդ. Ամս. 1898, էջ 26:

յարագուարճ, յարաբուղիս եւն) դասական լեզուի հոգւոյն հակառակ է եւ աւելի սիրուած միջնադարեան մատենագիրներէ: Դասական մատենագրութեան մէջ պատահած մէկ երկու օրինակները յետսամուտ են:

Էմին¹¹² եւ Բասմաջեան¹¹³ Արալէզ ձեւէն կը խորշին մասնաւորապէս անո՛ր համար, որ ասով միանգամայն Արայի եւ Արալէզներու առասպելներուն միաժամանակութիւնը ընդունած ըլլալ կը կարծեն. մինչդեռ ըստ պատմագիրներու պատմածին եւ իրերու ընթացքին Արալէզները՝ եթէ Արայ լիզելով պիտի կենդանացնէին, իբր թէ անկէ յառաջ արդէն եղած ըլլայու էին: Այս դժուարութիւնը թերեւս արժէք ունենար Էմինի համար, որուն ժամանակ Արայ՝ թէեւ գրյցներով հիւսուած եւ զարդարուած, բայց եւ այնպէս հայ ազգին նահապետներէն մին կը համարուէր: Սակայն այսօր ո՛րեւէ արժէք չունի եղած առարկութիւնը: Բնաւ հարկ չկայ, որ Արալէզները Արայէն յառաջ ըլլային, որպէս զի զայն լիզէին. եթէ մին աստուած էր եւ միւսները աստուածազգի, ժամանակագրական ետեւառաջութիւնը նշանակութիւն չունէր այլ եւս ժողովրդական առասպելահայեացքին համար: Թէ երկնային շնիկները Արայ լիզելով կ'առնուն իրենց անունը, այս ալ բնական է եւ իրապէս դիցաբանական: Համեմատական առասպելագիտութեան մէջ նման դէպքեր այնչափ շատ են, որ անելորդ է կարծեմ այս մասին աւելի ծանրանալ: Հետեւաբար՝ դուրս հանելով առայժմ նախապատմական շրջանը՝ մեզի տրամադրելի գրական աղբիւրներէն այն կը մնայ այսօր ստոյգ, որ Երդ դարու հայ մտաւորականութիւնը՝ եւ հաւանօրէն նաեւ հայ ժողովուրդը Արալէզ ըսելով՝ *Արա լիզող* երկնային շնիկներ կը հասկընային: «Աղլեզ»ը Արալէզին ժողովրդականացած ձեւն է եւ թերեւս նոյն ատեն աւելի գործածականը քան Արալէզ:

Շունը առասպելակազմիկ ազդակ ըլլալէ յառաջ, եղած է նախ մարդուս ընկերը քաղաքակրթութեան փշուտ ճամբուն ամբողջ ընթացքին: Եւ որչափ ալ ստոյգ ըլլայ անասնային առասպելներու աստղային նկարագիրը,¹¹⁴ միւս կողմանէ այն եւս աներկբայ է թէ անասուններուն ֆիզիզական իրականութեան ծանօթութիւնն է, որ երեւակայութեան միջնորդութեամբ երկնային մարմիններուն մէջ անոնց համապատասխանները կը գտնէր, որոնք այնուհետեւ իբրեւ աստուածացած էակներ իւրաքանչիւրը իր կեանքին առանձնայատուկ արտայայտութեան շնորհիւ որոշ դեր մը կը ստանձնէին մարդկային կեանքին բարդ հարցերուն մէջ: Արալէզներու առասպելն ալ այս յառաջատութենէն անցած ըլլալով՝ պարզ է թէ երկնային շնիկներու վրայ խօսած ատեն՝ անտես պիտի չընենք անոնց մասամբ մը գէթ ծնունդ տուող երկրային ընկերները:

¹¹² Հնախօսութիւնը, էջ 47:

¹¹³ Հետազօտութիւն, էջ 5:

¹¹⁴ Կրօնի ծագումը, էջ 314-316:

Շունը պատմության մեջ առաջին անգամ երեւան կուգայ քարաշրջանին իբրեւ տան պահապան: Հրէական աւանդութեան¹¹⁵ համաձայն մինչեւ անգամ Մբէլ շուն մ'ունէր, որ իր ամենահաւատարիմ օգնականն է եղեր խաշնարածութեան ժամանակ: Ի հարկէ այս աւանդութեան վրայ կոթնիլ կարելի չէ, սակայն սեպագիր արձանագրութիւնները կը վկայեն որ յառաջակողմեան Ասիոյ մէջ Քրիստոսէ յառաջ 3500ին արդէն գործածութեան մէջ էին շները: Նշանաւոր է մանաւանդ հատական քանդակ մը, ուր ներկայացուած են հատական բոլոր աստուածները իւրաքանչիւրը իւր բնութեան եւ պաշտօնին համապատասխան անասնոյ մը վրայ կեցած, ոմանք ալ բազմած. շան վրայ կանգնած է դիցուհի մը, որ ձեռքը բան մը բռնած է: Յիշուելու արժանի է նաեւ Անենքերիմի ընծայուած գեղեցիկ քանդակ մը պնդակազմ եւ հսկայ շան մը պատկերով, որ՝ սակայն կերպարանքով տգեղ է եւ աւելի շնագայլ կ'երեւայ: Այս կարգի շներ լեցուն էին Բաբելոն, Ասորեստան, ինչպէս նաեւ Մթէնք եւ մինչեւ իսկ Հռովմ. կ'ապրէին փողոցի վրայ նետուած փշրանքներէ եւ կերակուրներէ: Այսօր ալ Մրեւելքի քաղաքներուն մէջ անհաշիւ է ասոնց թիւը, որոնց ոչ միայն բնակավայրն ու կերակրավայրը. այլ եւ ցկնելու տեղը փողոցն է, ուր եւ կը կնքեն իրենց կեանքին վերջին օրերը: Կէս վայրենի ըլլալուն՝ մինչեւ իսկ դիակեր կամ գիշակեր էին ասոնք. անոր հետեւութեամբ իրենց սիրած վայրերէն մէկն ալ պատերազմի դաշտերն էին, ուր օրերով կը թափառէին, մինչեւ իրենց վերջին աւարը սպառէին: Մեծութեան կողմանէ շատ նշանաւոր էր հնդկական ըսուած շունը, որ սովորականէ դուրս ուժով էր եւ յանդուգն եւ երբեմն մինչեւ անգամ առիւծներու կը յաղթէ եղեր: Անուանի էին նաեւ մարական եւ պարսկական շները, որոնք սակայն աւելի գեղեցիկ էին եւ ընտանի եւ սովորաբար ազնուական տներէ շատ կը բուծանուէին:

Հոմերոսի ժամանակ արդէն ծանօթ էր շունը իբրեւ դիակեր:¹¹⁶ «Հնուց ի վեր արիւնալէզ եւ գիշակեր այս անասունը, կ'ըսէ Hegelein,¹¹⁷ սիրով մեռելատեղիներ փնտռելուն, մանաւանդ գիշերները ահ ազդող եղանակաւ ոռնալուն պատճառաւ արտաքոյ կարգի ատելի, խռովայոյզ եւ մահուան, գիշերուան ինչպէս նաեւ սանդարամետի ահաւոր զօրութիւններուն հետ խորհրդաւոր յարաբերութիւններ տաճող անասուն մը նկատուած է:» Անոր համար ալ ախտաբեր եւ մահաբեր կը համարուէր շունը առ հասարակ բոլոր սեմական ժողովուրդներու քով, թէւ ինչպէս Լիվիոս¹¹⁸ կը վկայէ, ժանտախտով վարակուած դիակներու երբեք չէին մերձենար: Անկից կը խորշէին նաեւ Հնդիկները. ասոր բացատրութիւնը կու տայ ինքնին իսկ

¹¹⁵Bochart, Opera omnia 1. 679.

¹¹⁶Buchholz, Homerische Realien 1, 2, 192, 197.

¹¹⁷Zeitschrift f. Volkskunde 1903, S. 263.

¹¹⁸Liv. 41., 21.

Վեդա, երբ կ'ըսէ թէ մահուան աստուծոյն Յամայի շները կը շրջին մարդկան մէջ որսորդ Յամայի մահուան որսեր գտնելու համար:¹¹⁹ Հոս Վեդա ֆիզիզական աշխարհն այլ եւս թողած՝ դիցաբանականը կը մտնէ եւ իրեն մահուան շունը *քառակնեայ* այսինքն՝ *չորսաչուի* է, ինչպէս յունական սանդարամետի դոները պահպանող Կերբերոսը: Այս զարմանալի տեսագիծը որչափ կ'երեւայ հասարակաց ստացուածք էր հնդեւրոպական ազգերու: Վասն զի Գերմանացիներու,¹²⁰ Խրուատներու եւ Չեխերու քով ալ այն ըմբռնումը կայ թէ շուն մը, որ չորս աչք ունի՝ այսինքն, որուն ամէն մէկ աչքին վրայ բծաւոր նիշ մը կայ, ոգեւես է:¹²¹ Ոգի ըսելով ի հարկէ անշի ուրուական կամ դէւ կը հասկնան, սակայն մարդկային հոգիներու նկատմամբ ալ աւանդութիւններ կան: Այսպէս Շլեզվիգ Հոլշտայնի մէջ կը հաւատան, որ երբ գիշերուան միջոցին շները ոռնան Հել (Hell, Hölle, Hulda = մահուան դիցուհի) շներու քովն է. ուրիշ խօսքով՝ մէկը կը մեռնի: Չեխերու կարծիքով շունը ոռնալու ժամանակ ո՛ր կողմն որ կը նայի, հոն մէկը մեռած է կամ նոր կը մեռնի: Իմ հայրենիքս Խոտորջուր ալ՝ շունը կ'ոռնայ, կ'ըսէին, որովհետեւ մեռելներու հոգիները կը տեսնէ: Բծաւոր շներէ ուղղակի կը վախնային, որ նշան է թէ չորսաչուի շան տեսագիծը հոն ալ բոլորովին ջնջուած չէր: Իմ կարծիքովս Պարսիկներու քով ալ մնացած էին այս առասպելահայեացքին հետքերը, որուն՝ բացայայտ վկայութիւններու պակսելով՝ շատերը մտադիր չեն եղած մինչեւ այսօր: Երբ Պարսիկը իր մեռելը գերեզմանոց տանելէն վերջը, մեռելուդին սրբելու համար 9 անգամ *դեդին բծերով աչք ունեցող շուն մը* կը շրջեցընէր անոր վրայէն,¹²² պարզ է թէ Պարսիկը իր այս ըմբռնումով շատ հեռու չէր ո՛չ իր Եւրոպայի ցեղակիցներէն եւ ոչ ալ Հնդիկներէն: Պարսիկներու առանձնայատուկը շան *նուիրականութիւնն* էր: Շունը սուրբ էր անոնց համար եւ դիակը պիղծ եւ այս է պատճառն, որ իրանեան ինչ ինչ ցեղերու մէջ, այսպէս Մարաստան եւ: Բակարիա մեռելները դիտմամբ շներու կու տային, որպէս զի լափեն: Շպիգելի համաձայն¹²³ մինչեւ իսկ ծեր մարդիկ կենդանի կենդանի շներու առջեւ կը նետուէին, որոնք իրենց կատարած գազանային պաշտօնին համար մեռելաթաղ եւս կ'ըսուէին: Տարօրինակ են այս հայեացքներն եւ գործքերը, եւ սակայն ո՛րչափ դիւրըմբռնելի պիտի երեւան մեզի ասոնք, եթէ նկատենք, որ ըստ Աւեստայի շունը մարդկային հոգիներու առաջնորդ է, որ դերձանի մը վրայէն կը տանի զանոնք մինչեւ արքայութիւն եւ անո՛ր յանձնուած է պահպանել նոյն դերձանը ընդդէմ դէտերու, զորոնք կը հալածէ գիշերները *ոռնալով*: Այժմ կը հասկըցուի նաեւ թէ ինչո՞ւ համար Պարսիկները մեռել մը

¹¹⁹ Atharvaveda 8, 1, 9.

¹²⁰ Grimm, Die deutsche Mythologie 3., 191.

¹²¹ Negelein, Zeitschrift f. Volkskunde, ամս 265:

¹²² Hüsing G., Iranische Überlieferung, S. 34.

¹²³ Spiegel, Iranische Altertumskunde 3., 703 Geiger, Altiranisches Leben, S. 369.

չթաղած զայն անպատճառ շան մը նայիլ կու տային:¹²⁴ Իրենց ըմբռնումով շունը իր նայուացքով մեռնողին հոգին իրեն կը ձգեր սանդարամետ տանելու համար: Այս արարողության մեջ երբեմն այն աստիճանի ճշդապահ էին, որ եթե յղի կին մը մեռնէր, դիակը *երկու շան* նայիլ կու տային. մին մօր, միւսը սաղմնային վիճակի մեջ մեռնող տղուն համար:¹²⁵

Որչափ որ ալ շունը Պարսկաստանի մեջ կը յարգուէր իբրեւ սուրբ եւ նուիրական անասուն մը եւ արգիլեալ էր զայն սպաննել եւ այս իսկ պատճառաւ Դարեհ Ա. պատգամաւորութիւն առաքեց Կարբէդոնացւոց՝ զանոնք շան եւ մարդու միս ուտելէ ետ կեցընելու համար,¹²⁶ սակայն՝ գէթ որչափ ինծի ծանօթ է, շունը Պարսիկներու քով երբեք աստուածութեան պատուոյն չհասաւ: Հնդիկները հոս ալ շեղեցան իրենց եղբայրներէն: Վասն զի շան կերպարանքով կը ներկայացընեն ոչ միայն մահուան աստուծոյն Յամայի քով պատգամաւորութեան պաշտօն կատարող Սարամեյա ըսուած երկուորեակները, այլ եւ անոնց մայրը *Սարամա* դիցուիին:¹²⁷ Շատ նման է այս առասպելին յունական Հեկատէ դիցուիւնոյն մասին ասանդուածը. Հեկատէ մահուան դիցուիի մըն է, որուն կընկերանան *դիւական շներ* եւ ինքն իսկ կը բաղձայ եղեր, որ պաշտամունքի միջոցին *շուն յորջորջուի*:¹²⁸

Այս համեմատական բազմաթիւ օրինակները յառաջ բերելով՝ նպատակս էր ցուցնել թէ շունը մահուան հետ աղերսի մեջ դնելը ոչ միայն շատ տարածուած երեւոյթ մըն է ընդհանուր առասպելագիտութեան մեջ, այլ թէ յատկապէս հնդեւրոպական ազգերու վրայ սովորականէ անէլի մեծ եղած է անոր ազդեցութիւնը, որ եւ դեռ կը շարունակուի մինչեւ այսօր: Արդ որովհետեւ Արայ Գեղեցիկ ալ յարութիւն չառած՝ անցած է նախ մահուան լաբիրինթոսէն, մտած է այն ալ սանդարամետ, ուր կ'իշխէր մահուան աստուածութիւնը իր շներով, չափազանցութիւն է ուղղակի, երբ Բասմաջեան Արալեզներու առասպելը իր ամբողջութեամբ ասուրաբաբելական կը համարի, որպէս թէ պարզապէս տարբերակն ըլլայ այն Մարդուկի առասպելին, որուն մեջ՝ ըստ նորագոյն սեպագիր արձանագրութեան մը՝ կը յիշուին նաեւ «չորս շնաստուածներ» «Ուկկումու» = Յափշտակիչ, «Մկկուլու» = Ուտիչ, «Իկշուսա» = Կորգիչ եւ «Իլթերու» = Յագեցուցիչ անուններով:¹²⁹ Ասոնք Արալեզներու հետ միացընելու գլխաւոր փաստն է ուրիշ արձանագրութիւն մը, ուր Մարդուկ կը կոչուի քահանայ աստուածոց, որ «կենդանացուցանէ զմեռեալս» (անդ, էջ 5): Եթէ

¹²⁴ Herod. 1., 140. Orelli, Allgemeine Religionsgeschichte 2., 147.

¹²⁵ Zeitschrift f. Volkskunde, S. 370.

¹²⁶ Յուս. 18, 1, 10.

¹²⁷ Abel Bergain, La religion vedique d'après les hymnes de Rig-veda, Paris 1883, 1., 2, p. 317.

¹²⁸ Preller, Griechische Mythologie 1., 326.

¹²⁹ Հետազոտութիւնք, էջ 4:

Բասմաջեանի մտադրութենէն վրիպած չըլլային վեր յիշուած համեմատական բազմաթիւ օրինակները, ինչպէս նաեւ մտադիր եղած ըլլար, որ Ադոնիսի առասպելին մէջ ալ շուն մը կը յիշուի, կամ շո՛ւն մըն էր, որ Իսիս դիցուհւոյն օգնած է Ոսիրիսի *մարմնոյն մասերը քովէ քով բերելու*, այսինքն՝ *գայն կենդանացընելու մէջ*, այն ատեն կարծեմ այն աստիճան արմատական պիտի չըլլար իր վճռոյն մէջ: *Շունը իմ կարծիքովս սկզբնական տարր մըն էր Արայ Գեղեցիկի առասպելին մէջ*, գէթ այնչափ սկզբնական, որչափ ժամանակ որ Արայ հայ ինքնուրոյն հոդին կը պատկանէր եւ ազգային աստուած էր յառաջ քան ասուրաբարելական քաղաքակրթութեան հետ շփման մէջ մտնելը: Այս տեսութիւնը բուն իսկ այն ատեն իմաստ կ'առնուէր եւ հետեւաբար նաեւ աւելի հասկնալի կ'ըլլայ, երբ Արայ նկատենք ոչ այնչափ իբրեւ մահուան իշխանութեան ենթարկուած գոհ մը, այլ իբրեւ աստուածային *հերոս մը եւ քաջամարտիկ հերոս մը*:

Անանուն իբրեւ հատակոտորներու կարկատանք մը՝ Արայի առասպելէն միայն Շամիրամի դէմ մղուած պատերազմն ունի. դժբախտաբար Խորենացին ալ նոր բան մը չհաղորդելուն՝ մեծապէս խաթարած է հերոսին իսկական պատկերը: Մեզի ընծայուածը կարծես աւելի թոյլ եւ կնատ էակ մըն է, որ կը պատերազմի, բայց Շամիրամի գերակշիռ ոյժին չկարենալով դիմադրել, կը մեռնի եւ յարութիւն կ'առնուէր պարզապէս ցանկասէր Շամիրամի գիրկը նետուելու համար: Այս կրական վատ կողմին հակակշռողը՝ Շամիրամի սիրոյ առաջարկին մերժումն է միայն, որուն հետեւանքն կ'ըլլայ պատերազմ: Ասով սակայն Արայ քաջամարտիկ չ'ըսուիր: Արդ Անանունի եւ Խորենացւոյ բաց թողած այս մեծ պակասին գէթ չափով մը գոհացում կու տան Եզնիկ եւ Փաւստոս: Չափով մը կ'ըսեմ, վասն զի երկուքն ալ «ի պաշտօնէ» Արայով չեն գրադիր. իրենց խօսքերը աւելի առթական եւ թոռցիկ ակնարկութիւններ են, որոնցմէ գէթ այսչափը իբրեւ ստոյգ կ'իմանանք որ Արայ միայն *սիրուող* չէր ըմբռնուէր, այլ եւ *պատերազմասէր, կորովի* եւ *քաջ*: «Թէ յառաջին ժամանակսն արալէզք յիգէին գլխաւորս եւ ողջացուցանէին կ'ըսէ Եզնիկ ո՞չ նոյն *պատերազմունք* են եւ նոյնպէս վիրաւորք անկանին: Այլ յայնժամ, ասեն, *դիւցազունք* էին,» Էջ 100: Աւելի պայծառ է Փաւստոս, որ Մուշեղ Մամիկոնեանի սպանութիւնը պատմելէն վերջը՝ այսպէս կը շարունակէ. «Իբրեւ տարան զմարմին սպարապետին Մուշեղի ի տուն իւր, ոչ հաւատային ընտանիք նորա մահուն նորա, թէպէտ եւ տեսանէին զգլուխ նորուն զատ ի մարմնոյն անտի, զի ասէին. դորա յանթիւ ճակատ մտեալ էր, եւ վեր երբեք չէր առեալ, ոչ նետ մի դիպեցաւ երբեք, եւ ոչ այլոց զինու խոցեալ է գոյա: Իսկ կէսք *յառնելոյ ակն ունէին նմա*, մինչեւ զգլուխն անդէն ի կոճեղն կարեալ՝ կցեցին եւ հանին եղին ի տանիսն աշտարակի միոյ, ասէին թէ *վասն զի այր քաջ էր*,

սոյեզը իջանեն եւ յարուցանեն գդա:¹³⁰» Ըստ Եզնիկի խօսքերուն Առլեդները աստուածներուն շրջանի՝ միայն (Götterperiode) լիզելով կենդանութիւն կու տային պատերազմի մէջ մեռնողներուն, մինչդեռ Փաւստոս Մուշեղի դէպքով հակառակը կարծես հաստատել կ'ուզէ: Սակայն սոյն հակասութիւնը պարզ երեւութական է. *Ժողովուրդը հաւանօրէն Առլեզներու լիզելով յարութիւն առնլու միայն մէկ դէպք գիտէր*, բայց միւս կողմանէ նոյնին վերստին կրկնուելու հնարաւորութեան ալ կը հաւատար, ինչպէս Մուշեղի դէպքը կը ցուցնէ. որուն իրապէս պատահած կամ չպատահած ըլլալը ի հարկէ մեր խնդրոյն համար կարեւորութիւն չունի: Ամէն պարագայի մէջ թէ՛ Եզնիկի եւ թէ՛ մանաւանդ Փաւստոսի խօսքերէն բացայայտ է, որ հայ ժողովրդական առասպելահայեացքը Առլեզներէն լիզուելու եւ յարութիւն առնլու համար իբր պայման *սովորականէ դուրս դիւցազնութիւն* եւ *քաջութիւն* կը պահանջէր: Անոր համար վստահ եմ, որ Արայի մասին՝ բացի Շամիրամի դէմ մղած պատերազմէն, *ուրիշ քաջագործութիւններ ալ կը պատմուէին* ժողովրդեան մէջ, զորոնք համեմատական քննութեամբ մակաբերել միայն կրնանք առանց ճշդելու եւ բնորոշելու երջանկութիւնն ունենալու: Յունական Հերակլէսի մահն ալ եղերական էր, բայց իր աստուածային ծագման եւ գերմարդկային քաջութիւններուն համար աստուածներու կարգը կը դասուի ժողովրդական առասպելէն: Այսպիսի էին նաեւ Ոսիրիս, Բալտր եւ ուրիշ նմաններ, որոնց մասին հոս մանրամասնութիւններու չենք իջնար, քանի որ յաջորդ գլխուն մէջ անոնցմով արդէն պիտի զբաղինք:

Քաջամարտիկ Արայ Գեղեցիկ էր միանգամայն *քաջ որսորդ մը*. Դիցաբանական աշխարհի մէջ այս երկու գաղափարներն իրարմէ գրեթէ անբաժին էին. եւ որսորդ հերոսը ունէր նաեւ իր *շունը*: Որսորդ Որիոն իր շան (= Ծնիկ աստղ օգնութեամբը կը հալածէր Բազմաստեղաց կուսանները կամ ըստ ուրիշ տարբերակի մը թռչունները:¹³¹ Շունը ամենամտերիմ ընկերն էր նաեւ որսորդ Արտեմիսի, որուն նոյն իսկ կը գոհուէր: Սակայն Յունաց քով թերեւս ամէնէն աւելի *Արեսի* առասպելին մէջ ազդեցիկ դիրք մը վայելած ըլլայ շունը, որ մանաւանդ Պեղոպոնէսի մէջ աստուծոյն, զոհուող անասուններուն գլխաւորներէն էր եւ անոր նուիրուած: Արեսի շները ըստ առասպելին անոր ամէն որսորդութիւններուն եւ պատերազմներուն կը մասնակցէին, մէկ խօսքով՝ Արեսի աջ բազուկն էին անոր համար աստուծոյն վահանին վրայ անպակաս էր նաեւ շան պատկերը:¹³²

Մահուան տեսագծով շունը աւելի խորշելի էր մարդկան, ասոր հակառակ որսի շունը անոր ընկերն ու բարեկամը: Երկուքին

¹³⁰Փ. Բուգ., էջ 244-245:

¹³¹Կրօնի ծագում եւ Դիցաբանութիւն, էջ 307-308:

¹³²Pauly 3., S. 1480.

միջեւ եղած յարաբերութիւնն այն աստիճան սերտ էր, որ մեռնող որսորդին հետ շատ անգամ անոր շունն ալ կը թաղէին, որպէս զի սանդարամետի մէջ առանց օգնականի չմնայ: Յուցուած է, որ Լիդուանիայի մէջ մեռելին հետ թաղուող շունը որսի շուն էր:¹³³ Հետեւաբար կարծեմ շատ աւելի բնական է եւ իրաւացի Արալեզներն իրենց զարգացման ամենասկզբնական շրջանին որսորդ եւ քաջամարտիկ Արային ընկերացող շնիկներ համարիլը քան թէ Արայի մահուան հետ միայն յարաբերութեան մէջ դնել: Պատճառներն յայտնի են. նախ որսորդի շան տեսագիծը աւելի հին է քան մահուանը. երկրորդ՝ դուրս հանելով պարսկական եւ ուրիշ քանի մը ազգերու ըմբոնումը, մահուան տեսագծերով շունը առ հասարակ ահ ազդող չար էակ մը ըմբոնուած է, որ իր էութեան ամբողջ ձգտումով եւ բնութեամբ մարդուս աստենական կեանքը ոչնչացընող կամ գէթ ոչնչացընելու նպաստող է աւելի քան զայն պահպանող եւ երբեմն նաեւ բուժող, ինչպիսի է որսական շունը՝ ըլլա՛յ այն իրական կամ դիցաբանօրէն ըմբոնուած: Կ'ապրի իր տիրոջ համար եւ եթէ հնարաւոր ըլլար, կը մեռնէր նաեւ իր տիրոջ համար: Այս է պատճառն, որ մեր Արալեզներն իրենց պաշտօնով՝ քանի որ մեռած Արայն սանդարամետն վերստին կեանքի աշխարհն կը բերեն, *մահուան տեսագծերով* ճոխացուած ըլլալով հանդերձ, միշտ *բարի* եւ *երկնային* էակներ նկատուած են: Այս կը տեսնուի նաեւ վերագոյն իմ կողմանէս հրատարակուած գրոյցի մը շնիկներէն, որոնք թէ՛ բնութեամբ եւ թէ՛ իրենց կատարած պաշտօնով՝ ամենեւին տարբերութիւն չունին Արալեզներէն: Անոնք ալ երկնային բարի շնիկներ են եւ մասնակցող իրենց որսորդ հերոսին ամէն քաջագործութիւններուն, զոր եւ ամէնէն վերջը կը կենդանացընեն անոր շղթաներն քակելով, վերքերն լիզելով եւ բուժելով:

Այս երկնային շնիկներն ե՛րբ արդեօք լիզելու եւ լիզելով բուժելու եւ յարութիւն տալու տեսագծերով օժտուեցան: Ահա կարելոր հարցը, որուն լուծումը այնչափ ալ դիւրին չէ, ինչպէս կարգ մը հայ գրագիրներ իրենց քանի մը թողոցիկ ակնարկութիւններով կարծել կու տան: Հիներուն ծանօթ էր արդէն թէ «շները լիզելով՝ վերքերը կը բուժեն,¹³⁴» Էլիանոս կ'ըսէ՝ «վիրաւորութիւնները (= շները) դեղի փոխարէն իրենց լեզուն ունին, որով վիրաւորուած մասը լիզելով՝ վերստին կ'առողջանան:¹³⁵» Ծները կըրնային նաեւ ուրիշներուն վերքերը լիզել, ինչպէս յայտնի է Դուկասու Աւետարանին (ԺՁ. 21) աղքատ Ղազարոսի առակէն: Սակայն հակառակ իմ ամէն ջանքերուս եւ պրպտումներուս անկարելի եղաւ ազգ մը գտնել կամ կրօն մը բացի հայկականէ, որուն մէջ շները լիզելով՝ *կենդանութիւն* տան դիակի մը կամ մեռած աստուծոյ մը: Միայն վերագոյն յիշուած

¹³³Zeitschrift f. Volkskunde, S. 368. Grimm, Verbrennen der Leichen, Kl. Schr. 2., 286.

¹³⁴Bochart, Opera omnia, 1., Index p. 72.

¹³⁵Ael. De Animalibus 8, 9.

Ոսիրիսի դէպքը թերեւս տկար կռուան մ'ըլլայ այս տեսակէտով: Բասմաջեանիորիշ առթիւքսածըթէ «Մարդուկ իրեն հետեւորդ չորս շներ ուներ, որոնք *կ'անուանուէին կենդանացուցիչ դիականց*¹³⁶» լոկ անձնական ենթադրութիւն է, վասն գիրստ արձանագրութիւններու՝ դիակներու կենդանացընողը Մարդուկ է եւ ոչ թէ իր հետեւորդ շները: Եթէ միտ դնենք Baudissinի, որ սեմական հնութեան հարցերու մէջ արհամարհելի հեղինակութիւն չէ, արձանագրութիւններուն Մարդուկին տուած «muballit-miti» մակդրին առաջին եւ սովորական իմաստն է *բժշկել*, բոլորովին երկրորդական է՝ մեր իմաստով «կենդանացընել, կամ յարութիւն տալ»¹³⁷: Ուրեմն շներու յիգելով յարութիւն տալու երեւոյթը կը մնայ առայժմ գուտ *հայկական*: Այսու հանդերձ երեւոյթիս ազգային նկարագրին *սկզբնականութեան վրայ* կը տարակուսիմ եւ այս իմ տարակոյսս աւելի եւս կը գորանայ, եթէ նկատողութեան առնունք մանաւանդ Պղատոնի Արայի մասին ունեցած հատուածը, ուր Արայ կը կենդանանայ *այրուէյու* համար փայտակոյտի վրայ դրուած ատեն. հոն Արայէզներու յիշատակութեան հետքն անգամ չկայ, մինչդէռ եթէ ծանօթ ըլլար Պղատոնի այսպիսի հետաքրքրական երեւոյթ մը, ինչ պատճառ ուներ գայն ջիշէյու եւ կամ առասպելին բոլորովին ուրիշ գոյն մը տալու: Պղատոն ճանչցողի մը համար շատ անհաւանական է այսպիսի ենթադրութիւն մը: Կը մնան այժմ երեք հնարաւորութիւններ. կա՛մ Պղատոնի գիտցածը Արայի առասպելին ուրիշ մէկ տարբերակն էր, կա՛մ օտար տարր մըն էր Արայէզներու առասպելը՝ յետոյ մտած Արայի աւանդավէպին մէջ եւ կա՛մ թէ Արայ Գեղեցիկ ունենալով արդէն իր որսական շները՝ անոնք դարերու ընթացքին Արայէզներու նկարագիրն ստացան հա՛յ հողին վրայ գորութեամբ զարգացման ներքին յառաջատութեան (Prozeß) մը: Առաջին հնարաւորութիւնն ենթադրելու բաւական պատճառ մը չունինք, իսկ վերջինն՝ ինքն իր մէջ անհաւանական չըլլալով հանդերձ՝ դժուարաւ թէ տեղի ունեցած ըլլայ առանց արտաքին ո՛րեւ է ազդեցութեան: Այս սեղմումը ստիպուած եմ ընել նկատելով գլխաւորաբար Հայաստանի դիրքն ու շրջակայ ազգերը, որոնց՝ հարաւայիններուն քով մասնաւորապէս շան պաշտօնը հեռուց ի վեր բաւական տարածուած էր: Ազդեցութեան տեսակէտով համեմատական առաջին կռուանն կու տայ մեզի Բասմաջեան իր՝ վերը արդէն քանի մ'անգամ յիշուած գործին մէջ: Թէեւ հոն թարգմանուած սեպագիր երկու արձանագրութիւններէն չէ կարելի այն եզրակացութիւնն հանել, ինչ որ ինքն իսկ Բասմաջեան փորձած է, բայց եւ այնպէս երկուքն ալ կրօնապատմական թանկագին յիշատակարաններ են, որոնք մեծ լոյս կը սփռեն յառաջակողմեան Ասիոյ մէջ տարածուած շան

¹³⁶Բանասէր 1903, էջ 238:

¹³⁷Adonis, S. 313, 315, ծն. 2 եւ 317-324.

պաշտօնին եւ միջնորդաբար նաեւ Արալեզներու հարցին վրայ: Գրական աղբիւրները Արալեզներու քանի՛ ըլլալը չեն յիշեր բայց մտադրութեան արժանի երեւոյթ մը չէ՞, երբ մեր հրա տարակած գրոյցին մէջ՝ հերոսին ընկերացող շնիկները չորս են, ինչպէս չորս են Մարդուկի շնիկները Այս հարցը թերեւս ակելի հետաքրքրական դառնայ նորերս գտնուած երկու արձանագրութիւններով, որոնք Մարդուկի դիցաբանական անձնաւորութիւնը բոլորովին անակնկալ տեսագծերով կը ճոխացընեն եւ Բաբելոնի մէջ անոր պատուոյն համար նոր տարույ առթիւ կատարուած հռչակաւոր տօնախմբութիւնները ակելի հասկնալի կ'ընեն մեզի:

Նշանաւոր ասուրա-բաբելագետ Zimmermann գերմանացի գիտնականէն գտնուած առաջին արձանագրութեան համաձայն՝¹³⁸ ԲԷԼ-Մարդուկ լեռան ետեւ¹³⁹ այսինքն սանդարամետի մէջ կը բռնուի, զգեստներէն կը մերկացուի, կը դատուի, կը ձաղկուի եւ յետոյ մթին լեռնաշխարհին մէջ կը բանտարկուի: Ասոր վրայ քաղքին մէջ (Բաբելոն) ապստամբութիւն կը ծագի, ԲԷԼի կինը ԲԷԼիս Արեգական եւ Լուսնի աստուածներուն դարձած կ'աղաչէ, որ ԲԷԼի դարձեալ կենդանութիւն տան: «Ո՛ր եղբայր իմ, եղբայր իմ» ըսելով կ'ողբայ զինքը եւ կ'իջնայ մինչեւ սանդարամետ: Ամենէն վերջը ԲԷԼ լեռան ետեւէն դուրս ելլելով դարձեալ կեանքի աշխարհը կը մտնէ, այսինքն՝ յարութիւն կ'առնու: Ահա ԲԷԼի այս ազատութիւնը, ինչպէս նաեւ աշխարհածնութեան շրջանին Տիամատի դէմ տարած յաղթանակը մշտնջենաւորելու համար էր, որ Բաբելացիները ամէն տարի Նիսան ամսոյն գիշերահաւասարին նոր տարւոյ տօնը կը կատարէին, որ միջոցին հրապարակաւ կ'երգեցուէր նաեւ ի պատիւ Մարդուկի յօրինուած աշխարհածնութեան գեղեցիկ երգը, կը փառաբանուէին անոր քաջագործութիւններն, մեծանձնութիւնն ու մարդասիրութիւնը, գործնք դերասանօրէն ալ կը ներկայացընէին:

Երկրորդ արձանագրութիւնը ընդարձակագոյն է քան առաջինը: Ասոր մէջ բաբելացի իմաստուն մը հին Կտակարանի Յօրին պէս կ'ողբայ իր բարոյական եւ ֆիզիգական խեղճ եւ հիւանդագին վիճակը. ընդարձակօրէն կը նկարագրէ մանաւանդ իր զանազան հիւանդութիւնները, որոնք զինք մինչեւ մահուան դուռը հասցուցած են եղեր: Յետոյ կը նկարագրէ իր փրկութիւնը: Մահուան գետին եզերքը, ուր մարդիկ կը դատուին, Մարդուկ ստրկութեան նշանը իր ճակտէն կը սրբէ եւ զինքը կը խլէ սանդարամետի պետին ձեռքէն, որ պատրաստուած է եղեր զինքը մեռելներու գետը նետելու: Անոր համար իմաստունը Մարդուկի շնորհակալութեան զոհ մը մատուցանելէն վերջը՝ փառաւոր խնջոյք մը կու տայ Բաբելոնի բնակիչներուն, որոնք

¹³⁸ZDMG. 1922, էջ 52-53.

¹³⁹Ասուրաբաբելացիք սանդարամետական լեռը ակելի Միջագետքի հիւսիսային-արեւմտեան կողմերը կը փնտռէին:

տեսնելով որ Սարդուկ մահամերձ վիճակէն հանած եւ բոլորովին առողջացուցած է իմաստունը իրեն հետ կը փառաբանեն Սարդուկի եւ անոր տիկնոջ Սարբանիտույի (= Բելտիս, Իշդար) մեծութիւնը, եւ ասո՛նք միայն բոլոր աստուածներու մէջէն կարող են եղեր մէկը մահուան աշխարհէն կեանքի աշխարհը բերել եւ գերեզմանէն յարուցանել:¹⁴⁰

Ինչպէս կը տեսնուի, միոյն մէջ յարութիւն առնողը Սարդուկ է եւ այն՝ *իր կնոջ* օգնութեամբ. երկրորդին մէջ ինքը Սարդուկ յարութիւն կուտայ, ուր իրեն *գործակից* է նոյնպէս իր կինը: Խօսք չկայ ամենեւին չորս շներու մասին, որ անկարելի էր, եթէ անոնք Սարդուկի յարութեան գործին մէջ ո՛ր եւ է դեր մը կատարած ըլլային: Նոյնպէս երկրորդ արձանագրութենէն բացայայտ է, որ Բաբելացին Սարդուկ գերեզմանէն յարուցանող կամ «կենդանացուցիչ դիականց» անուանելով՝ չի հասկընար այն, ինչ որ Բասմաջեան կը բաղձայ ընդունիլ եւ մենք ամենքս առ հասարակ կը հասկընանք: Ուրեմն Baudissin լիովին իրաւունք ունի, երբ կ'ըսէ թէ Բաբելացիները այսպիսի բացատրութիւններով աւելի «*բժշկել*» կը հասկընային:

Ծնով որսորդ աստուած մը կը ներկայացուի նաեւ ասորեստանեան արձանագրութեան մը վրայ,¹⁴¹ բայց թէ հոս ալ յատկապէս ինչ պաշտօն ունէր շունը, նոյնպէս կը լռէ արձանագրութիւնը: Աւելի որոշ են ասորական տեղեկութիւնները: Ըստ Ալ-Նատիմի¹⁴² շունը Խառանի մէջ կը պաշտուէր եւ անոր զոհ ալ կը մատուցանէին: Ջայս կ'ակնարկէ անշուշտ Յակովբ Սրճեցին, երբ իր կուռքերու դէմ գրած մէկ տաղին մէջ «շներով տէր մը»¹⁴³ կը յիշէ իբրեւ աստուած Խառանի: Սոյն աստուածը ոմանք¹⁴⁴ ասորեստանեան որսորդ աստուծոյն հետ կ'ուզեն նոյնացընել, զոր Տակիտոս¹⁴⁵ *Հերակլէս* կ'անուանէ: Եթէ այս համեմատութիւնը ճիշտ է, այն ատեն որոշ չափով նմանութիւն կայ նաեւ այս Հերակլէսին եւ Պղատոնի Արային միջեւ, վասն զի ինչպէս որ Պղատոնի Արան փայտակոյտին վրայ դրուած էր այրուելու համար, այսպէս ալ այս ասորական Հերակլէսին տօնին, *փայտակոյտ* մը կը կազմուէր եւ անոր վրայ *Հերակլէսի պատկերը* կ'այրէին:¹⁴⁶ Այս արարողութիւնը Յոյներուն քով մնացած է մինչեւ այսօր եւ կը կատարեն սովորաբար Յովի. Մկրտիչի տօնին օրը: Մտադրութեան արժանի է նաեւ այն պարագան, որ շնասէր եւ շնապաշտ Խառանի մէջ կը պաշտուէր նաեւ *Թամմուզ* եւ անոր պաշտօնը՝ ըստ

¹⁴⁰Zimmern, Zum Neujahrsfest 2., Berichte über die Verhandlungen der Sächs. Gesellschaft der Wissenschaften 1918, Heft 5. Հմմտ. նաեւ ZDMG. 1922, էջ 48-50.

¹⁴¹Gazette Archéologique 1879, էջ 178.

¹⁴²Հմմտ. Fihrist, Հրմ. էջ 326:

¹⁴³ZDMG. 29, S. 110.

¹⁴⁴Revue d'Archéologie 1., 227-228.

¹⁴⁵Annal. 12., 13.

¹⁴⁶Clemens Alex. Recognit. 10., 24.

Էլ-Մաքրիզի¹⁴⁷ բացայայտ վկայութեան մինչեւ Քրիստոսէ վերջ 10^{րդ} դարը չէ մարած եղեր:

Աւելի նշանաւոր էր շան յարգութիւնը Փիւնիկեցիներու քով: Եսգուլապիոսի նուիրական կենդանին էր այն, նր օձերուն հետ բազմութեամբ կը բուծանուէր աստուծոյն տաճարին մէջ: Շան եւ օձին աստուծոյս նուիրական ըլլալուն պատճառներէն մէկն ալ թերեւս այն էր, որ ինքը *բժիշկ* էր միանգամայն իբրեւաստուած, իսկ շուն եւ օձ *բուժիչ գօրութիւններու կրողներ*: Շան մասին ըսածս աւելի իմ մակաբերութիւնս է, իսկ օձինը արդէն հանրածանօթ է: Ծնագաւիթ կամ շնասրահ անուամբ տեղ մ'իսկ կար, ուր կը պաշտուէր ըստ Աթենէոսի¹⁴⁸ փիւնիկեան Հերակլէս, որ փիւնիկեան Էշմուն-Եսգուլապիոսի հետ նոյն է: Bochartի¹⁴⁹ կարծիքով Եսգուլապիոս անունը յառաջ եկած է 'בֶּלְזַשִׁי = Իշ-քալիպի, այսինքն, *մարդաշուն*: Այս մեկնութիւնը կրնայ խնդրական ըլլալ, սակայն Փիւնիկեցիներու քով աւանդութիւն մը կար, որուն համաձայն Եսգուլապիոս շան կաթով սնած ու մեծցած է:¹⁵⁰ Եսգուլապիոսի առասպելը մեզի համար անո՛վ աւելի հետաքրքրական կը դառնայ, որ այն եւս Արայի պէս Աստարտէ (= Շամիրամ) դիցուհիէն հետապնդուելով՝ կը մեռնի եւ յետոյ նոյնպէս դիցուհոյն օգնութեամբ կը կենդանանայ: Մինչեւ անգամ դիցուհոյս նուիրուած դասակարգ մըն ալ կար, որ *בֶּלְזַשִׁי* = քելապիմ,¹⁵¹ այսինքն՝ *շներ* կը յորջորջուէր, որոնց պաշտօնը սակայն վերջին աստիճանի պիղծ էր եւ անբարոյական: Փիւնիկեցիներու շներու այս յարգութիւնը տարածուեցաւ մինչեւ Կարգեդոն եւ Սիկիլիա. վերջոյս Ադրանոս աստուծոյն ծառայութեան մէջ կային 1000ի չափ շներ: Հոս յիշենք նաեւ եգիպտական *Անուբիս* հոգիները *սանդարամետ առաջնորդող* աստուածը, որ շան գլխով կը ներկայացուէր եւ աստուածն էր գլխաւորաբար Կիւնոպոլիսի (= շնաքաղաք), ուր նաեւ իրական շներ կը պաշտուէին: Շունը կը պաշտուէր նաեւ Նիւբիայի մէջ եւ ըստ Պլինիոսի «անոնց թագաւորն էր, որուն շարժումներէն թագաւորական հրամանները կը գուշակէին»:¹⁵²»

Թագաւորական տան կամ իշխանութեան հետ շունը աղերսի մէջ դնելը, մանաւանդ երբ խնդիրը արտաքոյ կարգի դէպքերու կամ նշանաւոր դէմքերու եւ դիւցազներու վրայ է, հագուագիւտ երեւոյթ մը չէ մարդկային առասպելակազմիկ իրականութեան մէջ: Այսպէս ըստ պարսկական աւանդութեան Կիւրոս Մեծ իր ընկեցիկ եղած միջոցին շնէ մը կը դիեցուի, մինչեւ որ հովիւ մը զինք գտնելով իր կնոջ առանձին խնամքին կը յանձնէ:

¹⁴⁷El-Maqrissi. (Chwolsohn 2., 604, 607 էւն):

¹⁴⁸Wachsmut, Athenaeus 1., 461.

¹⁴⁹Opera omnia 1., 663.

¹⁵⁰Լակտանտիոս. De falsa religione 1., 10.

¹⁵¹Orelli, Religionsgeschichte, 1., 264. — Հմմտ. նաեւ Corpus Inscript. Semiticarum, Paris 1885, Nr. 86.

¹⁵²Lib. 6, c. 30.

Հռովմեական Ռեմոս եւ Ռոմուլոս երկուորեակներն ալ ընկեցիկ կ'ըլլան եւ կը դիեցուին գայլէ մը՝ որ հոս նախնական շան փոխանակած է, եւ յետոյ հովիւէ մը կը գտնուին եւ կ'որդեգրուին: Հռովմեական եւ պարսկական այս երկու առասպելներուն զարմանալի նմանութիւնը ակնյայտնի փաստ է երկուքին ալ հասարակաց բունէ մը ծագելուն, որոնք իրենց տեսագծերով շատ ատելի հին են քան Կիւրոս եւ մինչեւ իսկ Ռեմոս եւ Ռոմուլոս, վերջիններն եթէ երբեք գոյութիւն ունեցած են: Հերոդոտոսին ըսածը թէ Կիւրոսի պատմութեան մէջ շան դիեցման առասպելը հովութիւն կնոջ անունէն ծագած ըլլալու է, որ Սպակոյ, յուն. Kyno կը կոչուի եղեր, իր անձնական մեկնութիւնն է հաւանօրէն: Մյսայիսի անձնական մեկնութեան մը ենթարկուած է նաեւ հայ Սանատրուկի մանկութեան մասին հիւսուած ժողովրդական գեղեցիկ առասպելը, ուր շան նկատմամբ նոյնպէս շատ կարեւոր ակնարկութիւն մը կայ, բայց Խորենացիին մեկնել ուզելով՝ հիմէն խանգարած է ամբողջն ալ: Հոս յառաջ կը բերեմ խնդրոյ նիւթ հատուածը. «Քանզի յաւուրս ձմերայնոյ ճանապարհորդեալ ի Հայս քոյր Արգարու Աւգէ՝ պատահէ բքոյ ի լերինս Կորդուաց, ցրուեաց զամենեսեան մրրիկն, մինչ ոչ գտեալ ընկեր զընկեր՝ ընդ որ վարեցաւ: Իսկ դահեկին նորա (Սանատրուկոյ) Սանոտայ, քեռ Բիւրատեայ Բագրատունւոյ, կնոջ Խոսրենայ Արծրունւոյ, առեալ զմանուկն, քանզի տղայ էր, եղ ի մէջ ստեանց իւրոց, մնալով ի ներքոյ ձեանն գերիս տիւս եւ գերիս գիշերս: *Չորմէ առասպելաբանեն, եթէ կենդանի իմն նորահրաշ սպիտակ յաստուածոցն առաքեալ՝ պահէր զմանուկն: Բայց որչափ մեք եղաք վերահասու՝ այսպէս է. շուն սպիտակ ընդ խնդրակսն լեալ պատահեաց մանկանն եւ դահեկին:* Արդ կոչեցաւ Սանատրուկ, ի դահեկէն զանուանակոչութիւնն առեալ, որպէս թէ տուրք Սանոտայ:¹⁵³»

Ինչպէս կը տեսնուի, գերմարդկայինն ու արտաբնականը ամէն գնով առասպելներու եւ գրոյցներու մէջէն դուրս վտարելու ձգտումը հոս ալ ակնհայտ է: Մնոր համար Խորենացւոյ «եղաք վերահասու»ին այնչափ նշանակութիւն տալու չէ: Ըստ ժողովրդական աւանդավէպին կասկած չկայ, որ այն «նորահրաշ սպիտակ կենդանին *երկնային շնիկ մըն էր*, որ աստուածներէ կ'առաքուի ձիւնէ եւ բքէ ծանր արկածի մատնուած արքայամանուկը պահպանելու համար: Հետեւաբար «ընդ խնդրակս լեալ (շուն) պատահեաց մանկանն» հայ Հերոդոտոսին յաւելուածն է, ինչպէս նաեւ Արգարու Աւգէ քոյրը եւ դահեկին Սանոտայ անունը, ուսկից իբր թէ ծագած ըլլայ Սանատրուկ անունը: Շատ հաւանական է, որ առասպելը կա՛մ ինքնին իսկ Սանատրուկ անունն *ժողովրդական ստուգաբանութենէն* առած ըլլայ իր ծագումը — եւ այս պարագային Սանատրուկ պիտի նշանակէր «*շնէ տրուած կամ պարգեւուած*,» եւ կա՛մ ուրիշ ձեւի

¹⁵³Մ. Խոր., Տփղիս 1913, էջ 160-161:

տակ արդեն գոյութիւն ունեցող առասպելը հիւստիւած ըլլայ յետոյ Սանատրուկի կեանքին հետ՝ առիթ առնելով թերեւս դարձեալ Սանատրուկ անունը:

Աւելի մեծ նշանակութիւն ունեցած ըլլալու է շունը *Արտաւազդայ* առասպելին մէջ: «Ջրուցեն զսմանէ եւ պառաւունք, կ'ըսէ Խորենացին,¹⁵⁴ եթէ արգելեալ կայ յայրի միում կապեալ երկաթի շղթայիւք եւ *երկու շունք հանապազ կրծելով զշղթայսն*, ջանայ ելանել եւ առնել վախճան աշխարհի, այլ ի ձայնէ կռանարկութեան դարբնաց զօրանան, ասեն, կապանքն:» Վանական վարդապետ աւելի եւս կը բնորոշէ շները՝ ճոխացրնելով զանոնք այնպիսի գծերով, որոնք Արայի առասպելին տեսակետով եւս հետաքրքրական կը դառնան: Խորենացւոյ պէս ինքն ալ կը յիշէ երկու շներ, բայց «սեաւ եւ սպիտակ, որ յար յիզուն զկապանս նորա,¹⁵⁵ այսինքն՝ Արտաւազդայ: Չասոնք Վանական վարդապետ նաեւ յայտնապէս *Յարալեզ* կը կոչէ: Ի հարկէ տակաւին անստոյգ կը մնայ¹⁵⁶ թէ Արալեզներու հետ այս նոյնացումը ինքնին իսկ մատենագրէ՞ն է թէ ժողովրդական հիմ մը ունի: Ինչ որ ալ ըլլայ, այս նոյնացման մէջ խոր իմաստ մը կայ: Մեր հրատարակած գրոյցին չորս երկնային շնիկներն ալ ակոսներով հերոսին մարմնոյն մէջ մտած մագը կը կտրեն եւ վերքը կը լիզեն:¹⁵⁷ Նախնական միեւնոյն աստուածագգի շնիկներն են ուրեմն երեք դէպքերու մէջ ալ, ի հարկէ իբրեւ տեսագիծ (Motiv) յարմարցուած իւրաքանչիւր առասպելի նկարագրին, բովանդակութեան եւ դարերու ընթացքին կրած փոփոխութեան: Այս կ'արժէ մասնաւորապէս Արտաւազդայ առասպելին նկատմամբ, որ՝ ինչպէս Մ. Աբեղեան¹⁵⁸ ալ մտադիր եղած է, խառնուրդ մըն է երկու իրարու հակառակ առասպելներու: Եզնիկի (Էջ 104) եւ Եղիշէի¹⁵⁹ համաձայն Արտաւազդ բարի բնաւորութեամբ արքայազուն դիւցազն մըն է, որ մեռած չէ, այլ վիշապներէ Մասիսի վրայ կապուած եւ շղթայուած եւ օր մը շղթաները խորտակելով աշխարհքիս պիտի տիրէ եղեր: Նման աւանդութիւններ կան նաեւ Աղեքսանդր Մեծի եւ Փրեդերիկոս Բարբարոսայի մասին: Ասոր հակառակ ըստ ժողովրդական առասպելին Արտաւազդ նաեւ դէւ կ'անուանուի.¹⁶⁰ եւ երբ դարբինները «յաւուր միաշաբաթուոյ երիցս կամ չորիցս բախեն զսալն,» որպէս զի Արտաւազդայ

¹⁵⁴Երկու առասպելներու մէջ ալ շունը մտած է իբրեւ ընկեր դիւցազն որսորդին, հետեւաբար նաեւ բարի նկարագրով է:

¹⁵⁵Հին հաւատք, Էջ 178:

¹⁵⁶Համեմատական հետազօտութիւն [Էջ 3-4] մատենագրին կը վերագրէ:

¹⁵⁷Հանդ. Ամս. 1923, Էջ 491:

¹⁵⁸Հայ. ժող. առասպելներ, Էջ 354:

¹⁵⁹Հարցմունք եւ Պատասխանիք, Էջ 51. ըստ Աբեղեանի սոյն գիրքը Վարդան Վարդապետ գրած է: Հոս յառաջ կը բերեմ ըստ Հ. Ն. Ալիկեանի հրատարակութեան:

¹⁶⁰Խորենացի, ամդ, 192. Հարցմունք եւ Պատասխանիք դարբիններու այս գործողութիւնը միայն Նաւասարդի առաջին օրը կը դնէ, Էջ 51:

շղթաները զօրանան եւ ազատելով աշխարհք չկործանէ, յայտ է թէ այս պարագային Արտաւազդ իրօք դիւական է եւ նոյն՝ պարսկական Դահակին, յունական Տիւփոնին կամ գերմանական Լոկիին հետ. վերջինս շատ տեղեր արդէն սատանայի հետ նոյնացուցուած է:¹⁶¹ Խոտորջուր ալ շղթայւողը *սատանան* է, որ կը ջանայ ամեն գնով ազատիլ եւ աշխարհքիս վերջ տալ:

Նկարագրի երկուութիւնը կը տեսնուի նաեւ վրական նշանաւոր Ամիրանի վրայ, որ կը նկարագրուի մերթ քարի, դիւցազն, մարդկան բարւոյն համար վիշապներու դէմ մարտնչող եւ մերթ ալ քրիստոնէական Սադայէի պէս Աստուծմէ ապստամբող եւ անոր հետ կռուի ելլող,¹⁶² որուն համար շղթայուած Էլբրուզի լեռան վրայ քարայրի մը մէջ կը փակուի: «Յուսահատութիւնից աշխատում է իր շղթաները փշրել, այն ժամանակ շարժում է երկիրը, նրա շղթաները յառաջացրնում են փայլակ եւ որոտում, նրա ծանր շնչառութիւնը՝ կատաղի փոթորիկներ, նրա հառաչանքը՝ ստորերկրեայ ձայներ, նրա արտասուքը՝ այն կատաղի գետը, որ այնպէս ուժգնութեամբ Էլբրուզի ստորոտից ներքեւ է գահավիժում:¹⁶³» Ամիրանի քով կայ *շուն մը* եւ *շարունակ կը լիզէ անոր շղթաները*, որոնք աւագ հինգշաբթի օրը արդէն կոտրուելու աստիճան բարակցած կ'ըլլան, բայց նոյն առաւօտը դարբինները մուրճերով երեք անգամ սալին վրայ զարնելով՝ շղթաները դարձեալ կը զօրանան:¹⁶⁴ Առասպելիս իւր ամբողջութեամբ հայկականէն կախումը չեմ համարձակիր հաստատել, քանի որ անոր եւ յունական Պրոմէթէոսի միջեւ շատ կարելի է թէ պատճառական ներքին աղերս մ'ըլլայ --- յոյն մատենագիրներէն ոմանք Պրոմէթէոսի շղթայման տեղը Կովկասի կողմերը կ'որոնեն,¹⁶⁵ սակայն որչափ կ'երեւայ շան եւ դարբիններու տեսագծերը նոյնութեամբ հայկականէն առնուած են: Շղթաները զօրացրնելու օրերու նկատմամբ երկու առասպելներու միջեւ եղած անհամաձայնութիւնը շատ մեծ դժուարութիւն մը չէ, այնու որ հայկականը ինքն իր մէջ արդէն զանազան տարբերակներով է: Չեմ կարծեր թէ վրական առասպելին մէջ դիւականն ու վիշապայինը բարի իմաստով հերոսականէն անելի հին ըլլայ: Հերոս Ամիրան՝ ինչպէս յաջորդ գլխուն մէջ պիտի տեսնենք, իր ինքնուրոյն տեսագծերով դժուարաւ, բայց եւ այնպէս հնարաւոր է վերականգնել եւ իբրեւ այսպիսի որեւէ առնչութիւն մը չունենալուն դէմ եւ վիշապ Ամիրանի հետ՝ պատճառ մ'ալ չկայ զայն անելի նոր համարելու:

¹⁶¹ Mannhardt, Germanische Mythen etc., S. 86.

¹⁶² B. Kafle, Der gefesselte Riese. Vorstellungen kaukasischer Völker von einem gefesselten Dämon. Archiv f. R. 1905, 2.

¹⁶³ Վս. Միլլեր, լեռների վերայ քելեռած հսկաների մասին Կովկասեան առասպելները, թրգմ. ՀԱ. 1892, էջ 76:

¹⁶⁴ Անդ. 76-79. Բանբեր, Արտաւազդայ եւ Մհերի հետքերը Վրաստանում. [Մելիքսեթ-Բեկի] 1921-1922 էջ 99-104:

¹⁶⁵ ՀԱ. 1892, էջ 75-76:

Մինչդեռ ճիշտ ասոր հակառակն է Արտաւագդայ առասպելին մէջ. դիւականն ու վիշապայինը աւելի հին է քան հերոսականը, որ հաւանօրէն մինչեւ իսկ *պատմական ծագում ունի*:

Ծանօթ է որ Խորենացին Արտաւագդ կը համարի որդի եւ յաջորդ Արտաշէս Բ. ի, որ նորագոյն քննութիւններուն առաջին արշակունի Տրդատ Ա. ին (66-107?) կը համապատասխանէ: Սանտալճեան¹⁶⁶ լաւ կը դատէ աւելի յառաջ երթալ եւ կը նոյնացընէ Արտաւագդ Արտաշէս Ա. ի յաջորդին հետ, որով Գողթան երգերուն այս մասին աւանդութիւններն ալ իրենց յարակից ամբողջ պարագաներով ու դէպքերով գրեթէ երկու դար յառաջ կը մղուին եւ քաղաքական բոլորովին նոր կապակցութեան մը կը բերուին: Եւրոպայի պատմախոյզներէն շատ քիչերը կ'ընդունին Արտաւագդայ պատմականութիւնը եւ ան ալ ամենամեծ վերապահութեամբ: Սակայն կ'երեւայ թէ Խորենացին որոշ չափով մը իրաւունք ունի, ինչպէս արդէն առհասարակ կ'ընդունուի ազգային պատմախոյզները¹⁶⁷ եւ կը տեսնուի նաեւ հետեւեալ ժողովրդական շատ հետաքրքրական գրոյցէն, որ ուրիշ ձեւի տակ կրկնումն է Արտաւագդայ առասպելին: «Կար չկար մի թագաւոր կար անունը Արտաւագդ: Նա մի գիժ որդի ունէր անունը *Շիդար*: Արտաւագդը մեռնելիս թագաւորութիւնը Շիդարին չտուեց, նա գիժ էր: Այդ պատճառով մեր երկրում տեղի ունեցաւ խառնակութիւններ եւ շատ աւերումներ: Մի անգամ Շիդարը ձի է նստում, հրամայում է փող փչել եւ յայտնել, որ ինքը ցանկանում է թագաւորել եւ ընտրեալ ձիաւորների հետ որսի է գնում: Նա կամրջին հասել էր չէր հասել, չար հոգին դիպչում է նրան եւ նա գետն է ընկնում եւ խեղդոտում: Ձիաւորները լուր են տարածել թէ աստուածները բռնել են Շիդարին եւ շղթայակապ անելով փակել են Մասիսում՝ սեւ սարում: Երկու շներ՝ մէկը *սպիտակ* միւսը *սեւ*՝ կրծում են նրա շղթաները: Տարւայ վերջին՝ նրա շղթաները բարականում, մագի հաստութիւն են ստանում: Եթէ նրանք կտրուին Շիդարը դուրս կը գայ եւ մեր աշխարհին վերջ կը տայ: Դրա առաջն առնելու համար կախարդները սահմանել են, որ տարւայ վերջին՝ Նաւասարդի ամսի առաջին օրը բոլոր դարբինները ինչ գործով էլ զբաղած լինին, երեք անգամ մուրճով սալին զարնեն, որպէս զի Շիդարի մագի հաստատութեան հասած շղթաները նորից ամրանան, ապա թէ ոչ Շիդարը դուրս կը գայ եւ մեր աշխարհին վերջ կը տայ:¹⁶⁸»

Ուրեմն Արտաւագդայ աւանդավէպը Շիդարի անուամբ եւս կը պատմուի հայ ժողովրդեան մէջ. այս՝ դրական մեծ փաստ է ի նպաստ Խորենացւոյ: Վասն զի գրոյցին Շիդարը արտաքին պատմագիրներուն Axidares կամ 'Eξιδάρης է, գոր հայերէն *Աշխադար* կ'ըսենք հիմայ եւ յաջորդած է *Տրդատ*

¹⁶⁶Histoire 2., p. 448.

¹⁶⁷Վիեննա, 1851, էջ 36-51:

¹⁶⁸ՀԱ. 1892, էջ 102-103: Բագմ. 1877, էջ 276:

Ա. ին այսինքն՝ *Արտաշէս Բ.ի* ըստ Խորենացւոյ: Թէ նոր առասպելին մէջ Արտաւազդ Շիրարի հայրը կը յորջորջուի, ի հարկէ մտադրութեան արժանի կէտ մըն է, եւ ասով խնդիրը թերեւս ւաւելի բարդ հանգամանք մը ստանայ, բայց ոչ ընդդէմ Արտաւազդայ կամ Շիրարի պատմականութեան: Իմ կարծիքովս երկու հնարաւորութիւն ունինք առջեւնիս, կա՛մ Շիրար ունենալով նաեւ Արտաւազդ անունը երկու անուամբ ալ գրոյցի առարկայ եղած է եւ կա՛մ՝ որ շատ ալ հնարաւոր է, երկու պատմական անձնաւորութիւններ խտացած են գրոյցին մէջ, մին Արտաւազդ՝ թերեւս Տիգրան Մեծին որդին, որ Անտոնինոսէն գերի բռնուելով իր կեանքը կնքեց Աղեքսանդրիա բանտին մէջ եւ ա՛յս է, որ ըստ Եզնիկի աւանդածին պիտի ազատի եւ իբրեւ ազատարար մը եւ փրկիչ մը հայ ժողովրդեան պիտի տիրէ ամբողջ աշխարհքիս (= Բարբարոսա, Աղեքսանդր Մեծ), իսկ միւսը՝ Շիրար, որ վիշապագուններէ կը բռնուի եւ Մասիս լեռան վրայ կը փակուի: Առասպելը իր ներկայ ձեւին մէջ բաղադրութիւն մըն է դիցաբանական եւ պատմական տեսագծերու:

Թէ ինչո՞ւ գահագուրկ եղաւ Աշխադար, պատմութիւնը կը լռէ, իսկ նորագոյն պատմախոյզները կը մակաբերեն միայն: Խորենացին եւ նոր գրոյցը խելագարութիւնը կը դնեն իբր պատճառ, զոր եթէ գոհացուցիչ ալ չհամարինք, գէթ ընդունելու ենք որ ժողովրդական պարզամիտ ըմբռնումը խելագարութիւնը չի նկատեր իբրեւ ուղեղի խանգարումէ յառաջ եկած երեւոյթ մը, այլ ւաւելի իբր հետեւանք *ոգիներու* եւ *փերիներու* ազդեցութեան: Խոտորջուր շատ տարածուած էր այս ըմբռնումը: Փերիները արուեստ ունին եղեր մարդկային միտքն կաշկանդելու, որ բնականոն չմտածէ եւ չխօսի եւ կա՛մ ա՛յն մտածէ եւ խօսի, ինչ որ իրենք կ'ուզեն եւ այս է եղեր խենդութիւնը: Անգամ մը քանի մը այր մարդիկ շատ վտանգաւոր խենդ մը գետին եզերքն տանելով՝ կը ստիպէին, որ ըսէ թէ ի՛նչ են իրեն հետ եղող ոգիներու անունները. խեղճը գետ նետուելու վախէն՝ կը խոստանար ըսել, բայց երբ գետին եզերքէն կը հեռացընէին, որ ըսէ, ահագին քրքիջ մը կը բառնար եւ այս կ'ըլլար ամէն անգամուն իր պատասխանը: Խորենացւոյ «վիշապագունք գողացան զմանուկն Արտաւազդ եւ դեւ փոխանակ եղին» խօսքը չ'ա՞կնարկեր նոյնը: Խելացնոր կարծուած Արտաւազդ կամ Շիրար յետագայ սերունդներու երեւակայութեան մէջ ձուլուած է արդէն Մասիս լեռան վրայ փակուած վիշապին հետ, որ իր հրաքիսայեն ժայթքումներով սարսափի կը մատնէր շարունակ շրջակայ բնակչութիւնը Խոտորջրոյ կարծիքով վիշապը երկրիս տակն է, որուն ամբողջ տարածութիւնը բռնած է եւ իր ցնցումներէն եւ ըրած շարժումներէն կը ծագին եղեր բոլոր երկրաշարժերը: Այս զարմանալի առասպելահայեացքը կը գտնուի մինչեւ անգամ Ափրիկէի շատ մը բնագգերու քով:

Շամիրամէն վերջ Շիրար-Արտաւազդ այս գործին մէջ յիշուած *երկրորդ* պատմական անձն է, որուն պատմականութենէն

սակայն առասպելականացմիկ երեւակայութեան հզօր ազդեցութենէն գերծ եւ համեմատաբար նաեւ անխառն եւ անփոփոխ գրեթէ անունը միայն մնացած է: Շունը երկուքին մէջ ալ արդէն դիցաբանական է իր ամբողջ տեսագծերովը: Գր. Տէր-Պօղոսեանի կարծիքով խելագար Շիդարին շներէ լիզուելուն դիցաբանական գլխաւոր պատճառն ա՛յն է որ «Շիդարը կենդանւոյն դելերի ձեռքն ինկաւ եւ կորաւ եւ այդ անբնական մահի պատճառով նրա հոգին մնաց մարմնի մէջ եւ սրբազան արարողութեան չարժանանալով՝ հերոսը յաւիտենական տանջանքի մատնուեց:¹⁶⁹» Հետեւաբար շները ի գուր տեղ կ'աշխատին այդ անբնական վիճակին վերջ տալ՝ հերոսը կեանքի աշխարհք բերելով: Այս բռնագբօսիկ մեկնութիւնը հաստատուած է շատ ատելի անհիմն ենթադրութեան մը վրայ, որուն համաձայն հոգեպաշտական շրջանին իւրաքանչիւր ցեղի անդամները իրենց ծերերուն մարմինները կ'ուտէին, որպէս զի անոնց հոգին իրենց փոխանցեն եւ ասով ըլլան շտեմարանը ցեղին բոլոր հոգիներուն: Իսկ հոգեփոխութեան շրջանին այս դերն իբր թէ ստանձնած ըլլան շներն ու թըռչունները. անոր համար ալ շունը ոչ միայն *հոգեկիր* է եղեր, այլ եւ *հոգետուր*: Վերջոյս իբր փաստ յառաջ կը բերուին Առալէզները: Յարգ. Հեղինակը, որ կրօնաքննական, դիցաբանական-ազգախօսական նիւթերու շատ ալ հմուտ չ'երեւար, գիտնալու էր, որ անցած են նախ՝ այն ժամանակները, երբ մարդակերութիւնը իբրեւ այսպիսի ոմանցմէ բարեշրջական կարեւոր ազդակ մը կը համարուէր իբրեւ ընդհանուր երեւոյթ մը մարդկային զարգացման յառաջատուութեան մէջ: Ամենանախնական բնագգերու օր. համար առ հասարակ անծանօթ է մարդակերութիւնը, իսկ ուրիշ ազգերու մէջ ալ երբեք ընդհանուր հանգամանք չէ ստացած եւ այլասերում է պարզապէս: Երկրորդ՝ Տէր-Պօղոսեան նոյնպէս գիտնալու էր, որ մինչեւ իսկ մարդակեր ազգերու քով շատ տարածուած սովորութիւն է *տան մէկ անկիւնը կերակուր դնել*, որպէս զի իրենց նախնիներու հոգիները գան ուտեն եւ գիրենք հանգիստ ձգեն: Ուսկից կը հետեւի թէ գէթ այս ազգերը իրենք գիրենք իրենց իւրաքանչիւր նախնոյն հոգիներու շտեմարանը չէին նկատեր:¹⁷⁰ Մարդակեր ազգերու քով եթէ կայ այս տեսակէտով աչքառու բան մը, այն ալ ատելի մարդուն միսն ուտելով *անոր լաւ յատկութիւններն ժառանգելու* ատելորդապաշտութիւնն է եւ նոյն իսկ այս՝ ընդհանուր հանգամանք չունի: Այսպիսի խախուտ ենթադրութիւններ են նաեւ շան եւ Առալէզներու մասին ըսուածները. «շները ընդունում էին յառաջ մարդկանց հոգիները նրանց մահուան եւ ծերութեան ժամանակ» կա՛մ զանոնք ուտելով կա՛մ զանոնք գննելով, ոչ թէ որպէս զի ըլլան «ապա

¹⁶⁹ Յուշարձան, Վիեննա 1911, էջ 238:

¹⁷⁰ Ինչպէս Առլէզները Հոգետուր կը կոչէ, այսպէս ալ հետեւելով Մ. Աբեղեանի (sic) «Տորք Անգեղայ» կ'ընթերնու «Անգեղատուրք, որ պարզապէս ծիծաղելի է: Տորք աստուածութիւն մըն է եւ կը համապատասխանէ հատական Տարգու աստուծոյն:

իրբեւ շտեմարան նախնեաց հոգիների,¹⁷¹» այլ որպէս զի իրբեւ *առաջնորդ հոգիներու* զանոնք իրենց վերջին հանգրստավայրը տանին: Հայոց շան պոչը կամ ոսկրը բռնելով ժողովրդական երդմնաձեւն այլ ուրիշ իմաստ չունի:¹⁷² Երդումը ընողը անով պարգապէս կը յայտարարէ որ պատրաստ եմ հոգիս շան յանձնել, այսինքն՝ մեռնիլ, եթէ ըսածս ճիշտ չէ: Մեր ըսածը ասելի եւս կը լուսաւորուի ինքնին իսկ Տէր-Պօղոսեանի յառաջ բերած հնդկական երգի մը մէկ հատուածովը, որ կ'ըսէ. «Մի՛ վախնար պահապաններից, չորս աչուի չոփուր շներից: Նրանք Եամային [= Մահուան աստուած] են պատկանում, իջնում են երկիր եւ *պահպանում են Եամայի բնակութեան ուղին: Ննջեցեալը լաւ կ'ընէ, եթէ միշտ շտապէ նրանց ետեւից:*¹⁷³»

Ծունը դիցաբանօրէն քանի մահուան տեսագծերով միայն կը մտածուի, մահուան առաջնորդ է եւ իրբեւ այսպիսի երբեմն նաեւ կը վախցուի, բայց երբ ասոր վրայ ասելնայ որսորդի, պատերազմողի եւ հերոսի *ընկեր* տեսագիծը, այս պարագային դիցաբանական շան ձգտումն կ'ըլլայ՝ հերոսին կեանքը պահելու աշխատիլ ամեն կերպով: Անոր յաջողութիւններուն ամենամեծ ազդակներէն մին կ'ըլլայ այլ եւս, կ'ազատէ զինք կեանքի ամեն վտանգներէ եւ եթէ մեռնելու ըլլայ, ինչպէս Արալէզներու դէպքը կը ցուցնէ, լիզելով կենդանութիւն իսկ կու տայ եւ կամ գէթ կ'աշխատի տալ (հմմտ. Արտաւազդ, Ամիրան եւն):

Կը վերջացնենք սոյն հատուածը Ludwig Bechsteinի¹⁷⁴ գրոյցներու գրքէն «Երեք շներ» վերնագրով գրոյցը յառաջ բերելով: Ջրոյցը գորաւոր փաստ մըն է ի նպաստ շան վերջին տեսագծին. նկարագրուած շներն այլ ինչ ինչ տեսակէտով բաւական նմանութիւն ունին *Մարդուկի* շներուն:

Հովիւ մը իր մանչ եւ աղջիկ տղոց կը ձգէ տուն մը եւ նրեք ոչխար. ոչխարները կ'իյնան մանչուն, որ զանոնք առած կ'երթայ հեռու աշխարհներ: Ճամբան իրեն երեք շներով օտարական մը կը հանդիպի, որ ոչխարներու հետ զանոնք կ'ուզէ փոխանակել զոր տղան մեծ դժուարութեամբ յանձն կ'առնու: Ծներէն միոյն անունն է եղեր «*Կերակուր բեր,*» երկրորդին «*Կոտրէ պողպատ եւ երկաթ*» եւ երրորդին՝ «*Պատառէ:*»

Պատանեակը այս զարմանալի շներով ճամբան շարունակելու միջոցին կառքի մը կը հանդիպի, որուն ձիերը սեւագգեստ եւ կառապանն այլ սեւագգեստ եւ մէջն այլ շնորհալի աղջիկ մը կայ եղեր, որ նոյնպէս սեւագգեստ է: Պատճառը հարցընելով, կ'իմանայ որ թագաւորին աղջիկն է, որ ահաւոր վիշապի մը զոհ ըլլալու կ'երթայ եղեր: Պատանեակը կ'ընկերանայ կառքին մինչեւ հոն, ուր աղջիկը կառքէն կ'իջնայ վիշապին զոհ երթալու համար: Յանկարծ վիշապը կու գայ եւ հագի՛ւ թէ իր ծծմբալիի

¹⁷¹Յուշարձան, էջ 237:

¹⁷²Մխիթար Գօշ. Վաղարշապատ, 1880, էջ 51:

¹⁷³Յուշարձան, էջ 235:

¹⁷⁴Հրտ. Ludwig Richter, Leipzig 1877, էջ 177-180:

ահաւոր երախը բացած՝ կը պատրաստուի աղջկան վրայ յարձակիլ, պատանեակը կ'աղաղակէ «*Պատանէ*» եւ շունը կը ցատկէ անմիջապէս վիշապին վրայ եւ զայն պատառ պատառ կ'ընէ: Աղջիկը սարսափէն եւ ուրախութենէն ինքն իրմէ ելած՝ պատանեկին ոտքը կ'իյնայ խնդրելով որ իրեն հետ իր հօրը թագաւորին գայ: Պատանեակը սակայն կը խոստանայ երեք տարիէն միայն իրեն այցելելու եւ վիշապին ակռաներէն 2 հատ առած կը մեկնի հեռաւոր երկիրներ: Երեք տարիէն թագաւորին մայրաքաղաքը գալով՝ կը տեսնէ, որ մեծամեծ հանդիսութիւններ կը կատարուին եւ երբ պատճառը կը հարցընէ եւ կը լսէ, որ թագաւորին աղջկան հարսանիքն է եւ թէ կառապանը՝ իբր ազատիչ աղջկան փեսան պիտի ըլլայ, բարկութենէն՝ խաբեբայ՝ Է ան մարդը, կ'աղաղակէ, որուն վրայ՝ քաղքին պահապաններէն կը բռնուի եւ երկաթապատ դռներով բանտ կը նետուի: Իր ահագին ցաւերուն մէջ իր շներուն վնկվնկոցը լսելով՝ կը պոռայ բարձրաձայն «*Կոտրէ երկաթ ու պողպատ.*» իրօք ալ այդ անունով շունը անմիջապէս կը կոտրէ դուռը, կը մտնէ ներս եւ շղթաները խածնելով կը կտրէ եւ ձեռքերը կ'ազատէ: Անօթի ըլլալուն «*Կերակուր բեր*» կը պոռայ եւ միւս շունը շուտով տիրոջ հրամանը կը կատարէ, բերելով ուզածը անձեռոցով մը ի միասին, որուն վրայ թագաւորական թագը հիւսուած է եղեր: Շունը զայն ստացած է եղեր թագաւորին աղջկան ձեռքէն, որ իմանալով թէ իր ազատիչը եկեր է, հօրը կ'իմացընէ գաղտնիքը եւ անոր հետ կ'ամուսնանայ:

Դիցաբանական շունը սպրդած մտած է նաեւ Քրիստոնէութեան սեամբէն ներս եւ հոն ալ իր որոշ դերը կատարած է Ժողովրդեան աւելորդապաշտ խաւերու վրայ: Այս տեսակետով շատ հետաքրքրական նորութիւն է հին *յուշադրամ մը*, զոր Աթէնքի համալսարանի Պրոֆ. Գարոյիդիս 1913ին Նիկոմեդիայի Վալի Նուսրէթ փաշայի ըրած այցելութեան միջոցին անոր դրամներու մէջ գտած եւ նոյն տարին ալ հրատարակած է:¹⁷⁵ Յուշադրամին երեսին կողմը ներկայացուած է *շնագլուխ* մարդկային անձ մը եւ տակը գրուած Γαβριήλ ó ένδοξος, Μιχαήλ λαμπροδῶχε, βοήθει, այսինքն՝ փառաւոր Գաբրիէլ եւ ջահակիր Սիքայէլ, օգնեցէ՛ք:» Այս գիւտը թէ՛ քրիստոնէական արուեստին եւ թէ՛ միանգամայն առասպելագիտութեան համար բաւական նշանակալից եւ եզակի երեւոյթ մըն է: Որչափ ինծի ծանօթ է, ամբողջ քրիստոնէական հնութեան մէջ բացի Ո. Քրիստափորէ չկայ սուրբ մը, որ շնագլուխ ներկայացուի: Քրիստափորի նկատմամբ եղած այս տարօրինակ մտահայեացքն իսկ իր ծագումով չեմ կարծեր թէ դիցաբանական ըլլայ, ինչպէս Գարոյիդիս կը պնդէ:¹⁷⁶ Բացի անկից, որ սուրբին *կեանքին*

¹⁷⁵Anubis-Hermes-Michael, Ein Beitrag zur Geschichte des religiös-philosophischen Synkretismus im griechischen Orient. Strassburg 1913.

¹⁷⁶Անդ, էջ 5:

մէջ շան տեսագծերով ո՛րեւէ դիցաբանական նշան մը չկայ, բոլոր վկայաբանութիւններն ալ միաբան կը վկայեն թէ սուրբը արտաքոյ կարգի տգեղ եւ *բարբարոս ազգէ* ըլլալուն համար յատկապէս շնագլուխ յորջորջուած է. եւ՝ թէ հնութեան մէջ ինչ ինչ բարբարոս ազգեր յոյներէն շնագլուխ կ'անուանուէին ան ալ իրողութիւն է:¹⁷⁷ Քրիստափորի գլխաւորաբար մահուան վտանգներուն եւ դելերու դէմ օգնութեան կոչուիլը, ի հարկէ պարագայ մըն է, որ կարծես անոր վարքին վրայ դիցաբանական շան երանգ մը դրոշմելու բնոյթ ունենայ, սակայն կասկած չունիմ, որ այս՝ իր ներկայ զարգացած ձեւին մէջ յետսամուտ ըլլայ՝ առթուած ինքնին իսկ շնագլուխ անունէն:

Գալով Միքայէլ եւ Գաբրիէլ հրեշտակապետներուն՝ խնդիրը հոս հիմնապէս կը փոխուի: Ասոնք երկուքն ալ իրենց քրիստոնէական կրօնի մէջ բռնած գերագոյն դիրքովը, ինչպէս նաեւ Աստուծոյ եւ մարդկան միջեւ կատարած *միջնորդի* դերովը հեթանոս նորադարձ ժողովուրդներու համար շատ նպաստաւոր գետիններ էին, ուր լուսոյ եւ խաւարի կամ բարւոյ եւ չարի եւ անդենական կեանքին հեռաւոր աշխարհի մասին հեթանոսական եւ քրիստոնէական ըմբռնումներն՝ էութեամբ եւ նկարագրով իրարմէ տարբեր ըլլալով հանդերձ, ըստ մասին գուգուեցան եւ ձուլուեցան իրարու հետ, որով ժողովրդական պարզամիտ աշխարհահայեացքներու մէջ կարգ մը զարմանալի հայեացքներ եւ անելորդապաշտութիւններ երեւան եկան, որոնք ոչ գուտ քրիստոնէական են եւ ոչ ալ գուտ հեթանոսական, թէւ իրենց ծագումով եւ առասպելային ձգտումով անելի հեթանոսական կամ դիցաբանական պէտք է անուանել: Միա հոս է Պրոֆ. Գարոյիդիսի հրատարակած յուշադրամին նշանակութիւնը, որուն Գաբրիէլ եւ Միքայէլ հրեշտակները ներկայացնող շնագլուխ պատկերը իր *հերմեսական գաւազանով* եւ հոովմէական զինուորի զգեստով թանձրացեալ բացատրութիւնն է հայեացքներու այս զարմանալի եւ կարծես անխուսափելի խառնումին, ուսկից անցած են քիչ թէ շատ բոլոր քրիստոնէայ ազգերը իրենց քրիստոնէութեան առաջին շրջանին: Համեմատութիւններն ու ձուլումները՝ ուր կոշտ եւ երբեմն նաեւ անհեթեթ էին, քրիստոնէութեան բարերար ազդեցութեան տակ հետզհետէ ազնուացան եւ մասամբ նաեւ քրիստոնէական գոյն առին, ուր ասոր հակառակ՝ քրիստոնէական հոգւոյն ուղղակի հակառակ ձգտում մը չէին ցուցնէր, հանդուրժուեցան: Այսպէս՝ երբ հայ ժողովրդական առասպելներու մէջ կը կարդանք, որ վիշապները (ըստ ուրիշ տարբերակի *սատանաները*) հակառակ կ'ելլեն երբեմն արեւու, որպէս զի մարդիկ անոր լոյսը չտեսնեն եւ հրեշտակները հրեղէն սրով կը պատերազմին, կը զարնեն եւ կը վանեն զանոնք *սեւ ամպերու* մէջէն, եւ թէ «որոտումը այս կո ուի ձայնն է, փայլակը՝ *Գաբրիէլ հրեշտակին* սուրը, կայծակը՝

¹⁷⁷Աւգերեան, Վարք սրբոց, Դ, էջ 417-419:

անոր հրեղէն նետը եւ ծիածանը՝ անոր աղեղը,¹⁷⁸» պարզ է թէ հոս *վիշապաքաղ Վահագնի փոթորկաբեր վիշապին դէմ մղած կռիւը* իր ամբողջութեամբ վերագրուած է Գաբրիէլ հրեշտակին, որ՝ ինչպէս յայտնի է, ըստ քրիստոնէական յայտնութեան Միքայէլ հրեշտակին հետ Սաղայէլին դէմ կռուած եւ զանիկա իր արքանեակներով դժոխքի անդունդը գահավիժած է:

Թէ երկնային զօրաց քաջամարտիկ հրամանատարը հնարաւոր կ'ըլլայ մինչեւ անգամ շնագլուխ ներկայացընել, ասոր ալ առիթ տուած է Գաբրիէլի ուրիշ մէկ պաշտօնը, որով է նա ոչ միայն պատգամաբեր եւ աւետաւոր Աստուծոյ, այլեւ ըստ մասին *պաշտպան հոգիներու*, մանաւանդ *մահուան միջոցին*: Ասով արդէն կամրջակը կը ձգուի հեթանոս եւ քրիստոնէայ աշխարհներու միջեւ եւ Գաբրիէլ կամ Միքայէլ ըստ ժողովրդական մտայնութեան կը յաջորդեն Ջեւսի պատգամաբեր եւ հոգիներու առաջնորդ *Հերմեսի* կամ շնագլուխ *Անուքիսի* եւ կամ նոյնազգի Աստուծոյ մը: Յոյներու քով Հերմես փոխանակած է ասելի Միքայէլ, զոր կը նկարեն սովորաբար հռովմէական տարագով եւ մէկ ձեռքը սուր մը, միւսը մեռնողին հոգին ներկայացընող փոքրիկ տղայ մը, զոր մագերէն բռնած¹⁷⁹ բռնի սրով կը բաժնէ մարմնէն առանց գլուխը կտրելու: Հայոց «հոգեառ» եւ «հոգեհան» հրեշտակը *Գաբրիէլ* է, որուն կը վերագրուի նաեւ վերջին դատաստանին մարդկան բարի եւ չար գործքերու կշռումը, անոր համար ալ վերջին դատաստանի պատկերներու մէջ երբեմն կը նկարուի կշիռքը ձեռքը բռնած, որուն մէկ կողմը դրուած են մեղքերը եւ միւս կողմը *հոգին ներկայացնող տղայ մը* եւ ո՛ր կողմն որ հակի նժարը, անոր համեմատ ալ կը տրուի վճիռը: Երբեմն մինչեւ անգամ յայտնապէս նոյնացուած է Գաբրիէլ հեթանոսական *Գրօղի* հետ, որ նոյնպէս հոգեառ է եւ հոգեհան եւ ժողովրդական «Գրօղ տանի՛ գրեզ» անէծքն ալ զայս կ'ակնարկէ: Այլշանի քով կը կարդանք, որ Գր. Աստուածաբանի ճառերու հայ մեկնիչին համաձայն՝ «Սովորութիւն է ախտացելոց, որ ամբաստանեն զմահն, *զՀրեշտակն*, որ *Գրօղ* ասեն. անիրաւ է դատաստանդ, բռնութեամբ տանիք:¹⁸⁰» Անգամ մը Խոտորջուր մանկամարդ հիւանդի մը հոգեվարքին ներկայ ըլլալու՝ երբ հոգեվարքին երկար տեւողութենէն հիւանդը շատ կը տառապէր, մայրը անդիէն աչքերը դէպի հիւանդին կողմը երկինք դարցունձած սկսաւ աղաղակել. «ո՛վ Գաբրիէլ հրեշտակ, ա՛յ բաւական է, ա՛ն հոգին, աղջիկս ա՛յ մի՛ չարչարեր:» Հոգեառ հրեշտակի այս աւելորդապաշտ ըմբռնումը Խոտորջրոյ մէջ ա՛յնչափ խոր արմատ ձգած էր, որ հիւանդը մեռնելէն վերջը տան պահցու ջրերը ո՛չ խմել կ'ըլլար եւ ո՛չ ալ ուրիշ բանի գործածել, բոլորն ալ կը թափուէին ըսելով թէ Գաբրիէլ հրեշտակը իր արիւնտ սուրը անոնց մէջ

¹⁷⁸ Հ. Ա. Մատիկեան, Կրօնի ծագումը եւ դիցաբանութիւն, էջ 127:

¹⁷⁹ Prof. Carolidis, Anubis, էջ 4.

¹⁸⁰ Հին հաւատք Հայոց, էջ 226:

յուսացեր է: Ժողովրդական բանահիստությունը թողուցած է մեզի Մոկաց բարբառով նաեւ բաւական ընդարձակ երգ մը, ուր 202ափելի գոյներով կը նկարագրուի թէ ինչպէս կը կռուի «Ասլան աղան» Գաբրիէլ հրեշտակին դէմ, որ եկած իր հոգին կը պահանջէր եւ հերոսին¹⁸¹ ամեն միջոց բանեցընելով հանդերձ անկարելի կ'ըլլայ հրեշտակին ձեռքէն ազատիլ, մինչեւ որ կինը միջամտելով ամուսնոյն հոգւոյն փոխան իրենը կ'առաջարկէ, որուն վրայ հրեշտակը կնոջ այս ամուսնական օրինակելի սերէն պարտուած Աստուծոյ հրամանաւ կը թողու որ երկուքն ալ դեռ 40 տարի ապրին եւ կեանքը վայելեն: Հոգեւոր հրիշտակի մասին գեղեցիկ տաղ մըն ալ ունինք Գրիգոր Աղթամարցիէն,¹⁸² որ կ'ապրէր 16^{րդ} դարուն: Տաղը ինք իր մէջ գրական թանկագին գոհարն մըն է. նուրբ, պատկերայիւր եւ իմաստնայից: Ամեն առաւօտ Գաբրիէլ կուգայ եւ հոգւոյն կ'ըսէ՝ ե՛լ այգիէդ եւ եկո՛ւր, բայց չ'ուզէր հոգին թողուլ իր այգին, այսինքն՝ *մարմինը*, զոր ցանգով նոր պատած էր. ուր որթատունկ, նշենի եւ ընկոյզ տնկած էր եւ ջրած, որոնց պտուղը սակայն դեռ վայելած չէր: Չարդարած էր գայն պէս պէս ծաղիկներով, որոնցմէ հատ մ'իսկ տակաւին փրցուցած եւ հոտոտած չէր: Պլպուլն ալ կը գոչէր այգւոյն մէջ՝ առաւօտէ մինչեւ իրիկուն, որուն քաղցր մե դէ դին զինքն աւելի եւս կ'ամրապնդէր հրեշտակին մահաբեր հրաւերին ընդդիմանալու մէջ: Բայց Գաբրիէլ կը մերձենայ հոգւոյն, որուն վրայ վախէն լեզուն կը բռնուի, աչքերը կը խաւարին եւ հոգւոյն մարմնէն բաժնուելով՝ «փլաւ նորաշէն այգիս, չորացաւ զինչ կայր տունկ եւ բոյս, թարշամեցաւ գեղ մարմնոյս:»

Այս խնդրոյն վրայ աւելին՝ իմ նպատակէս դուրս է: Կ'անցնիմ հիմայ ուրիշ խնդրոյ մը, որ ոչ միայն ամբողջապէս հայկական է իր ինքնուրոյն նկարագրովը, այլ եւ Արայի առասպելին տեսակէտով կրնայ մեծ նշանակութիւն ունենալ: Խնդիրը գէթ մատենագրութեան մէջ՝ սկիզբ առած է մեր *Առաջաւորաց պահքէն*, որ Յունաց աչքին քար գայթագոյթեան եղած է եւ ահա ասկից յատկապէս Պրոֆ. Գարոյիդիս առիթ առնելով իր վեր յիշուած «Anubis, Hermes, Michael» փոքրիկ աշխատութիւնը նախ եւ յառաջ Բերլին 1908ին «Պատմական գիտութիւններու միջազգային ժողովքին արեւելեան մասնաբաժնին մէջ» խօսած եւ ապա 1913ին շնագլուխ յուշադրամին գիւտին առիթով հրատարակած է: Ամբողջը նուիրուած է գրեթէ Յոյներու կողմանէ Առաջաւորաց մասին յուզուած հարցերու եւ՝ ինչպէս կրնար արդէն սպասուիլ, եզրակացութիւնն ալ եղած է աւելի ի նպաստ յոյն ըմբռման:

Հայ մատենագրութեան անծանօթ է ո՛րեւէ խնդիր այս Պահոց մասին: Ս. Ներսէս Ծնորհալի իր Ալեքս կայսեր ուղղած

¹⁸¹Գ. Յովսէփեան, Փշրանքներ ժողովրդական բանահիստութիւնից, Թիֆլիս 1893, էջ 2-11:

¹⁸²Կ. Կոտտանէանց, Գրիգոր Աղթամարցի եւ իր տաղերը. Թիֆլիս 1898, էջ 95-97:

թուղթին մէջ այսպէս կը գրէ այս մասին. «Սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ մեր յորժամ ել ի Վիրապէն, եւ ժողովեցան առաջի նորա թագաւորն Հայոց Տրդատիոս պատուհասեալ յԱստուծոյ ի կերպարանս վարագի եղեալ եւ իշխանքն ամենայն եւ զօրքն այսահարեալք, եղ ամենեցուն առ հասարակ պահս հինգօրեայ անսուադութեամբ, զի մի՛ ինչ ճաշակեսցեն՝ որպէս Նինուեացիքն, որով եղեւ բժշկութիւն նոցա ի ձեռն նորա: Եւ զայս պահս՝ որ վասն այսր պատճառի յառաջագոյն եղաւ ի սրբոյն Գրիգորէ, նոյն ինքն Լուսաւորիչն աւանդեաց յեկեղեցիս Հայոց գնոյն պահել յամենայն ամի շրջագահութեամբ. որպէս զի մի՛ մոռասցին երախտիքն Աստուծոյ եղեալ առ նոսա: Եւ պաճաճ համարեցան խառնել զպահս զայս՝ որով Հայք ընկալան զվրկութիւն, ընդ պահոցն Նինուեացւոց, որով նոքա ազատեցան ի սպառնալեաց մահուանէն, զոր եւ պահեն մինչեւ ցայժմ ազգ Մտրւոց եւ Եգիպտացւոց:» Ինչպէս կը տեսնուի, Շնորհալին հոս երկու խնդիր կը շօշափէ. նախ թէ Առաջաւորաց պահքը Գրիգոր Լուսաւորիչ հաստատած է, երկրորդ թէ Հայ եկեղեցին սոյն պահքը արդէն իսկ գոյութիւն ունեցող Նինուեացւոց պահքին հետ միացուցեր է: Վերջին կէտը անուղղակի կերպով կը հաստատէ նաեւ հայ ժամակարգութիւնը, քանի որ ճիշտ Առաջաւորաց պահոց ուրբաթ օրը տօնել կը հրամայէ Յովնան մարգարէին յիշատակը, որուն բոլոր շարականներն ալ Նինուէի ապաշխարութեան շուրջը կը դառնան: Առաջին կէտին մասին ազգային գրաւոր աւանդութիւնները շատ են, բայց համեմատաբար աւելի նոր. հնագոյնը *Ջենոբ Գլակ* է, որ պահքս յայտնապէս *Առաջաւոր* կ'անուանէ եւ կը նոյնացընէ Գրիգոր Լուսաւորիչի՝ թագաւորը եւ նախարարները բժշկելէն յառաջ՝ անոնց վրայ դրած պահոց 65¹⁸³ օրերուն առաջին 5 օրերուն հետ, զորոնք *անսուադ* իսկ անցընել կու տայ: «Իսկ ի հրամանէն Աստուծոյ եկեալ հանին գնա (Գրիգոր) նախարարքն իւր եւ նորա ելեալ ժողովեաց գնոսա առ ինքն եւ *հինգ օր թողու զնոսա անսուադ* առաջի իւր կալով լսելով զքարոզութիւն վարդապետութեան նորա: Այս առաջին պահք եղաւ յաւուրս սրբոյն Գրիգորի, զոր ի Հռովմ *Սեղբեստրոս* հաւանեցաւ եւ պահեաց ինքն եւ *Կոստանդիանոս* թագաւորն եւ ամենայն *քաղաքն Եգիպտոսի*. զոր եւ *Առաջաւորք* կոչեմք:¹⁸⁴» Ջենոբ Գլակ հոս կը ներկայանայ ուրեմն ոչ միայն իբրեւ գլխաւոր աղբիւր հայ գրաւոր աւանդութեան՝ հետեւաբար նաեւ Շնորհալոյ, այլ եւ իբրեւ առաջին *ջատագովք* եւ *պաշտպանք* Առաջաւորաց պահքին, որուն մասին՝ որչափ կ'երեւայ, հեղինակին ժամանակ արդէն Յոյներու հետ խնդիրներն սկսեր էին, որ Հռովմ, Սեղբեստրոս, Կոստանդիանոս եւ Եգիպտոս յիշատակելով

¹⁸³Ագաթ., էջ 376. Տպագրութիւնը ունի 66, բայց յայտնի սխալ է, քանի որ նոյն նիւթին վրայ երկու տող վար կը կարդանք «աւուրս 65,» զոր կը հաստատէ նաեւ Յունարեւը երկու անգամ ալ 65 դնելով:

¹⁸⁴Ջենոբ, էջ 23:

պատուար մը կ'ուզէ քաշել Յունաց յարձակումներու դէմ: Այս պարագային Ձենոք Գլակ դժուարաւ թէ 8^{րդ} դարէն յառաջ գրուած ըլլայ: Վասն զի Յոյները իրենց 692ին գումարած Տրուղանեան ժողով քին կանոններու մէջ կը յիշեն նաեւ կարգ մը ծեսի կամ խորհուրդներու հայող հայկական սովորութիւններ,¹⁸⁵ զորոնք եւ կը դատապարտեն, բայց Առաջաւորաց պահքին մասին բնաւ խօսք չեն ըներ. եւ այս մեզի պիտի մնար անըմբռնելի, նկատելով Յոյներու մասնաւորապէս այս պահքին նկատմամբ Հայոց դէմ ըրած ամբաստանութիւններու ծանրութիւնը: Մանաւանդ որ Տրուղանեան ժողով քին 56^{րդ} կանոնն ալ Մեծ պահոց նկատմամբ է, ուր կ'ըսուի թէ «Հայաստանի մէջ եւ այլուր Քառասներորդաց կիրակիներուն հաւկիթ եւ պանիր կ'ուտեն: Այս կերակուրներն ալ անասունն են եւ պահքի միջոցին պէտք չէ ուտուի, ապա թէ ոչ կղերականները նովին իսկ կարգընկեց կ'ըլլան եւ աշխարհականները կը բանադրուին: *Բովանդակ Եկեղեցւոյ մէջ պահքերը միակերպ պէտք է ըլլան:*¹⁸⁶» Արդ եթէ երբեք այս ատենները Առաջաւորաց մասին Յոյներու եւ Հայերու միջեւ խնդիրներ ըլլային, կարելի՞ էր երբեք հոս զանոնք բոլորովին անտես ընել:

Աւելի 10^{րդ} դարէն ասդին յուզուած այս խնդիրներու մասին գրող Յոյներու մէջէն նշանաւորագոյներն են *Մնաստաս Կեսարիայի* (Պաղեստին) *Եպիսկոպոսը*, որ կ'ապրէր 11^{րդ} դարուն, *Նիկեփորոս Գալիստոս* 14^{րդ} դարէն եւ Հայոց Սահակ Կաթողիկոսի անուամբ գրուած Λόγοι στηλιτευτικοί κατὰ Ἀρμενίων, որ հաւանօրէն 12^{րդ} դարու ատենները գրուած է: Վերջոյս հեղինակը հայ կ'երեւայ եւ ատելութեամբ լեցուած իր իսկ ազգին դէմ: Անոր համար աւելի կը նախընտրենք հոս խօսիլ տալ Նիկեփորոս Գալիստոսի, որ՝ ինչպէս կ'երեւայ, այս մասին նախընթաց ամբողջ գրականութիւնը իր առջեւն ունի եւ բաւական մանրամասնօրէն ալ կ'աւանդէ: «Արդ *Արջիբուրի* (= Ἀρτζιβόρι!) պահքի նկատմամբ եթէ հարցուի, ոմանք կ'ըսեն թէ Ադամայ պատուիրանագանցութեան կամ *Նինուեացւոց ապաշխարութեան* համար կ'ըլլայ: Ոմանք ալ կ'աւանդեն թէ անիկա կ'ըլլայ անոր համար, որ Հայերը ծով պահեցին, երբ Ս. Գրիգորէն պիտի մկրտուէին: Երբեմն ալ կ'ըսեն թէ կ'ըլլուի այն *Սարգիս անուամբ մէկուն* համար, որ անոնց քով մարտիրոսական մահուամբ մեռած է: Կան ալ, որ անոր ծագման իրական պատմութիւնը կ'աւանդեն, որ հետեւեալն. Սարգիս անուամբ վարդապետ մը կար երբեմն անոնց քով, որ *շուն մ'ունէր, զոր սատանային դրդմամբ շատ անգամ իբր իւր գալուստը աւետող կը գործածէր:* Ասոր Արջիբուրի անուն տուաւ, որ հայերէն լեզուաւ *սուրհանդակ կամ պատգամաբեր* կը նշանակէ: Ուստի եւ երբ քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ բնակող իր աշակերտներն

¹⁸⁵Հմմտ. Hefele, Konziliengeschichte 3., էջ 328-245. Կան. 32, 33, 56 եւ 99:

¹⁸⁶Hefele, էջ 337-338.

ու աղանդաւորները գինքը կանխող շունը կը տեսնէին, իրենց ուսուցչին առջեւ կ'ելլէին եւ անոր առաջնորդ կ'ըլլային: Բայց պատահեցաւ որ շունը *գայլակեր* եղաւ: Եւ երբ Սարգիս շունը կանխաւ դրկելէն վերջը՝ ինքն ալ մեկնեցաւ եւ ճամբան իրեն դիմաւորողի չհանդիպեցաւ, ծանրապէս բարկացաւ: Բայց իմանալով որ շունը գայլէն գիշատուած է, Հայերուն հրամայեց որ *ամէն տարի այն օրերուն շան մահուան համար ծով բռնեն, ողբ քնեն եւ սգան*, քանի որ այնչափ մեծ բարիք մը իրենցմէ բարձուեցաւ: Այսպէս շան Արջիբուրի անուամբ յորջորջեցին նաեւ անոր պահքը:^{187»}

Ահա յունական այն ծանր ամբաստանութիւնը, որ մեր նախնեաց շատերուն գայրոյթը ծայր աստիճանի գրգռած է եւ որուն համար մինչեւ անգամ երկու կայսրներ (Ալեքս եւ Մանուէլ) հարկ համարեր են բացատրութիւն պահանջել մեր Ծնորհալիէն: Ծնորհալոյն պատասխանը վերը տեսանք, որ նոյն ժամանակներուն հայ եկեղեցական հասարակաց ըմբռնումն էր: Սատթէոս Ուռհայեցին շատ հաւանական է թէ յունական աղբիւրներէ ազդուած է, երբ կը գրէ... «բայց ի տօնի, յորում զստրատելատն զսուրբ Սարգիս յիշատակեմք, եւ զճշմարիտ մարտիրոսն, Բր վկայեցաւ յորդոցն Հագարու՝ յաշխարհն ռագրեւանդի, յորդոցն Սահմետի! յաւուրս Թէոդոսի թագաւորի!, եւ ոչ ասի սա իշապանն *Սարգիս* աստուածուրացն այն՝ որ *շանն տայր երկիր*»:^{188»}

Առաջաւոր՝ որուն խանգարուած ձեւն է Արջիբուրի, ըստ հայերէն լեզուի կը նշանակէ նախ *առաջին*, առաջնութիւն ունեցող կամ *երախայրիք*, առաջնապետուդ, յետոյ կը նշանակէ նաեւ «*առջեւ դրուած*» = *propositus* այսպէս «հաց առաջաւորաց կամ հաց առաջաւորութեան եւ *գլխաւոր*, իշխան թագաւորական արքունիքին մէջ, *կանխող, յառաջընթաց, սուրհանդակ* եւ նախակարապետ:» Անոր համար Հայերը պահքին անունը կը մեկնէին սովորաբար կա՛մ իբրեւ հայ *առաջին* պահք իմաստով, որ հաստատած է Ս. Գրիգոր՝ Տրդատի բժշկումէն եւ Հայաստանի դարձէն յառաջ եւ կա՛մ իբրեւ Մեծ պահքը *կանխող* պահք մը՝ դրուած նոյնպէս Ս. Գրիգորէն: Սակայն՝ որչափ կ'երեւայ, իրականին այս ըմբռնումն ժամանակագրօրէն խօսելով այնչափ *ընդհանուր* ալ չէր, ապա թէ ոչ ի՛նչպէս մեկնելու է այն մեծ հակաճառութիւնը, որ ծագեցաւ Ս. Գրիգոր Լարեկացւոյ ատենները յատկապէս այս պահքին ծագման նկատմամբ: Ոմանք Լուսաւորչի կը վերագրէին, բայց ոմանք ալ բոլորովին տարբեր կարծիք ունէին: Այսպէս Ստեփաննոս Կամրջաձորեցի, Մամուէլ Կամրջաձորեցի, Պետրոս Վարդապետ եւ *Անանիա*՝ Լարեկացւոյն ուսուցիչը կ'ըսէին թէ Ս. Կիւրեղ Երուսաղէմացիէն կարգուած ըլլայ պահքը նորադարձ երախաներու համար, ասոր հակառակ

¹⁸⁷Migne, T. 147, Nic. Callistus, Histor. Eccl. 18., 1.

¹⁸⁸Պատմ. Սատթէոսի Ուռհայեցւոյ Երուսաղէմ 1869, էջ 213-214:

Գեորգ Վարդապետին կարծիքով կարգուած է Յակովբոս առաքեալէն եւ վերստին հաստատուած Կիրիլէն:¹⁸⁹ Ուրեմն այս վեճերն ալ գէթ անուղղակի կերպով այն կ'ապացուցանեն, ինչ որ Ջենոբ Գլակի վկայութեան ժամանակի մասին վերը ըսի, այսինքն՝ թէ Ծնորհալոյ ժամանակ Առաջաւորաց նկատմամբ արդէն ընդհանրացած հայ Եկեղեցւոյ *պաշտօնական* աւանդութիւնը շատ հնութիւն մը չունի, ծագած ըլլալու է 8^{րդ}-9^{րդ} դարերու միջոցին. այս պարագային Կամբջաձորեցիներու ժամանակ աւանդութիւնը հաւանօրէն տակաւին իր ծագման առաջին փուլերուն մէջն էր: Հետեւաբար պահքին եւ անոր Հայերու կողմանէ տրուած մեկնութեան միջեւ պէտք է գանազանութիւն ընել. պահքը իբրեւ այսպիսի՝ *հին է եւ թերեւս շատ հին* եւ բաւական պատճառ մըն ալ չունինք անոր գուտ ազգային ըլլալուն վրայ պնդելու, քանի որ նոյնը հնութեան մէջ տարբեր անուններով նաեւ ուրիշ եկեղեցիներու մէջ գոյութիւն ունէր: Հ. Ալիմեան հրատարակած է Հանդիսի մէջ «Բան վարդապետութեան յաղագս Քառասնորդաց ասացեալ Տեառն Խոսրովայ» խորագրով ճառ մը, ուր կը յիշուի նաեւ Առաջաւորաց պահքը. «Այլ եւ գայս եւս կանոնեցին առաքեալք, եթէ աւուրք Յայտնութեան Տեառն *յԱռաջաւոր պահսն* դիպիցին կամ Քառասներորդք Ծննդեան Տեառն ...գպատարագն մատուցեն եւ գպաշտաւն յաւիտ հրաշիւք տօնախմբեսցեն»:¹⁹⁰ Այսպիսի որոշում մը՝ ինչպէս Հ. Ալիմեան ալ մտադիր եղած է, մեզի ծանօթ կանոնագրոց մէջ չկայ, ի հարկէ եթէ ըլլար իսկ՝ պատմական ո՞րեւէ արժէք պիտի չունենար, նկատելով մանաւանդ այն խեղճ վիճակը, որուն մատնուեցաւ կանոնագիրքը վերջին դարերուն անպատասխանատու ձեռքերէ: Թէ ո՞վ է Տէր Խոսրով, դժբախտաբար այս եւս անստոյգ է. Չամչեան կը միացընէ Խոսրովիկի հետ, որուն Հ. Ալիմեան այնչափ կողմը չէ:¹⁹¹ Արդեւք չէ՞ կարելի նոյնացընել Նարեկացւոյ հօրը *Խոսրով* եպիսկոպոսին հետ:

Այժմ գանք մեր հարցին. ուսկի՞ց ծագած է Յոյներու պահքիս հետ հիւսած առասպելը: Անշուշտ յունական չարամտութեան արդիւնք է առասպելը իր այս ձեւին մէջ, բայց թէ ունի նաեւ մասամբ դիցաբանական եւ մասամբ ալ պատմական հեռաւոր հիմ մը, այս եւս ինձի անուրանալի կը թուի: Գարոյիդիս խնդրոյն լուծման համար երեք հնարաւորութիւններ կը դնէ մեր առջեւ. կա՛մ «Առաջաւոր» նախնաբար պահքին անունն էր, կ'ըսէ, եւ յետոյ պահքին հետ աղերսի մէջ եղող Ս. Սարգսի եւ անոր *շան* անցաւ կա՛մ Առաջաւոր Ս. Սարգսի վերադիրն էր եւ Ս. Սարգիս եւ իր շունն սկզբան միեւնոյն անձը կը նշանակէին եւ կա՛մ Առաջաւոր թէ՛ պահոց անունն էր նախնաբար եւ թէ՛ Ս. Սարգսի եւ երկուքին գուգակցութեան շնորհիւ իրարու հետ միացան

¹⁸⁹ Հմմտ. Չամչեան, Պատմ., Ա. Հատ., էջ 626:

¹⁹⁰ Հանդ. Ամս. 1904, էջ 313:

¹⁹¹ Անդ., էջ 353:

եւ պահքը եղաւ *Առաջաւոր Ս. Սարգսի* պահքը: Գարոլիդիս ասելի վերջնոյս կը միտի:¹⁹² Իմ կարծիքովս ոչ մէկը եւ ոչ միւսը. Առաջաւոր անունը հաւանօրէն Ս. Սարգսի հետ ո՛րեւէ կապ չունի, գէթ չէ կարելի ցուցնել. ո՛չ ժողովրդական գրոյց մը եւ ո՛չ ալ գրաւոր ազբիւր մը հնար է մատնանիշ քնել, ուր ամենափոքրիկ ակնարկութիւնն իսկ ըլլայ այս մասին: Հայ ժողովուրդը իւր Ս. Սարգիսը կը ճանչնայ իբրեւ զօրավար, ձիաւոր եւ *արագահաս*, երբ իրեն դիմուի: Անոր համար ես կ'ենթադրեմ, որ այս անունը Յոյները անձամբ վերագրած ըլլան Ս. Սարգսի. ի հարկէ առթուելով Սուրբին հետ կապ ունեցող որոշ պարագաներէ եւ երևոյթներէ, որոնք իրենց կարգին Յոյներու համար ապահով կրուանի դեր կատարած են առասպելը թէ՛ յօրինելու եւ թէ՛ անհերթել տեսագծերով ճոխացնելու մէջ:

Ի՞նչ են ասոնք. նախ՝ Ս. Սարգսի տօնին Առաջաւորաց *շարթուսան մէջ* կատարումը: Երկրորդ՝ հայ ժողովրդեան պահքին Առաջաւոր անունը շատ քիչ ծանօթ է, անիկա զայն պարզապէս «*Ս. Սարգսի պաս*» կ'անուանէ եւ այնպէս ալ կ'ըմբռնէ: Այս կէտը շատ կարեւոր է խնդրոյն լուծման համար. ասոր նշանակութիւնը անո՛վ ասելի կ'առաւելու, որ ազգային գրաւոր վկայութիւններ ալ կան այս մասին¹⁹³ եւ Փոքր Ասիոյ արեւելեան ըսուած Յոյներն ալ մինչեւ այսօր պահքս «Ս. Սարգսի պահք» կ'անուանեն: Ժողովրդական այս ըմբռնումը ծանօթ էր ապահով նաեւ Ասողիկին, Ներսիսի Ծնորհալոյ, թերեւս մինչեւ իսկ *Ջենոբ Գլակին*, բայց ամէնն ալ լրութեամբ կ'անցնին վրայէն կա՛մ Յոյներուն յարձակումներէն խոյս տալու համար եւ կա՛մ իրենց միտքը գրաւած էր ասելի պահքին ծագումն ու նշանակութիւնը: Երրորդ այս երկու պատմական իրողութիւններուն վրայ ելթ անելցրնենք նաեւ ա՛յն պարագան, որ Հայերու քով Ս. Սարգիս ա՛յն է, ինչ որ է Ս. Գեորգ¹⁹⁴ Յոյներու, Վրացիներու եւ Լատիններու քով. թէ մեր տօնացոյցին սուրբերէն եւ ոչ մէկը դիցաբանական տեսագծերով այնչափ ճոխացուած, որով եւ իր իսկական նկարագիրն ալ մեծ մասով տուժած է, ինչպէս Ս. Սարգիս, այն ատեն կը ստիպուինք կարծեմ գինքը դիցաբանական տեսակէտով ալ քննել՝ երեւան հանելու համար խնդրոյ նիւթ եղող այն նկարագրական գծերը, որոնք հեթանոս աշխարհին անցած են իւր վրայ: Հոս մեզի առաջին նիւթ մատակարարողը *Փաւստոս* է, որ կը պատմէ թէ *Ս. Սարգիս* եւ *Ս. Թեոդորոս*¹⁹⁵ սուրբերու ժողովքէն աշխարհք դրկուեցան, որպէս զի ուղղափառ

¹⁹²Անդ, էջ 9:

¹⁹³Չամչեան, էջ 626:

¹⁹⁴Հմտ. այս մասին Krumbacher K., Der heilige Georg in der griechischen Überlieferung, herausgegeben von A. Ehrhard (Abhandlungen der K. Bayer. Akad. d. Wiss. 13.), München 1911. J. B. Aufhauser, Das Drachenwunder des heil. Georg, Byz. Archiv 12., 5. Heft. քնն. Byz. Zeitschr. 1912, էջ 231-239.

¹⁹⁵Սուրբիս մասին տե՛ս Dr. W. Hengstenbergի սքանչելի գործքը. Der Drachenkampf des heil. Theodor, Oriens Christianus, 1912, էջ 78-106, 241-280.

Եկեղեցին հալածող Վաղես կայսրը սպաննեն: Թե այս գրոյցը Փաւստոսէն հնարուած չէ, յայտնի է անկից, որ նոյնը Յոյներն ալ ունին այն տարբերութեամբ, որ անոնց քով սուրբերէն դրկողը *Ս. Մերկիւռիոս է* (= Հերմես!) եւ սպաննելու կ'երթայ ոչ թէ Վաղես, այլ Յուլիանոս Ուրացողը: Անձինքներու փոփոխութիւնը նշանակութիւն չունի, երկու դէպքերուն մէջ ալ Էականը տիրող *տեսագիծն* (Motiv) է եւ այս՝ դիցաբանական է առնուած *Հերմեսի* եւ իր նմաններուն առասպելներէ: Հերմես ըստ հեթանոսական ըմբռման աստուած մըն էր, որ ոչ միայն երկնքի լրաբերն էր եւ հոգիները սանդաքամեա *առաջնորդողը*, այլ եւ աստուածներու *չար* մարդիկներու վրա տուած վճիռներուն *գործակատարը*: Արդ Հայ ժողովրդեան քով Հերմեսի համապատասխանն է *Արա*, ուսկից անբաժին էին *Արայեզները*: Ուրիշ հին գրաւոր վկայութիւն մը չունինք, թերեւս ներելի ըլլայ միայն յիշել մեր Շարակնոցի Ս. Սարգսի Համբարձին, ուր Ս. Սարգիս կ'անուանուի «դուռն երկնից եւ ճանապարհ արքայութեան.» բացատրութիւններ են ասոնք, որոնք քրիստոնէութեան մէջ սովորաբար Քրիստոսի կ'ընծայուին: Կը կասկածիմ, որ մի՛ գուցէ շարականին հեղինակը այս ըստ ինքեան գուտ քրիստոնէական գաղափարները Ս. Սարգսի վերագրած ըլլայ՝ ազդուելով անոր մասին հայ ժողովրդեան մէջ տարածուած գրոյցներէ եւ առասպելներէ:

Գրաւոր հին վկայութիւններուն պակասը չափով մը կը լրացընեն ժողովրդական գրոյցները, երբ կ'աւանդեն թէ Ս. Սարգիս յոյն թագաւորի մը *աղջիկը փախցուցած է* կամ երբ *չափահաս աղջիկներու եւ երիտասարդներու միջեւ ամուսնական սէր տածելու համար, իրեն կը դիմեն եւ ամուսնութեան ատեն իր օրհնութիւնը կը խնդրեն*:¹⁹⁶ Այս վերջին կէտը հայ ժողովրդեան մէջ շատ տարածուած է. շատ տեղեր տանիքը ալիւր կամ բոխինդ կը տարածեն, որպէս զի Ս. Սարգսին ձին ուտէ եւ սուրբը իրենց աղջկան կամ մանչուն բախտաբեր կողակից մը գտնէ կամ արդէն գտնուածին մէջ ամուսնութեան բերում եւ սէր յառաջ բերէ: Անոր համար «Մշոյ մէջ սովորաբար հարսանիք է լինում Ս. Յակովբայ պահոց ուրբաթ երեկոյ կամ *Առաջաւորաց Ս. Սարգսի պահոց ուրբաթ երեկոյ*:¹⁹⁷» Կան ուրիշ երկու շատ կարեւոր իրողութիւններ եւս. նախ հուր վառելու եւ բոցերու վրայէն ցատկելու սովորութիւնը, որ՝ որչափ ինծի ծանօթ է առ հասարակ Ս. Սարգսի տօնին ատենները կամ Առաջաւորաց բարեկենդանի միջոցին տեղի կ'ունենայ, այսպէս էր օր. համար միշտ Խոտորջուր. արդ այս սովորութիւնը *հեթանոսական մնացորդ է մեռնող եւ ապա յարութիւն առնող աստուծոյ մը պաշտաման*:¹⁹⁸ Տեառնընդառաջին անդաստանով հուր օրհնելու

¹⁹⁶Ազգ. Հանգ. 1908, էջ 32. Բիւրակն, 1898, էջ 827:

¹⁹⁷Ազգ. Հանգ. 1916, էջ 162:

¹⁹⁸Ամեն տարի Թամուզի եւ Ադոնիսի մահուան յիշատակը կը կատարուէր փայտակոյտով մը, որուն կրակ կուտային եւ շուրջը կեցած սգոյ եւ ողբի արարողութիւնը կ'ընէին. Հմմտ. DAO. 4., J. v. Messerschmidt, Die Religion der Het-

արարողությունը հաւանօրէն այս սովորութենէն առած է իր ծագումը: Երկրորդ՝ Ս. Սարգսի տօնը կ'իյնայ միշտ փետրուարի եւ մարտի միջոցին, որ մեր *քնիկ ազգային Արաց* ամսուան կը համապատասխանէ, արդ՝ ինչպէս յետոյ ալ պիտի տեսնենք, ես անձնապէս կասկած չունիմ, որ Արաց *Արա անուան հետ ո՛րեւէ կերպով աղերսի մէջ պէտք որ ըլլայ*:

Այս փաստերը կարծեմ բաւական են ցուցնելու համար թէ որչափ կ'երեւայ հնութեան մէջ Ս. Սարգսի տօնը եւ *Արայի մահուան ողբի եւ սուգի օրերը, ինչպէս նաեւ յարութեան տօնախմբությունները միեւնոյն ատենները կ'իյնային* կամ կրարու հետ միացուած էին, եւ թէ *Արայի յիշատակին համար կատարուածները որոշ ցոյցերով կ'ըլլային, որոնցմէ անշուշտ անբաժին էին Արայեզները* Արայի առասպելին մէջ կատարած իրենց դերովը: Ուր որ նոյն կարգի աստուածներու կը հանդիպինք, հոն կան նոյն ցոյցերն ու ողբերը, Արայի մասին նոյնները չհաստատելու պատճառ մը չունինք: Նմանութեան օրէնքը հոս ալ իր արժէքը ունի: Սակայն այս տեսակէտով բոլորովին ալ անգէն եւ առանց վկայութեան չենք: Բար Հեբրէոս կը պատմէ, որ 11^{րդ} դարու մէջ Հայաստանէն շատ խորհրդաւոր սպառնալիք մը տարածուեցաւ, թէ *ով որ ճիներու թագաւորին մահը չ'ողբար, այնպիսին Իբս-ալ-Աթիրէն պիտի սպաննուի*: Այս կը պատահի ժանտախտի մը առթիւ, սպառնալիքը կ'ընէ *ճին կին մը, այսինքն՝ մեռնող թագաւորին մայրը*: Ճիներու թագաւորը պիտի ողբացուէր «ո՛վ մայր, ներէ՛, չէինք գիտեր որ թագաւորը մեռած է¹⁹⁹» ըսելով: Միջնադարեան շրջանին Միջագետքի եւ Ասորիքի մէջ ճիներու թագաւորը կը համարուէր *Ադոնիս-Թամուզ* եւ ասոնց մայրը, որ Էր միանգամայն իրենց սիրահարը *Շամիրամ-Իշտար*: Արդ նեոեալ չէ՞ ուրեմն հոս ալ մեր մտադրությունը դարձընել *Արայի վրայ*, որ Հայաստանի *Ադոնիսն է* եւ իր սիրահարն Էր՝ ինչպէս ուրիշ առթիւ տեսանք *ճիներու եւ յաւերժահարսերու մայրը Շամիրամ-Աստղիկ-Արուսեակ*:

Ահա թէ ի՛նչ կրնայ եղած ըլլալ Արայի առասպելին եւ հայ Ս. Սարգսի²⁰⁰ միջեւ կազմուած այն ներքին աղերսը, ուսկից առթուած է ապահով Յոյներու Ս. Սարգսի մասին հնարած ցնորական գրոյցը: Կրնայ ըլլալ որ գրոյցին կազմուելու միջոցին ազդեցութեան տեսակէտով որոշ դեր մը կատարած ըլլայ նաեւ Պաւլիկեան ըսուած աղանդը, որուն ամենանշանաւոր դէմքն Էր *Սարգիս* անուամբ մէկը, որ կ'ապրէր 9^{րդ} դարու սկիզբները եւ ըստ վկայութեան յոյն աղբիւրներու ինք գինք մինչեւ

titer, էջ 24.

¹⁹⁹Bar Hebraeus, Chronic syr. ed. Bedjan, p. 242. Հմմտ. նստւ. Smith, Die Religion der Semiten, էջ 317.

²⁰⁰Ս. Սարգիս Զօրավարին պատմական ըլլալու կամ չըլլալու հարցը հոս մեր նպատակէն դուրս է. տե՛ս այս մասին Աւգերեան Վարք որքոց, Վենետիկ: Յովարձան, Վիեննա, 1911, էջ 186-192: Յօդուածը գրած է Peeters նշանաւոր բոլանդիսաւր:

անգամ «Հոգին Սուրբ» «Լուսաւոր աստղ» եւ խոստացուած «Մխիթարիչը» կ'անուանէր:²⁰¹ Յիշատակութեան արժանի է նաեւ այն պարագան, որ Սարգսի ատեն արդէն երկուքի բաժնուած Պաւլիկեանները՝ իր մահուրնէն վերջը ժամանակ մը սկսան նաեւ *Կիւնդիտրենտներ* եւ Աստադներ անուանուիլ, արդ Կիւնդիտրիա կը նշանակէ *շնորջական*: Ստոյգ է, անուանակոչութեանս անմիջական պատճառը կրնայ ինքնին իսկ Պաւլիկեաններու անբարոյական կեանքն եղած ըլլալ, սակայն մոռնալու չէ միանգամայն որ Յովհաննէս Օձնեցին Պաւլիկեաններու շատ մօտ *Կատուապաշտներու* աղանդ մ'էւս կը յիշէ, որոնք «մկնորսակացն լինելով պաշտօնամատոյց, յայնոցիկ մղեալ անկանին խորխորատ՝ որք (այսինքն՝ հիւսիսայինք, անդ էջ 36) գծի եւ շուն ընտրեցին իւրեանց լինել աստուածս:²⁰²» Կատուապաշտութեան հիմը պարս կական մանիքեական է, որ բարւոյ եւ չարի՝ երկու գերագոյն սկիզբներ կ'ընդունէր, եւ ըստ այնմ ալ անասուններէն ոմանք չար եւ ոմանք ալ բարի կը համարէր, վերջիններէս ոմանք մինչեւ իսկ յարգութեան առարկայ էին, ասոնց կարգէն էր նաեւ *շունը*:

Դիցաբանական շունը եթէ իրականին քրիստոնէայ Հայերէ չէր պաշտուէր, ինչպէս Յոյները կը բարբանչէին, բայց ամեն պարագային իր ազդեցութիւնը նաեւ քրիստոնէայ Հայերու վրայ կարծուածէն աւելի մեծ եղած ըլլալու է, որ մինչեւ այսօր Նոր-Բայազիտի Հայերը դեռ կը հաւատան թէ «բացի մարդկանցից՝ աշխարհում բնակւում են նաեւ *կէսը շուն եւ կէսը մարդ արարածներ, որոնց գլուխը շան գլխի նման է*, իսկ միւս մասերը մարդու: Սրանք էլ մարդկանց պէս վարում են, առնում, ծախում, ունին քաղաքներ, իշխան, թագաւոր:²⁰³ Այս առասպելահայեացքին հետքերը կան նոյն իսկ 5^{րդ} դարու դասական մատենագրութեան մէջ: Ոսկերբերանի Մատթէի Մեկնութեան 90^{րդ} ճառին մէջ կը հանդիպինք «*շընդոունդն*» բառին, զոր Ալիշան կ'ուղղէ «շընդոունգն»²⁰⁴ հետեւելով Բարսեղ Վ. Մաշկեւորցոյն, իսկ Հ. Վարդանեան²⁰⁵ նկատելով որ հայ թարգմանիչը ուրիշ առթիւ միեւնոյն գաղափարը բացատրելու համար՝ գործածած է «*շնկնճիթ*» բառը, կ'ընթեռնու «*շընդոունգն*» իբր հոմանիշ «շնկնճիթ»ի. արդ երկուքն ալ կը նշանակեն *շնաքիթ* կամ *շնադէմ*: Դիցաբանօրէն դատելով ասոնք անով նշանակութիւն կը ստանան, որ երկու պարագային մէջ ալ բառերը իբրեւ այսպիսի *յաւելուած* են ինքնին իսկ հայ թարգմանչին: Բնագրին *σκόλλη* հանրածանօթ *Սկիւլլան* է, որ Ողիսեւսի եօթ ընկերները՝ որոնց մէջ կը յիշուի նաեւ *Արմենիոս* անուամբ մէկը, ծովու անդունդը իջեցուց: Կը նկարագրուի *կնոջ*

²⁰¹ K. Ter-Mkrttschian, Die Paulikianer, Leipzig 1893, S. 21-28.

²⁰² Յովհան Օձնեցի Ընդգէմ Պաւլիկեանց, Վենետիկ 1833, էջ 37:

²⁰³ Ազգ. Հանդ. 1908, էջ 93:

²⁰⁴ Հին Հաւատք, էջ 69-61:

²⁰⁵ Ազգ. Մատեն., ԴԷ, էջ 89:

դէմքով, որուն իրանն եւս մարդկային է մինչեւ պորտը, ուսկէ անդին *շնախստն* եւ *վիշապախստն* հրէշ մը կը դառնայ, անոր համար հայ թարգմանիչը ուրիշ տեղ մը (Ոսկեր. Պաւղ. Ա. 602) նոյն բառը *վիշապոտունք* կը թարգմանէ «որ գվիշապ առիւծ քաղսն համբաւեն եւ գայլսն նոյնպիսիս *վիշապոտունս* եւ գոր *սկիւղսն* (= σκύλη) անուանեն, որ թարգմանի ապուռք, *որպէս եւ Հայք ծովացոյլս իմն եւ վիշապս համբաւեն:*» Վերջին հատուածը ամբողջապէս յաւելուած է: Ոսկերեքանի հայ թարգմանիչը «սկիւղ»ին կամ Սկիւլլային քով «շնոունգ» եւ «շնկնճիթ» բառերն դնելով մեզի անուղղակի մատնանիշ կ'ուզէ րնել հայ առասպել մը, որ իր նկարագրով եւ բնութեամբ կու գայ կը միանայ Նոր-Բայազիտի առասպելին հետ:

2 Օտար Աղբիիրներ Արայի Մասին Եի Համեմատորիիներ

2.1 Արայ Գեղեցիկի համապատասխան առասպելներ

Արայ Գեղեցիկ մինչեւ հիմայ նկատեցինք ինքն իր մէջ իբրեւ առասպել մը, գոր կ'աւանդեն հայ գրաւոր եւ մասամբ նաեւ ժողովրդական գրոյցները: Կ'ենթադրուի նաեւ այս գուտ ազգային հողին վրայ հաւատարիմ մնալով միշտ համեմատական քննութեան, որուն գերագոյն սկզբունքն է՝ անորոշն ու անստոյգը ուրիշ նմանօրինակ երեւոյթներով, դէպքերով եւ պարագաներով լուսաւորել, առանց սակայն արտաքին լոկ պատահական նմանութենէ խաբուելու: Դիցաբանական երեւոյթներու *հիմնական ազդակները* ամէն տեղ եւ նաեւ ամէն ազգի քով առ հասարակ նոյն ըլլալուն՝ երեւոյթներն ալ ի հարկէ իրարու *նման* պէտք է որ ըլլան: Ամենասկզբնական շրջանին *այս նմանութեան մէջ* տարբերութիւնը կը ծագի սովորաբար կամ միջավայրէն, որ առասպելակազմութեան աւելի կամ քիչ նպաստաւոր կրնայ ըլլալ, կամ իւրաքանչիւր ցեղի ինքնուրոյն խառնուածքէն, նկարագրէն եւ պիտոյքներէն եւ կամ նաեւ քաղաքակրթական զարգացման անհաւասարութենէ: Սակայն սկզբնականէն որչափ կը հեռանայ ազգ մը, այնչափ աւելի կը բազմանան փոփոխութեան եւ խաթարման հնարաւորութիւնները: Սերունդները կը փոխուին եւ անոնց հետ նաեւ առասպելներու թարմ եւ անընդմիջկան կենսունակութիւնն ու իմաստը, որուն անխուսափելի հետեւութիւնն այն կ'ըլլայ, որ իսկականը կը մոռցուի կամ անաղարտ չ'աւանդուի, առասպելի մը այս կամ այն տեսագիծը (Motiv) ուրիշ առասպելներու կը փոխանցուի կամ մինչեւ իսկ կը ձուլուին իրարու հետ առասպելները՝ ծնունդ տալով երրորդի մը, որ այլ եւս նոր է համեմատաբար թէ՛ նկարագրով եւ թէ՛ բովանդակութեամբ:

Առասպելներու փոխուելուն եւ զարգացման տեսակէտով մեծ նշանակութիւն ունի նաեւ *փոխառութիւնը*. եւ այն՝ իբրեւ առաջնակարգ ազդակ: Պատճառը պարզ է, մարդկային քաղաքական եւ քաղաքակրթական կեանքին մէջ տուրեւառ ըսուածը՝ իր ամենալայն առումով ազգերու ընդհանուր գործունէութեան շունչն ու հոգին է: Անո՛վ կ'ապրի մարդկութիւնը եւ անո՛վ ալ կը զարգանայ: Ազգ մը՝ եթէ կ'ազդէ նաեւ կ'ազդուի, եթէ կու տայ, նաեւ կ'առնու եւ ահա այս յարափոխ տուրեւառին անդրանիկ ծնունդն է *փոփոխութիւնը* դէպի լաւն, գեղեցիկն ու կատարեալը եւ կամ դէպի անկատարը, ստորինը եւ այլասերում: Բայց այս փոփոխ ազդեցութիւնը սովորաբար միշտ հաւասար գծերով չ'ընթանար, ուշ թէ կանուխ *գերակշռութիւնը* կը սկսի մուտ գտնել պատմութեան մէջ եւ այս պարագային

քաղաքականօրէն եւ քաղաքակրթօրէն տկարը կը ստիպուի տեղի տալ հզօրագունին եւ գերակշռին: Ասկի՛ց է որ հին Հայաստանի մէջ պարսկական տարրը ամէն տեսակէտով այնչափ մեծ տեղ բռնած է եւ ազգային աստուածները իրենց բարձրութենէն դիւցազներու համեստ աստիճանին խոնարհելով՝ տեղի տուած են Արամազդայ Վահագնի, Միհրի, Տիւրի եւն, որոնք ամբողջութեամբ պարսկական են: Ազգային առասպելահայեացքներու եւ մասամբ նաեւ աշխարհահայեացքին համար մահացու հարուած էր այս. վկայ՝ Արայ Գեղեցիկ, որուն իսկական նկարագիրը բոլորովին մթագնած եւ հնութեան եւ մթութեան կեղեւով պատուած է: Համեմատական քննութիւնը միայն կրնայ ակերտ գէթ չափով մը շտկել եւ նախնականը գէթ մերձաւոր գծերով մատնանիշ ընել: Այս պահանջքին կարծեմ ըստ բաւականի գոհացում տուի նախընթաց յօդուածերուս մէջ, որոնց՝ գլխաւորաբար Շամիրամի եւ Արալեզներու գլուխներու մէջ հարցը մասնական՝ այսինքն Արայի առասպելին այս կամ այն տեսագիծը որոշելու վրայ ըլլալուն՝ համեմատութիւններն ալ մասնական միայն կրնային ըլլալ եւ ասոնք իսկ շատ անգամ առնուած այնպիսի առասպելներէ, որոնք իբրեւ *ամբողջութիւն* թերեւս Արայի հետ ո՛ր եւ է կապ մը չունենան, բայց եթէ որոշ տեսագծերով: Այժմ պիտի տեսնենք Արայի համապատասխան օտար առասպելները իբրեւ *ամբողջութիւն*, ի հարկէ առանց հոս ալ գրութիւնս ակելորդ հարցերով ծանրաբեռնելու:

Այս տեսակէտով նկատողութեան առնուելի առաջին առասպելը՝ *Թամուզի առասպելն* է, որ՝ գէթ ըստ անուան, ծագմամբ մինչեւ իսկ *սումերական* է: Թամուզ սեպագիր արձանագրութիւններու մէջ կը գրուի սովորաբար Թումուզի, Թամուզի, գոր Փր. Դելիչ (Fr. Delitsch) կը ստուգաբանէ իբր *որդի կենաց*, գաւակ եւ կամ *աստուածներու որդի*, որ միշտ պատանի կը մնայ:²⁰⁶ Ընդհակառակն Յիմմեռնի²⁰⁷ եւ Ենսենի²⁰⁸ համաձայն Թամուզի կը նշանակէ պարգապէս՝ «*հարազատ տղայ*:» Իրօք ալ սեպագիր երգերու մէջ կը նմանցուի տունկի մը (= մոշայ, tamarix), «որ պարտեզի մէջ ջուր բնաւ չէ խմած, որուն *պսակը* դաշտի վրայ *տակաւին ծաղիկ չէ բուցուցած*:²⁰⁹ Թամուզ իր պատանի հասակին մէջ կը մեռնի, անոր համար ալ ամենահին ժամանակներէ ի վեր ողբի առարկայ էր ոչ միայն Իշդարի, այլ ամբողջ Միջագետքի մէջ: Այս մասին առաջին ակնարկութեան կը հանդիպինք սեպագիր երգի մը մէջ, ուր բացայայտ կերպով խօսք կ'ըլլայ «Թամուզի ամսուան լացերու եւ ողբերու²¹⁰» նկատմամբ: Աստուծոյս պաշտօնը սպրդած մտած էր մինչեւ անգամ Հրէից մէջ,

²⁰⁶ Հմմտ. Liber Ezek. ed. Baer, 1884, S. 17., 1.

²⁰⁷ Gott Tammuz, S. 704.

²⁰⁸ KB. 6., 1, S. 560.

²⁰⁹ Zimmern, Tammuz-Lieder, S. 220.

²¹⁰ Zimmern, Gott Tammuz, S. 732.

որոնց համար Եզեկիել²¹¹ կ'ըսէ թէ Աստուծոյ տաճարին դէպի հիւսիս նայող դրան առջեւ կիները նստած «ողբային զԹամուզ:» Իսահակ Անտիոքացին իր Ժամանակներուն համար կը գրէ. «Կը տեսնէ՞ք, մեր կողմերը Թամուզի մահը կ'ողբան եւ Աստղիկը կը պաշտեն:»²¹² Ողբի Ժամանակ տխուր երգեր եւ տաղեր կ'երգեցուէին, երբեմն նաեւ սրինգի ընկերակցութեամբ,²¹³ թերեւս անո՛ր համար որ Թամուզ նաեւ հովիւներու աստուած կը նկատուէր:

Պատմականօրէն այսօր այլեւս ցուցուած պէտք է համարիլ թէ Թամուզ նախնաբար բաբելական քաղքի մը աստուածն էր եւ որդի Էա աստուծոյն, որուն համար ալ առ հասարակ ջրոյ եւ բուսականութեան հետ ամենասերտ աղերսի մէջ կը դրուի: Իր պաշտօնը ընդհանրացաւ աւելի յետագայ դարերուն, երբ իր դիցաբանական դէմքը մեղի տակաւին անծանօթ պարագաներու բերմամբ սիրոյ եւ մահուան, հետեւաբար նաեւ ողբի տեսագծերով ճոխացուեցաւ: Սիրահարը ապահով Իշդար է (նորագոյն աղբիւրներու մէջ *Շամիրամ*, Բելիդ): Տակաւին բոլորովին ստոյգ չեն մահուան դիցաբանական պարագաները, հնութիւնը այս մասին բացայայտ վկայութիւն մը չունի, իսկ նորագոյն աղբիւրներու նայելով՝ *վարագէ* գիշատուած է որսի Ժամանակ կամ իր *հակառակորդէն* սպաննուած: Սակայն Գիլգամէշի շատ հին եւ նշանաւոր դիցագներգութեան մէջ փոքրիկ հատուած մը կայ, որ մտադրութեան արժանի է Թամուզի նաեւ մահուան տեսակէտով: Գիլգամէշ Ուրուգ քաղքին թագաւորն է եւ կը նկարագրուի իբր մարմնեղ, պնդակազմ, հսկայ մարդ մը, որ առիւծներու, հսկայ օձերու, վիշապներու եւ ահաւոր ցուլերու դէմ կը կռուի: Օր մը՝ երբ եղամական քաղքի մը դէմ մղած պատերազմէն յաղթութեամբ իր քաղաքը կը դառնայ, Արուրու դիցուհին (= Իշդար) իր գեղեցկութենէն եւ զօրութենէն յափըշտակուած՝ երկնքէն կ'իջնայ եւ հրապուրիչ խօսքերով դիցագնին սէրը կ'ուզէ վաստրկիլ: Բայց Գիլգամէշ կը մերժէ առաջարկը ըսելով. Սիրականներէդ ո՞րը միշտ սիրեցիր, *հովիւներէդ* որո՞ւն բախտը միշտ լաւ գնաց. օ՛ն անդր, պիտի պատմեմ ես թէ ի՞նչ դժբախտութիւն դուն պատճառեցիր... Թամուզի քու երիտասարդ սիրականիդ տարուէ տարի լաց ու ողբ որոշեցիր... Եւ հիմայ ի՞մ սէրս կ'ուզես վաստրկիլ, զի՞ս ալ անոնց նման կ'ուզես ընել:²¹⁴»

Գիտնականները հոս շատ իրաւամբ անուղղակի ակնարկութիւն մը կը նշմարեն Թամուզի մահուան նկատմամբ, որ այս պարագային կը սպաննուի այլ եւս ոչ թէ ուղղակի վարագէ մը, այլ՝ գէթ միջնորդաբար ինքնին իսկ *Իշդարէ*, ինչպէս աւանդական հայ Արան դիմքը սիրող *Շամիրամէն*:

²¹¹Եզեկ. 8, 14:

²¹²Opp. ed. Bichel, 2., S. 210.

²¹³Zimmern, Tammuz-Lieder, S. 224.

²¹⁴H. Gressmann, Altorientalische Texte und Bilder, Tübingen, 1911, 1., S. 42-43.

Երգի մը մէջ կ'ըսուի թէ Թամուզ լերան մը մէջ փառուած է,²¹⁵ թերեւս ասոր վրայ յեցած Գրեսման Թամուզ արեգակնային աստուածութիւն մը կը համարի.²¹⁶ նոյն գաղափարէն են նաեւ Sayce,²¹⁷ Jastroff,²¹⁸ Winkler եւ Jeremias,²¹⁹ որոնք լեռ բառով կը հասկընան արեգակնային լեռներ, Յիմմեռն եւ Բաուդիսին ասոր հակառակ նոյնը աւելի «աշխարհայէն» = Weltberg իմաստով կը մեկնեն, որուն տակ կը գտնուի ըստ ասորաբարբելական մտահայեացքին սանդարամետ, հոգիներու հանգստավայրը. եւ այս պարագային լերան մէջ փակուիլ կրնայ միայն *մեռնիլ* եւ սանդարամետ իջնալ նշանակել:²²⁰ Իսկ Իշդարի սանդարամետ իջնալը ուրիշ նպատակ չունի, բայց եթէ Թամուզ անկից վերստին կենդանիներու աշխարհը բերել, *անոր յարութիւն տալ*: Ի հարկէ Իշդարի սանդարամետ երթալու նուիրուած բարբելական գեղեցիկ երգին մէջ՝ վերջին հատուածները կորսուած ըլլալուն, այս մասին որոշ խօսք մը չկայ, սակայն իրաւամբ կ'ենթադրուի, քանի որ Իշդար է ողբացողը եւ ինքն է Թամուզի յարութիւն տուողը: Այս կը հաստատուի նաեւ՝ Յիմմեռնի նոր գտած բարբելական արձանագրութենէն,²²¹ ուր Թամուզի տեղ *Բել-Մարդուկ է*, որ *լերան ետեւ կը փակուի, իր Բելդիս (= Իշդար) կնոջմէ կ'ողբացուի*, որ մինչեւ իսկ *սանդարամետ կ'իջնայ՝ Բել կեանքի աշխարհը բերելու համար*: Բելի յարութեան տօնը՝ ինչպէս ուրիշ առթիւ տեսանք, ամենամեծ շքեղութեամբ կը տօնուէր, որմէ անբաժին էին պէսպէս ներկայացումներ եւ ցոյցեր: Թամուզի յարութեան տօն մը՝ որչափ կ'երեւայ, գոյութիւն չէ ունեցած, գէթ տակաւին ցուցուած չէ,²²² ի բաց առնելով Որոգինէսի²²³ եւ Ս. Յերոնիմոսի վկայութիւնները, որոնք սակայն քանի որ Թամուզ եւ Ադոնիս իրարու կը նոյնացընեն խնդիրը կը մնայ դարձեալ անստոյգ: Ահա Ս. Յերոնիմոսի խօսքը. «Ուստի ըստ հեթանոսական առասպելին կը պատմուի թէ ամենագեղեցիկ պատանի մը՝ Աստղիկին սիրականը Յունիս ամսուան մէջ սպաննուած եւ յետոյ յարութիւն առած ըլլայ: Յունիս ամիսն ալ *անոր անուամբ* կը յորջորջեն (= Թամուզ) եւ շքեղութեամբ կը տօնեն ամէն տարեդարձին, որ միջոցին կիներէ կ'ողբացուի իբրեւ մեռած եւ յետոյ կը դրուատուի իբրեւ կենդանացած:²²⁴»

Թամուզի պաշտօնը վաղուց արդէն մուտ գտած էր նաեւ *Խառանի մէջ*, ուր անոր յիշատակը ապահով Քրիստոսէ

²¹⁵Zimmern, Tammuz-Lieder, S. 228.

²¹⁶Theol. Jahresbericht, Bd. 27., 1907, S. 34 f.

²¹⁷Hibb. Lect. 1887, S. 221 ff.

²¹⁸Religion of Babylon, S. 547 f.

²¹⁹Հմմտ. Baudissin, Adonis, S. 106.

²²⁰Zimmern, Tammuz-Lieder, S. 230, Baudissin, անդ.:

²²¹Հմմտ. ՀԱ:

²²²Baudissin, Adonis S. 125, 134. Zimmern, Gott Tammuz, S. 732.

²²³Migne, SG 13, Sp. 800.

²²⁴Explanatio in Ezek Migne, SL. 25, էջ 85.

ետքը մինչեւ 11^մ դարը անջնջելի մնացած էր: Այս մասին համեմատաբար ակելի նոր բաւական հետաքրքրական վկայութիւններ ունինք, որոնք մեծ լոյս կը սփռեն Թամուզի առասպելին նախնականին վրայ: Աղեքսանդրիոյ Մելքիտներու պատրիարքը Եւտիքիոս իր Տարեգրոց²²⁵ մէջ կը պատմէ, որ Աբրահամու եւ Արեւելքի թագաւորին ժամանակ, զոր ինքը Կիւրոսի հետ կը նոյնացընէ, Թագուհի մը կար *Խառանհո*²²⁶ (= 𐎧𐎡𐎹) անուամբ, որ Սին *քահանային կինն* էր եւ հիմնադիրը Մծրինի եւ Եդեսիայի. ասիկա Խառանհի մէջ մեծ մեհեան մը կանգնեց եւ ոսկեկուռք մը, զոր Սին անուանեց: Խառանհի բնակչութիւնը 50 տարւան չափ այս կուռքը պաշտեց: Բայց երբ ասոր վրայ *Բասայշամին* Իրագի (= Սիջագետք) թագաւորը Մուսուլի թագաւորին *Թամուզայի Բելթին*²²⁷ կնոջ սիրահարուեցաւ, փախաւ անիկա եւ Խառանհի մէջ կրակ ձգեց, այնպէս որ քաղաքը կուռքին եւ մեհեանին հետ այրեցաւ:» Այս փոքրիկ հատուածը հետաքրքրական է ոչ միայն Թամուզի համար, այլ եւ թէ ինչպէս դիցաբանական անադերսի մէջ դրուելով: Հոս ասորա-բաբելական ձնաւորութիւնները Հայաստանէ դուրս նաեւ այլուր գլխաւորաբար քրիստոնէութենէ ասդին *պատմականի* կը վերածուէին ազգի մը, ինչպէս նաեւ պետութեան մը կամ քաղքի մը հիմնարկութեան եւ բախտին հետ պատճառական Սին լուսնոյ նշանաւոր աստուածը պարզ քահանայի մը դերը կը ստանայ, որ սակայն իր *Խառանհո*, այսինքն՝ *Իշդար* կնոջմէ դարձեալ աստուածութեան պաշտօնին կը բարձրացուի: Մտով անուղղակի կերպով կը հաստատուի նաեւ ինչ որ պատմութիւնը Սին աստուծոյն Խառանհի մէջ հնուց ի վեր վայելած յարգութեան նկատմամբ կը վկայէ: Մտրեստանցիները զայն կ'անուանէին պարզապէս Բել-Խառանհի, որուն՝ մեզի տակաւին անծանօթ պարագաներու մէջ կործանած տաճարը Սաղմանասար (860-825) վերստին շինեց. Մտրնիրարի եւս կը յիշէ Սին իբրեւ «մեծ տէրը, որ Խառանհի մէջ կը բնակի:²²⁸» Բել-Շամին փիւնիկեան երկնքի գերագոյն աստուածն է, որ հատուածիս մէջ Բաբելոն կը փոխադրուի, ուսկից Մուսուլի, այսինքն՝ Նինուէի *Թամուզ* թագաւորին *Բելթին* (= Բելիդ, Բղաււ) *կնոջ կը սիրահարուի*: Այս սիրահարութեան հետեւանքը կ'ըլլայ անշուշտ *Թամուզի սպանումը*, որուն մասին սակայն բնագիրը կը լռէ:

Նոյն գրոյցը քիչ մը տարբերութեամբ ունի նաեւ՝ մերձաւորապէս 6^{րդ} դարուն գրուած ասորական *Գանձարանը*,²²⁹

²²⁵ Ed. Chwolson, Ssabier 2., S. 507. Հմմտ. նաեւ ZDMG. 1912, S. 171-172.

²²⁶ Բնագիրը *Խայարաբ*, որի ըստ Բաուդիսինի սրբագրութեան, ZDMG. 1912, էջ 171:

²²⁷ Բնագրին մէջ երկու անուններն ալ գրուած են 𐎧𐎡𐎹 եւ 𐎧𐎡𐎹, զորոնք Բաուդիսին շատ իրաւամբ կ'ուղղէ 𐎧𐎡𐎹 = 𐎧𐎡𐎹 եւ 𐎧𐎡𐎹:

²²⁸ Peiser, Mitteilungen der Vorderasiat. Gesellsch. 1898, S. 231. ZDMG. 1912, S. 174.

²²⁹ Հրտ. Bezold, թրգմ. էջ 37:

որ այսպես կը սկսի. «Եւ Բայթին *Թամուզի* տրուեցաւ, եւ որովհետեւ Բէլ-շեմին Բայթին կը սիրէր, Թամուզ *փախաւ անկից* (այսինքն՝ Բէլ-շեմինէն), իսկ Բայթին կրակ տուաւ Խառանի եւ գայն այրեց: Եւ Ռեգույի 50^{րդ} տարին Ներքովդ գահ ելաւ եւ շինեց Մծբին եւ Եդեսիա: Եւ Խառան, որ Եդեսիա է, *Խառանիդի Սին* անունով լերան *քահանային կնոջ* պարիսպներովը պատեց եւ Խառանացիները Սինի կուռք մը կանգնեցին եւ սկսան գայն պաշտել:» Հոս փախչողը Թամուզ է, դերերու այս շրջումը արտասովոր երեւոյթ մը չէ առասպելագիտութեան մէջ: Խառանի Թամուզի մասին փոքրիկ հատուած մ'ես կայ Էն-Նետիմի Ֆիհրիսդի մէջ, որ դժբախտաբար շատ մուր է եւ մեկնութեան կարօտ. «Խառանացիներու աստուածութիւններուն կը վերաբերին. աստուածներու Տէրը, ապա Սարս իբր չար ոգի, Բէլ՝ լուրջ ծերունին, Ֆոսր (Միսր?) ամենակատարեալ դպիրը, Քոշտի՝ ընտրեալ ծերունին, հողմոյ թելերով դիցուհին Սառահ՝ Ֆոքրի դուստրը, այսինքն աղքատութեան կամ ամլութեան դուստրը, որմէ ասոնք յառաջ եկած են. պարսկական Հիթան (Չուկն, կամ Հեսաբ կամ Հաբիբ) մայրն է, որ 6 դէռ ունէր, որոնց հետ ծովու եզերքը պտտելու սովոր էր, Աբու Ռոմ: «Թելի տիրուհին, որ *Թամուրա* (կարդա՛ Թամուզա) ընդունեցաւ? *Արու*, Տէրն է, իսկ Բայթի՝ դիցուհին: Իսկ ինչ որ Թելի տիրուհւոյն կը հայի, անոր պահպանութեան տակ Էին սուրբ այծերը, զորոնք ծախել արգիւտած էր եւ կը գործածուէին գոհի, բայց յդի կիները չէին գոհեր եւ ոչ իսկ անոնց կը մերձենային:²³⁰» Էն-Նետիմ հոս երկու դիցուհի կը գանազանէ, որոնցմէ մին պարզապէս Թելի տիրուհին (= **آلة**) անուամբ կ'որակէ: Բաուդիսինի համաձայն Թէլ Խառանի մէջ կամ մօտ նուիրական տեղ մ'ըլլալու է, ուր կը պաշտուէր նաեւ Սին:²³¹ Բելլի դիցուհւոյն հետ նուիրական այծերու յիշատակութիւնն ալ հնութենէ մնացած թանկագին նշխարք մըն է: Այծը Թամուզի նուիրական անասունն էր, որ եւ Թամուզի ուղղուած մոգական երդմնաձեւի մը մէջ յայտնապէս կը յիշուի.²³² ուրիշ տեղ երգի մը մէջ Թամուզի կորստիլը պատճառ կը նկատուի ոչխարներու եւ այծերու հիւանդութեան:²³³ Էն-Նետիմի հատուածին մեզի համար թերեւս ամենէն հետաքրքրականը, բայց եւ դժուարալոյծը *Արու* անունն է, զոր Բաուդիսին ճարահատ մեկնելէ կը հրաժարի²³⁴ եւ տակաւին ոչ ոք լուրջ փորձ մ'ըրած է դրական լուծման մը գալու համար: Չեմ գիտեր թէ կարելի՞ է արդեօք գայն համեմատութեան դնել *Արուրու*՝ Իշդարի ուրիշ մէկ անուան հետ իբրեւ նոյնին արական ձեւը. Սումերերէնի տեղեակ չըլլալու՝ լեզուական կոռուան մը չունիմ եւ ոչ ալ պատմական: Հաւանօրէն ասուրա-բարելական

²³⁰ Chwolson, Ssabier 2., S. 40.

²³¹ ZDMG. 1912, S. 186.

²³² Zimmern, Gott Tammuz, S. 728.

²³³ Zimmern, Tammuzlieder, S. 207.

²³⁴ ZDMG. անդ 182.

*Այրու*²³⁵ (Airu կամ Yjaru) ամսուան (= Մարտ-Ապրիլ) հետ կապ մը չունի: Բայց նոյնը կարելի չէ ըսել *Հարու* (= Ha-ru) անուան մասին, որ եգիպտական մեհենագրութեան մէջ Պաղեստինի համար կը գործածուէր,²³⁶ իսկ Պտղոմեան շրջանին *ամբողջ Մտրիքի անունն էր*:²³⁷ Ասոնք ի հարկէ լոկ կարելիութիւններ են, որոնց աւելի կամ նուազ հաւանականութիւնը կախում ունի անդրագոյն ուրիշ փաստերէ, գորոնք դժբախտաբար տակաւին չունինք: Այսպիսի կարելիութիւն մըն է նաեւ մեր *Արայ* անունը, որ սակայն շատ անհաւանական է ներկայ պարագային, նկատելով *Արայի համապատասխան Թամուզին միեւնոյն Բելթիին հետ յիշատակութիւնը*: Եթէ մինչեւ անգամ 𐤀𐤓 = Արու մեր Արայի հետ նոյն ըլլար — լեզուագիտօրէն խօսելով 𐤀𐤓ին սեմական բերնի մէջ 𐤀𐤓ի փոխուիլը անկարելի չէ — այն ատեն պիտի ըսէինք թէ Թամուզի քով հայկ. Արան եւս Խառանի պանթեոնին մէջ առնուած էր, այս պարագային անշուշտ հայ գաղութի մը ազդեցութեան շնորհիւ: Արդեօք չէ՞ կարելի Արու համեմատել բաբելական Ուռայի (= Urra) հետ, որ արձանագրութիւններու մէջ կը յիշուի Իսում անունով դիւցազնի մը հետ. Ուռա կ'անուանուի աստուածներու դիւցազն, որ Անուէն իշխանութիւն առնելով ամէն կողմ կ'ասպատակէ եւ կ'աւերէ: Տեղ մը կ'ըսուի.²³⁸ «Ո՛վ հերոս, թողուցիր դուն քաղաքը եւ շամ կերպարանքով մտար պալատը, հագիւ թէ գրեզ տեսան գինուորները, զենքերը իրենց ձեռքէն ինկան:» Դժբախտաբար Ուռա իր նկարագրով այնչափ արիւնոռուշտ է, կատաղի եւ չար, որ դժուար է ո՛ր եւ է որոշ բան ըսել:

Թամուզի տեղ Փիւնիկեցիները կը պաշտէին *Ադոնիս*, որ յունական ձեւն (Άδωνις) է փիւնիկեան եւ եբրայական 𐤀𐤓 = *Ադոն* անուան եւ կը նշանակէ *Տէր*: Յոյները անուանս ծանօթացած ըլլալու են Կիպրոս, ուր վաղուց ամենամեծ յարգութիւն կը վայելէր Ադոնիսի սիրահարը Բաալաթ, որուն հետ վերջէն միացաւ յունական Ափրոդիտէ սիրոյ դիցուհին: Կիպրոսի յունական գաղթականները Ադոն հաւանօրէն ԴԴ = Ադոնի (= Տէր իմ) ձեւով կը լսէին եւ այնպէս ալ իրենց լեզուին փոխեցին: Չարմանայի է որ Ադոնիս իբրեւ որոշ աստուածութեան մը անուն փիւնիկեան աղբիւրներու անծանօթ է բոլորովին, գայն կը գործածեն Եբրայեցիներու պէս իբրեւ վերադիր կամ կցուած ուրիշ անուններու. այսպէս 𐤔𐤓𐤀𐤓𐤀 = Տեառն Էսմունի, 𐤔𐤓𐤀𐤓𐤀𐤓𐤀 = Տեառն իւրոյ Մելքարտի: Մարդու անուն են 𐤔𐤓𐤀𐤓𐤀𐤓𐤀 = Ադոնեսմուն այսինքն՝ Տէր է Էսմուն կամ 𐤔𐤓𐤀𐤓𐤀𐤓𐤀 = Ադոնաբալ՝ Տէր է Բաալ.²³⁹ Ամառնայի նամակներու մէջ ալ թագաւոր մը կը յիշուի

²³⁵Winkler 2., *Altorientalische Untersuchungen*, Leipzig 1901, S. 385.

²³⁶M. Max Müller, *Asien und Europa*, Leipzig 1893, S. 144 ff.

²³⁷Անդ. S. 150.

²³⁸Gressmann, *անդ.*, 71-72.

²³⁹Baudissin, *Adonis*, S. 66.

«Ադոնիս» անուամբ, որ ապահով խնդրոյ նիւթ անուան հետ կապ ունի:²⁴⁰

Ամենանշանաւոր պաշտօնատեղին էր *Բիբլոս*, որուն մասին առաջին յիշատակութիւն կ'ընէ Ստրաբոն²⁴¹ զայն անուանելով *ἱερὰ ἔστι τοῦ Ἀδωνίδος*՝ քաղաքս ամենահին ժամանակներէն արդէն երեւելի էր իբրեւ Բաալաթ-Բելթիսի պաշտօնատեղի եւ իբրեւ այսպիսի շատ անգամ կը յիշուի նաեւ սեպագիր արձանագրութիւններու մէջ: Ադոնիս կը պաշտուէր նաեւ Ափագայ, Անտիոք, Կիպրոս եւ ասոնց ազդեցութեամբ նաեւ Մթէնք եւ Արգոս: Առաջին անգամ առասպելս քիչ թէ շատ ամբողջութեամբ աւանդողը Ապոդոդորոս²⁴² է, որ սակայն քիչ մը շատ յունական գոյն տուած է առասպելին. երեւոյթ մը, որ դժբախտաբար յոյն մատենագիրներու քով անսովոր բան մը չէ: Արդ ըստ Ապոդոդորոսի Ափրոդիտէ բարկացած ըլլալով Չմիւռնայի վրայ՝ զանիկա իր իսկ Թէաս հօր հետ կատարուելիք անօրէն գործի մը կը մղէ: Բայց երբ յետոյ հայրը իր դուստրը կը ճանչնայ, զայրացած սրով կը սկսի հալածել դուստրը, որ ճարահատ աստուածներու օգնութեան կը դիմէ եւ աստուածները զինքը մրտենւոյ ծառի կը փոխեն: Տաս ամիս վերջը ծառը ճեղքուելով՝ Ադոնիս կը ծնանի: Ափրոդիտէ տղուն գեղեցկութենէն յափշտակուած, զայն սնտուկի մը մէջ կը ծածկէ եւ յետոյ միւս աստուածներէն ծածուկ Պերսեփոնէի խնամքին կը յանձնէ՝ վերջէն վերստին իրեն յանձնելու պայմանաւ: Սակայն սանդարամետի դիցուհին ալ տղուն գեղեցկութենէն կը յափշտակուի եւ չ'ուզեր այլ եւս կեանքի աշխարհք դրկել եւ ասով կոխ կը ծագի երկու դիցուհիներուն մէջ: Չեւս կը ստիպուի միջամտել եւ կ'որոշէ որ Ադոնիս տարւոյն երեք քառորդը Պերսեփոնէի քով կենայ եւ մէկ քառորդն ալ Ափրոդիտէի քով, բայց իրականին Ադոնիս երեք քառորդ Ափրոդիտէի քով կ'անցընէ եւ միայն մէկ քառորդ սանդարամետ: Ամենէն վերջը Արտեմիսի գրգռելովը որսի ժամանակ *վարագէ* մը կը սպաննուի: Ըստ Հիւգինոսի²⁴³ Չմիւռնա հօրմէ չի հալածուիր, այլ իր իսկ ամօթէն անտառ կը քաշուի, ուր Ափրոդիտէ իրեն կարեկցելով, զինքը մրտենի ծառի մը կը փոխէ եւ երբ հայրը անգիտակցաբար օր մը ծառին մերձենալով զայն սրով կը ճեղքէ, Ադոնիս կը ծնանի:

Ադոնիս առ հասարակ կը նկարագրուի իբրեւ արտաքոյ կարգի գեղեցիկ պատանի մը, որ որսորդութեամբ եւ հովուութեամբ կը պարապի:²⁴⁴ Ըստ ընդհանուր ըմբռնման վարագ Ադոնիսի դէմ գրգռողը ոչ թէ Արտեմիս, այլ Արեւ է, որ չի կրնար տանիլ, որ Ադոնիս իբրեւ անելի գեղեցիկ երիտասարդ մը Ափրոդիտէն

²⁴⁰Knudtzon. Թիւ 75, 25; 148, 18.

²⁴¹Strab. 1, 16., 2, 18, C. 755.

²⁴²Apolod. 3, 14, 3.

²⁴³Hyginus, Fab. 58 եւ 161.

²⁴⁴Teocrit, 1, 109. Damascenus Vita Barlaam in Boissonade Anect. Gr. 4, 143. հմմտ. նաեւ Greve, De Adonide, էջ 11.

սիրուի. ըստ ուրիշ տարբերակի մը վարագըր ինքն իսկ Արես է, որ վարագի կերպարանքով Ադոնիս կը սպաննէ:²⁴⁵ Որչափ ինծի ծանօթ է անգամ մըն ալ Ապոլոն կը յիշուի իբրեւ Ադոնիսի սպաննող:²⁴⁶ Մահուան տեղը կը համարուին *Լիբանանի* լեռները, որոնց մօտերը գտնուող գետ մըն ալ Ադոնիս կ'անուանուէր ըստ Լուկիանոսի, որ կ'աւանդէ թէ Բիբլոսի քովէն անցնող այս Ադոնիս գետը ամէն տարի Ադոնիսի մահուան տարեդարձին ատենները կարմիրի գարնող գոյն մը կ'առնուր,²⁴⁷ որ ի հարկէ ժողովրդենէ այնպէս մը կը մեկնուէր, որպէս թէ գետը Ադոնիսի արեամբ ներկուած ըլլայ: Ադոնիսի եղերական վախճանը առիթ առնելով ժողովրդական հնարամիտ երեսակայութիւնը գեղեցիկ աւանդութիւն մըն ալ մեզի թողուցած է, որուն համաձայն նախնաբար միայն սպիտակ վարդ կար, բայց երբ Ափրոդիտէ Ադոնիս վարագի ձեռքէն ազատելու համար հապճեպով անոր օգնութեան կը փութար, ոտքը վարդենույ մը փշերուն զարկաւ եւ վիրաւորուելով իր արեամբը ներկեց վարդենին, որ այնուհետեւ սկսաւ այլ եւս կարմիր վարդ տալ:

Ադոնիսի մահուան սգահանդեսները որոնց հաստատութիւնը Ափրոդիտէի կը վերագրուի, շատ նշանաւոր էին թէ՛ Աթենքի եւ թէ՛ մանաւանդ Բիբլոսի եւ Պտղոմէանց շրջանին նաեւ Աղեքսանդրիայի մէջ: Բիբլոսի մէջ օր. համար Ադոնիսի պատկերը կը ներկայացընէին *մեռելի մը կերպարանքով*, զոր թափորաբար եւ բարձրաձայն ողբերով, որոնցմէ անբաժին էր սրինգի ընկերակցութիւնը եւ եղերամայր կիներու կուրծքերու զարնելը, կը տանէին կը թաղէին պատրաստուած գերեզմանին դէջ, բայց որչափ կ'երեւայ պատկերը յաջորդ օրը դարձեալ դուրս կը հանէին՝ ըսելով թէ Ադոնիս *յարութիւն առած է*: Գէթ Փիւնիկէի մէջ յարութեան առանձին հանդիսութիւն մը չկար.²⁴⁸ նոյնը տեսանք նաեւ Թամուզի առասպելին մէջ: Բայց թէ ո՞ր ամսուան մէջ կը կատարուէր Ադոնիսի սգահանդէսը, տակաւին որոշ չէ: Անոնք, որ երկու, այսինքն՝ յարութեան եւ մահուան տօն կ'ընդունին,²⁴⁹ առաջինը կը դնեն *գարնան սկիզբները*, իսկ երկրորդը՝ *աշնան*. Բառուդիսին ասոր հակառակ ընդունելով միայն սգահանդէսը իբրեւ տօն՝ քանի որ յոյն մատենագիրներէն հակառակը ստուգապէս կարելի չէ եզրակացընել, ժամանակը կը միտի դնելու աւելի *ամառը Յունիս-Յունիս* ամիսներու միջոցին:²⁵⁰ Ըստ իրեն Ադոնիս գարնան բուսականութիւնը կը ներկայացընէ, որ *ամառը* կը մեռնի:²⁵¹ Որ է ըսել Բառուդիսին կ'ընդունի որ Ադոնիս գարնանային աստուածութիւն մըն էր, որ սակայն միայն

²⁴⁵Schol. Theocr. 1, 3 եւ 47. Jul. Firmicus de error. prof. rel. 9.

²⁴⁶Serv. z. Verg. Ecl. 10, 18.

²⁴⁷De dea Syria, 8.

²⁴⁸Lagrange, Religiones sémitiques, p. 303. Baudissin, Adonis, S. 133.

²⁴⁹Greve, De Adonide, S. 45. Kâmmel, Heracleotica, S. 19. Roscher, Adonis, 1., 70-74.

²⁵⁰Անդ, 124:

²⁵¹Անդ, S. 169.

մէկ անգամ հանդիսական պաշտօնի մը առարկայ կ'ըլլար եւ այն՝ ամառը մահուան առիթով: Լագրանժ²⁵² չ'ընդունիր ոչ մէկը եւ ոչ ալ միւսը՝ ի հարկէ նկատելով խնդիրը ասելի սեմական աղբիւրներու տեսակետով, որոնք այս մասին բոլորովին կը լռեն: Խնդրոյն ամբողջ դժուարութիւնը գլխաւորաբար անկից է, որ Ադոնիսի պաշտօնը կանուխէն մուտ գտած ըլլալուն նաեւ Յունաստան՝ յոյն եւ անոնց հետեւութեամբ նաեւ հռովմայեցի մատենագիրները յունական հողի վրայ զարգացած եւ չափով մը նաեւ փոխուած առասպել՝ը կ'աւանդեն եւ մինչեւ իսկ Լուկիանոս, որ ասելի տեղականը կ'ուզէ աւանդել, գերծ չէ բոլորովին յունական ազդեցութենէ: Այսպիսի պարագաներու մէջ բնական է իսկականը գտնել դժուար է: Այսօր եւ ոչ իսկ ստոյգ է թէ Ադոնիս իր բուն իսկ հայրենիքի այսինքն՝ Փիւնիկէի մէջ ինչ անուամբ կը պաշտուէր: Իրեն դրացի Իսրայէլացիներուն ծանօթ էր Թամուզ անուամբ, Արամացիներու քով նոյնպէս. եւ մարդ կը փորձուի մինչեւ իսկ կարծելու թէ թերեւս Փիւնիկէի մէջ ալ նոյն անուամբ ծանօթ էր՝ գէթ յետագայ դարերուն: Չայս կարծես կ'ուզէ հաստատել նաեւ Ռոքֆինէս եւ հաւանօրէն նաեւ Ս. Յերոնիմոս. Բաուդիսիին ըսածը թէ Ադոնիս առաջին անգամ Թամուզի հետ նոյնացընողը Ռոքֆինէս է, իմ կարծիքովս պետք չէ այնպէս հասկընալ, որպէս թէ Ադոնիս ժողովրդեան նոյն անուամբ ծանօթ ըլլալով հանդերձ՝ Ռոքֆինէս ըստ կամի նոյնացուցեր է զայն Թամուզի հետ: Դրական փաստ կը պակսի այսպիսի բան մը հաստատելու համար: Մանաւանդ թէ շատ հաւանական է որ Թամուզի պաշտօնը Ռոքֆինէսի ատեն արդէն բաւական ընդհանրացած էր նաեւ Փիւնիկէի մէջ: Այս կ'երեւայ նաեւ Կեղծ-Սելիտոսի եւ Ասորի Թեոդորոս Բար Կոնիի հատուածներէն, որոնց մէջ փիւնիկեան աստուածը Ադոնիսի տեղ յայտնապէս Թամուզ կ'անուանուի: «Փիւնիկեցիները, կ'ըսէ Սելիտոս, կը պաշտէին Բելթի Կիպրոսի թագուհին, վասն զի կը սիրէր նա Թամուզ, որ Փիւնիկէի Կուտար թագաւորին որդին էր: Եւ Բելթի թողլով իր թագաւորութիւնը, եկաւ բնակեցաւ Գեբադ անունով փիւնիկեան բերդի մը մէջ: Եւ որովհետեւ Թամուզէն յառաջ Արէս սիրած էր եւ անոր հետ շնութիւն ըրած եւ իր Հեփեստոս ամուսինն իմանալով, անոր դէմ սաստիկ գրգռուած, օր մը Լիբանանի լեռան վրայ սպաննեց զԹամուզ վայրի խոզ որսալու միջոցին: Այս օրէն ի վեր Բելթի Գեբադի մէջ կը բնակէր եւ մեռաւ Մփակայի մէջ, ուր թաղուած էր նաեւ Թամուզ:²⁵³» Բար Կոնիի համաձայն Թամուզ հովիւ մըն էր եւ կը սիրէր կին մը, որ իր գեղեցկութեամբը նշանաւոր էր: Այս կինը Կիպրոսէն էր եւ կը կոչուէր Բալզի (իմա՝ Բալթի): Հայրը Հերակլէս, մայրը Աոնիս եւ ամուսինը Հեփեստոս: Բալթի Թամուզի իր սիրականին հետ փախաւ Լիբանանի լեռները: Անիկա իր անկարգ կեանքին համար

²⁵²Religions sémitiques, p. 307, 378.

²⁵³Corpus Apolog. Ed. Otto 9., S. 504.

կը կոչուէր նաեւ *Եսթրա* (= Իշդար) իր հօր կողմանէ: Հեփեստոս իր ամուսինը՝ սկսաւ գինքը Լիբանանի լեռան վրայ հալածել, որուն վրայ Թամուզ իր դիմաց ելլելով գինքն սպաննեց, սակայն Թամուզ ալ մեռաւ վարագէ մը գիշատուած: Իսկ Բայթի մեռաւ Թամուզի սերէն, անոր դիակին վրայ զգացած ցաւին չդիմանալով: Երբ հայրը իր դստեր մահը լսեց, սգահանդէս մը կազմեց Թամուզ ամսուան մէջ, որ միջոցին նաեւ Թամուզի ծնողքը կ'ողբային իրենց զաւակը:²⁵⁴»

Ադոնիսի առասպելին լաւ հասկացողութեան համար կարելոր է նաեւ գիտնալ, որ Փիւնիկեցիները մեռնող եւ յարութիւն առնող ուրիշ աստուած մ'եւս ունէին, զոր *Էսմուն* (= յաշ) կ'անուանէին: Անուանս կը հանդիպինք առաջին անգամ Ասորդանի Տիրոսի Բաադ թագաւորին հետ դրած դաշինքին մէջ: Յետոյ Սիդոնի քով գտնուած արձանագրութեան մը մէջ, ուր տեղւոյն թագաւորը Բողաշտարտ կ'ըսէ թէ «տաճարս շինեցի իմ աստուծոյս *Էսմունի* համար (յաշ՝ Իշ)»:²⁵⁵ Կիպրոսի մէջ ալ գտնուած են արձանագրութիւններ Էսմուն եւ Մելքարտ անուններով կամ այսպէս... ܩܠܡ ܝܫܬܐܝܠ ܝܐܪܐܠ, այսինքն՝ «իմ աստուծոյս Էսմունի Մելք...» արձանագրութեան մնացած մասը կորսուած է:²⁵⁶ Կան նաեւ այս ձեւով յատուկ անուններ «Էսմունադոն» կամ «Ադոն-Էսմուն»: Աստուծոյս նկարագրի մասին ասոնք անդին անդին ցիր եւ ցան ակնարկութիւններ չեն պակսիր, բայց եւ կը բաւականանամ ասոնց մէջէն ամենէն կարելորդ յառաջ բերելով, որ Է Փոտի նշանաւոր գործին մէջ պահուած Դամասկոսի փոքրիկ մէկ հատուածը,²⁵⁷ որ իր համառոտութեան մէջ շատ պայծառ կերպով կը բացատրէ Էսմունի էութիւնը: Դամասկոս Բերիտոսի Ասկլեպիոս Էսմունի հետ կը նոյնացընէ, վերջինս անուանելով նաեւ Փիւնիկեցիներու Սադիւկոս թագաւորին որդին: «Գեղեցիկ երիտասարդ մըն է Էսմուն, զոր աստուածներու մայրը *Աստրոնէ* տեսնելով, կը սիրահարուի անոր: Էսմուն փախչելու ատեն կացինով մը ինք գինք կ'անդամատէ եւ կը մեռնի, բայց դիցուհիէն կենսատու ջերմութեամբը դարձեալ կը կենդանանայ եւ աստուածութեան կը բարձրաց ուի եւ Փիւնիկեցիներէն Էսմունոս կ'անուանուի:»

Սարդինիայի մէջ երեքլեզուեան հին արձանագրութիւն մը գտնուած է, որուն մէջ նոյնպէս Ասկլեպիոս Էսմունի հետ կը նոյնացուի Aesculapio Merre, Ασκληπιωε Μερρη եւ ܝܬܐܠ ܗܪܐܡ ܝܫܬܐܝܠ = *Լատոն* Լեսմուն Մարէ, այսինքն Տեառն Էսմունի Մերէի:» Իսկ Ասորդարտի Էսմունի՝ հետ ունեցած սիրային յարաբերութեան մասին ամենէն նկարագրականն է թերեւս Կարգեդոնի մէջ գտնուած արձանագրութիւն մը, ուր երկու անուններն ալ

²⁵⁴Corpus script. christ. orient. Scriptores Syri. Textus S. Secunda, t. 55., S. 312. Հմմտ. նաեւ ZDMG. 1912, էջ 177.

²⁵⁵Baudissin, անդ, 212.

²⁵⁶CIS 16b, 23, 24.

²⁵⁷Photius, Bibliotheka, Migne SG. 103, Sp. 1304.

իրարու հետ բոլորովին միացուած են: Էսմունի ներքինացումը ատտիսեան է իր նկարագրովը եւ արդէն Դամասկիոսի աւանդածը իր բովանդակութեամբը Ատտիսի եւ Կիւբեղեայի առասպելին շատ կը նմանի, որ մտադրութեան արժանի կէտ մըն է:

Դիւսոյ (Dusaud) գաղղիացի գիտնականը,²⁵⁸ Բարտըն ամերիկացին²⁵⁹ եւ ուրիշներ այն կարծիքն են թէ Էսմուն անունը նաեւ *Բիբլոսի աստուծոյն անունն էր*, որուն «Ադոն» (= Տէր) վերադիրը Յոյները յետոյ յատուկ անուան վերածած են. հետեւաբար ըստ այն գիտնականներուն Էսմունէն զատ Ադոնիս անուամբ առանձին աստուածութիւն մը գոյութիւն չունէր Փիւնիկէի մէջ: Այս կարծիքին հակառակ է հնութեան ընդհանուր կարծիքը եւ նորերս նաեւ Բաուդիսին,²⁶⁰ որ հետեւեալ փաստերն յառաջ կը բերէ յիշեալ գիտնականներու նոր տեսութեան դէմ: Նախ թէ Ադոնիս երբեք բժշկական աստուածութիւն չէ նկատուած եւ անոր համար Ասկլեպիոսի հետ չէ միացուած: Երկրորդ՝ եթէ Ադոնիս նոյն ըլլար Էսմունի հետ, անկարելի է, որ Յոյներուն բոլորովին անծանօթ ըլլար եւ կամ գէթ անգամ մը Բիբլոսի արձանագրութիւններու մէջ չյիշուէր: Երրորդ՝ Ադոնիս ներկայացուած է միշտ իբրեւ գեղեցիկ պատանի մը՝ մինչեւ անգամ տղայ, մինչդեռ Էսմուն կը մտածուէր աւելի երիտասարդ եւ երբեմն նաեւ այնպիսի՝ հերոս մը, որ տիտաններու դէմ քաջութեամբ կը կռուի: Այս փաստերը ստուգիւ արհամարհելի չեն, մանաւանդ առաջինը. Էսմուն ոչ միայն ինքը յարութիւն կ'առնու, այլ եւ յարութիւն *կու տայ*, կ'առողջացընէ, վերջապէս բժիշկ է եւ իբրեւ այսպիսի ալ օգնութեան կը կոչուէր: Իրեն նուիրական կենդանիներն էին օձն ու շունը, ինչպէս վերը արդէն տեսանք: Բայց քանի որ ստոյգ է թէ Ադոնիս նախնաբար *վերադիր* էր աստուածութեան մը որուն անունը հնութիւնը չ'աւանդեր եւ կը պաշտուէր Բիբլոսի մէջ, եւ միւս կողմանէ Փիւնիկէի քաղաքներու մէջ նոյնին համապատասխան *Էսմուն անունով* աստուածութիւն մ'էւս կը պաշտուէր, Բաուդիսին ստիպուած կ'ընդունի, որ երկուքին հիմն ալ նախնաբար մէկ աստուածութիւն եղած ըլլալու է, որ յետոյ զանազան քաղաքներու մէջ զանազան զարգացումներու ենթարկուած է: Հոս կ'արժէ յիշել նաեւ *Մելքարտ*, որ մասնաւորապէս Տիւրոսի *յարութեան* աստուածն էր եւ օտնը կը օտնուէր Փետրուարի եւ Մարտի միջոցին:

Քաղաքական պարագաներու բերմամբ, որոնց մեծապէս նպաստած է նաեւ Փիւնիկէի աշխարհագրական դիրքը, Ադոնիսի եւ եգիպտական Ոսիրիսի առասպելին միջեւ՝ որչափ կ'երեւայ, ներքին տուրեւառ մը տեղի ունեցած եւ ասով ժամանակի ընթացքին ամենասերտ աղերս մը ստեղծուած է երկուքին միջեւ:

²⁵⁸Revue de l'Ecole d'Anthropologie, 14., p. 111, Journal des Savants, 1907, p. 46.

²⁵⁹Journal of the American Oriental Society, 21., 2. p. 188.

²⁶⁰Անդ, S. 345-347.

Այն աստիճանի, որ Պղոտարքոս՝ բայց աւելի որոշ կերպով Ստեփանոս Բիւզանդացին երկուքը իրարու հետ կը միացընեն, ուսկից ոմանք²⁶¹ մոլորելով՝ Ադոնիսի առասպելը Ոսիրիսի առասպելին մէկ ընդօրինակութիւնը համարեցան: Այս ի հարկէ սխալ է. ազդեցութիւնը երկակողմանի է, բայց աւելի Ադոնիսէն քան Ոսիրիսէն: Պատճառը յայտնի է. Ոսիրիսի առասպելը իր *ներկայ ձեւին մէջ* համեմատաբար նոր է: Գիտնականներ իսկ եղան, որոնք Յովսէփ Գեղեցիկը Ոսիրիսի եւ անոր կինը Ասանէթ Իսիսի հետ կը նոյնացընեն:²⁶² Հին մատենագիրներէն առասպելիս վրայ ընդարձակօրէն գրողը դարձեալ Դիողոր է. Ոսիրիս յունական ձեւն է եգիպտ. *Ուսիրի* անուան, ինչպէս նաեւ Իսիսի նախնականն է *Ուսիրի*. երկուքն ալ՝ քոյր եւ եղբայր իրարու հետ ամուսնանալով՝ կ'իշխեն Եգիպտոսի վրայ ամենամեծ յաջողութեամբ եւ փառքով: Ոսիրիս Նեղոս կը կանոնաւորէ՝ ջրանցքներ եւ թումբեր շինելով, մշակութիւնը կը զարգացընէ, ինչպէս նաեւ ժողովրդեան ընկերային կեանքը՝ օրէնքներու պահպանութեան վրայ հսկելով, բայց միւս կողմանէ նաեւ երաժշտութեան եւ գիտութեան զարգացման ամեն դիւրութիւն ընծայելով: Սեթ այս ամէն եղածներուն վրայ նախանձելով՝ օր մը դաւադրութեամբ Ոսիրիս խնջոյքի կը հրաւիրէ եւ հոն զինքը կը բռնէ, կը փակէ սնտուկի մը մէջ եւ Նեղոս կը նետէ: Ասոր վրայ Իսիս ձայն բարձրացուցած՝ կ'ողբայ իր սիրելին եւ կը սկսի անոր դիակը փնտռել: Փիւնիկեան Բիւբլոս հասած միջոցին՝ հոս կը գտնէ սնտուկը եւ երբ իր Հորոս տղուն կ'երթայ, Սեթ Ոսիրիսի դիակը գտնելով՝ կտոր կտոր ըրած՝ կը նետէ Նեղոս: Իսիս լացով եւ ողբով քովէ քով կը բերէ այս կտորները. չի կրնար միայն ծննդականը գտնել, գոր ձուկ մը կլլած է եղեր: Այս դժուարին գործին մէջ *իրեն կ'օգնէր շուն մը*, այսինքն՝ *Մնութիս*, որ Թոտ լուսնոյ աստուծոյն հետ *մանուան աստուած կը նկատուէր եւ պաշտօնն էր հսկել մեռելներու թաղման վրայ եւ հոգիները սանդարամետ առաջնորդել*: Առասպելը իր շարունակութեան մէջ կ'ըսէ որ Ոսիրիս օր մը իր Հորոս որդւոյն երեւնալով՝ զանիկա կը յորդորէ իր մահուան վրէժը առնուլ Սեթէն: Հորոս քանի մը ճակատներու մէջ Սեթի չարաչար կը յաղթէ եւ դէպի Ասիայի կողմերը կը վռնտէ: Ոսիրիս յարութիւն կ'առնու եւ կ'իշխէ սանդարամետի վրայ:

Շատ հետաքրքրական է, ինչ որ Պղոտարքոս²⁶³ Ոսիրիսի դագաղին մասին կը պատմէ. այս դագաղը ըստ պատմագրին Բիւբլոսի Իսիսի նշանաւոր տաճարին մէջն էր՝ պատուած հաւամբգենւոյ մը բունով, գոր Իսիս ինքը անձամբ կտրած է Բիւբլացիներու պարգէւ ըրած էր. կտաւէ զգեստ մը կը կրէր վրան եւ դիակի մը պէս զմուռով օծուած էր Բիւբլոսի Իսիսը

²⁶¹Selden, De Dis Syrorum 2., S. 260. Hug, Untersuchungen, S. 82.

²⁶²Freiherr A. von Ow., Joseph von Ägypten und Aseneth, Regensburg 1918. — Dr. Seitz, մանիւ. նոյնին վրայ Fels 1918, Nr. 1, 26.

²⁶³De Iside et Osiride 15, 16.

Բաալտիս է, Ոսիրիս ալ Ադոնիս, բայց ծառով մը պատուած դագաղը, այսինքն՝ դագաղ մը՝ որ ծառի մը վրայ կը հանգչի, դժուարաւ թէ կարելի ըլլայ առանց եգիպտական ազդեցութեան մտածել. վասն զի Ոսիրիսի գերեզմանը ծառի մը հետ աղերսի մէջ դնելը շատ հին է:²⁶⁴ Երկու երկիրներու միջեւ դիցաբանական այս տուր եւտը հաւանօրէն ամենէն աւելի պտղովեան շրջանին տեղի ունեցած է: Յայտնի է թէ Ադոնիսի համար պտղովեան թագաւորներու հրամանաւ մեծամեծ հանդիսութիւններ կ'ըլլային Աղեքսանդրիայի մէջ. զարմանալի չէ ուրեմն, եթէ նոյն պատիւները վայելէին նաեւ Իսիս եւ Ոսիրիս ինքնին իսկ Ադոնիսի հայրենիքի մէջ: Այս փոփոխ ազդեցութեան սկզբնաւորութիւնը անշուշտ աւելի կանուխ է քան որ կը կարծենք: Նկատելու ենք որ երկու երկիրներն ալ ամենահին ժամանակներէ ի վեր քաղաքականօրէն սերտիւ կապուած էին իրարու հետ: Պաղեստին եւ Փիւնիկէ Եգիպտոսի համար աշխարհագրօրէն եւ ռազմագիտօրէն այն կամուրջներն էին, որոնց վրայէն Փարաւոնները իրենց ազդեցութիւնը յառաջակողմեան Ասիոյ նաեւ միւս երկիրներու վրայ տարածելու կ'աշխատէին: Էլ-Ամառնայի նամակները որոնք Բաբելոնի, Ասորեստանի, Սիտանիի, Արգաւայի, Ալաշիայի եւ Հատտի թագաւորներուն Փարաւոններու հետ ունեցած թղթակցութիւններն են՝ գրուած ասորաբաբելական սեպագրութեամբ եւ *մեծ մասով* նաեւ նոյն լեզուաւ, պատմական անգին գանձեր են այս տեսակէտով: Մեր խնդրոյն համար ամենէն նշանակալիցը Տուշրատայի Ամենովփիս Գ-ին գրած մէկ նամակն է, ուսկից կը տեսնուի, որ Ամենովփիս ծանր հիւանդ ըլլալուն Տուշրատայէն կը խնդրէ, որ *Նինուէի Իշդար* դիցուհին իրեն առաքէ զինքը առողջացընելու համար: Տուշրատայ յանձն կ'առնու, աւելցընելով ռա խօսքերը. «Այսպէս կ'ըսէ Նինուէի Իշդարը, բոլոր երկիրներու տիրուհին. «Եգիպտոս, այն երկիրը, զոր կը սիրեմ, կ'ուզեմ երթալ. անգամ մ'եւս կ'ուզեմ երթալ:» Ահա ես առաքեցի զինքը եւ եկաւ ինքը: Ահա ինք առեմն ալ... տիրուհին այն երկիրը գացած էր...: Եղբայրս (Փարաւոն) թո՛ղ զինքը պատուէ՛ եւ ուրախութեամբ դարձեալ ետ դարձընէ՛ եւ ան ալ դառնայ:²⁶⁵» Այս դիցաբանօրէն շատ կարելոր հատուածը ի հարկէ դրական փաստ մը չ'ընձեռեր մեզի Ոսիրիսի եւ Իսիսի արտաքուստ կրած ազդեցութիւններու նկատմամբ, բայց գէթ անուղղակի եւ այն՝ զօրաւոր փաստ է, որով ըստ մասին կը պարզուի նաեւ այն տակաւին մութ մնացած հարցը թէ ինչպէս եւ ինչ պարագաներու տակ Իսիս, որ եգիպտական Հաթոր դիցուհւոյն տեղը բռնած է, Իշդարի եւ Բաալտիսի տեսագծերով ճոխացուած է այն աստիճանի, որ եգիպտական շատ քիչ բան մնացած է վրան: Չարմանալի է, որ մինչեւ անգամ Հաթոր ինչ

²⁶⁴Schäfer G., Das Osirisgrab von Abydos und der Baum «pkr,» AZ. 41., 1904, S. 107 եւն. — Baudissin, անդ, S. 174.

²⁶⁵Kundtson, 3., Nr. 6, Taf. 23, S. 179-181.

ինչ եգիպտական արձանագրություններու մէջ կ'անուանուի Տիկին խաղաղութեան, Տիկին Կուպի կամ Կուպետի, այսինքն՝ *Գերադիոնի*:²⁶⁶

Ոսիրիսի դագաղը կրող ծառին զգեստաւորումը, զոր Պղոտարքոս կը յիշէ իր հատուածին մէջ, իմ կարծիքովս ոչ ասորական ծագում ունի եւ ոչ ալ արաբական, ինչպէս Բաուդիսին կը կարծէ,²⁶⁷ այլ *փոքրասիական* է: Փոքրասիական է նաեւ Ոսիրիսի ծննդականին չգտնուիլը, որոնք երկուքն ալ հաւանօրէն կապ ունին *Մտտիսի առասպելին հետ*:

Մտտիս իր ներկայ ձեւին մէջ փոխզական աստուածութիւն մըն է, որուն գլխաւոր պաշտօնատեղին էր *Պեսինոս* քաղաքը: Ըստ Պաւսանիասի²⁶⁸ Ձեւս քնոյ մէջ կը բեղմնաւորէ երկիրը, ուսկից կը ծնանի Ագդիստիս անունով երկսեռ Էակ մը: Աստուածները գայն կը բռնեն եւ առնականէ կը գրկեն. արիւնէն կը բուսնի նշենի մը, որուն պտուղը Սանգարիս գետին աստուածը ծոցը պահելով՝ անկից կը յղանայ եւ կը ծնանի Ադդիս: Ընկեցիկ կ'ըլլայ Մտտիս լեռներու վրայ, բայց նոխագէ մը կը խնամուի եւ երկնային գեղեցկութիւն կը ստանայ: Այս պարագան չի վրիպիր Ագդիստիսի տեսութենէն, որ այնուհետեւ գեղեցիկ պատանեակին կը սիրահարուի եւ երբ օր մը ազգականները զինքը Պեսինոս կը դրկեն, հոն տեղուան թագաւորին աղջկան հետ կարգուելու համար, դեռ հարսանիք չեղած յանկարծ վրայ կը հասնի Ագդիստիս, որուն վրայ Մտտիս խելագարած ինքզինքը կ'անդամատէ եւ կը մեռնի: Ագդիստիս շատ կը տխրի եւ Ձեւսին կ'աղաչէ որ Մտտիս կենդանացնէ, բայց յանձն չառնուր Ձեւս, միայն կ'որոշէ որ մարմինը չապականի: Ագդիստիս հոս կը համապատասխանէ Կիւբեղէի, որ Պեսինոսի մէջ նաեւ Ագդիստիս անունով ծանօթ էր:²⁶⁹ Երկուքին այս նոյնութիւնը՝ որչափ կ'երեւայ Առնոբիոս չէր գիտեր, անոր համար իր լսած զանազան տարբերակները իրարու հետ խառնելով՝ առասպելին քիչ մը տարբեր գոյն տուած է: Փոխզիայի սահմանին վրայ, կ'ըսէ Առնոբիոս,²⁷⁰ Ագդոս անուամբ ժայռ մը կայ. հոս քարէ մը կը ծնանի Կիւբեղէ, որուն հետ Ձեւս կ'ուզէ յարաբերութիւն ունենայ, բայց մերժուելով Ձեւս ժայռ մը կը բեղմնաւորէ, ուսկից կը ծնանի Ագդիստիս՝ երկսեռ ահաւոր Էակ մը, զոր աստուածները կը բռնեն եւ Դիոնիսիոսի զինքը գենովցընելու միջոցին առնականէն կը գրկեն: Արիւնէն կը բուսնի նոնէնի մը, որուն պտուղը Սանգարիս գետին դուստրը առնելով՝ ծոցին մէջ կը պահէ, ուսկից կը ծնանի Մտտիս: Սանգարիս կը հրամայէ ընկեցիկ ընել տղան, բայց մէկը զինքը գտնելով՝ մեղրով եւ կաթով կը սնուցանէ եւ գեղեցիկ երիտասարդ մը կը դարձնէ:

²⁶⁶W. M. Müller, *Asien*, S. 313-314.

²⁶⁷Անդ, S. 175.

²⁶⁸Paus. 7, 17, 9.

²⁶⁹Հմմտ. նաեւ Strab. 12, 57.

²⁷⁰Adv. nat. 5, 5, 7.

Երբ Ագդիստիս եւ Կիւբեղէ Պեսինոսի թագաւորին Միդաս անունով գեղեցիկ որդւոյն նկատմամբ իրարու հետ կը կռուէին, Ագդիստիս նախանձէն եւ բարկութենէն Ատտիս իր ընկերներու հետ կը խելագարեցընէ, որուն վրայ Ատտիս եղեւնոյ ծառի մը տակ ինքզինքը անդամատելէն վերջը՝ կը մեռնի: Իր արիւնէն կը բուսնին մանուշակներ, որոնք եղեւնոյ ծառին հետ իրեն նուիրուած են: Կիւբեղէ սաստիկ կը տրտմի եւ եղեւինը առած իր քարայրը կը քաշուի, ուր եղեւնոյ տակ կ'ողբայ Ատտիսի մահը: Տարբերակ մըն ալ Ուլիսիոս ունի, որ իր համառօտութեան մէջ շատ կարեւոր է. ըստ իրեն Ատտիս շատ գեղեցիկ երիտասարդ մըն էր եւ հովիւ, զոր Կիւբեղէ իրեն ծառայութեան կ'առնու եւ կը պահանջէ իրմէ ողջախոհութիւն, բայց Ատտիս դժբախտաբար Աագարիտիս յաւերժահարսին հետ յարաբերութիւն ունենալով՝ Կիւբեղէ բարկութենէն Սագարիտիս կը սպաննէ, որուն վրայ Ատտիս ցաւէն խելագարած՝ ինքզինքը կ'անդամատէ եւ կը մեռնի: Սալուստիոսի համաձայն²⁷¹ Ատտիս Գալլոս գետը ինկած է, ուր Կիւբեղէ զինքը տեսնելով՝ կը սիրէ եւ *աստեղախոյրը* գլուխը կը դնէ. Ատտիս փախչելու միջոցին՝ ինքզինքը կ'անդամատէ եւ կը մեռնի, բայց դարձեալ կենդանանալով՝ դիցուհւոյն քով կ'երթայ:

Գալլոս գետը իյնալու տեսագիծը ապահով դիցուհւոյն նուիրուած Գալլոս անուամբ քրմերու դասակարգին ծագումը մեկնելու նպատակ ունի. նոյն անուան հետ՝ որչափ կ'երեւայ, կապ ունի նաեւ Պաւսանիասի քով եղած ուրիշ տարբերակի մը *Կալլոսը*,²⁷² որ իբր թէ հայրն է Ատտիսի, եւ վերջինս Կիւբեղէի պաշտօնը Լիւդիայի մէջ եւս տարածելուն համար յատկապէս Ջէւսի բարկութեան առարկայ կ'ըլլայ եւ *վարագի մը միջոցաւ* կը սպաննուի: Պաւսանիասի քով պահուած գրական այս թանկագին բեկորը միայն՝ Ատտիս վարագի սպաննել կու տայ եւ այս պարագան շատերը բաւական կը համարին՝ նոյնին մէջ Ադոնիսի առասպելին մէկ ազդեցութիւնը նշմարելու համար: Այս մասին քիչ մը վերջ պիտի անդրադառնամ: Դիողոր Սիկիլիացին առասպելը մեր առջեւ կը դնէ աւելի պատմական նկարագրով մը եւ կարծես քիչ մըն ալ զարդարուած, սակայն տեսագծեր եւս կը պարունակէ իր մէջ, որոնք իրենց ինքնայատուկ տեսագծերովը առասպելը շատ աւելի հետաքրքրական կը դարձնեն: Ըստ իրեն²⁷³ Կիւբեղէ Փոիւգիայի եւ Լիւդիայի թագաւորին դուստրն էր, որ ծնողացմէ ընկեցիկ կ'ըլլայ եւ կը սնանի լեռներու եւ անտառներու մէջ՝ իրեն ընկեր ունենալով վայրենի անասուններն ու թռչունները: Հասակին հետ գեղեցկութիւնն ալ կարծես աճեցաւ, այնպէս որ զինքը տեսնողը կը յափշտակուէր: Տեղացի երիտասարդ մը՝ Ատտիս իրեն սիրահարուելով՝ անկից յղի կ'ըլլայ եւ (յղութիւնը տակաւին զգալի չեղած) ծնողքը զինքը կը ճանչնան եւ դարձեալ

²⁷¹Salustius, Philos. de diis et de mundo, 4.

²⁷²Paus. 7, 17, 5.

²⁷³3, 58, 59.

տունը կ'առնուն, բայց երբ հայրը աղջկան վիճակը կը տեսնէ եւ եղելութիւնը կ'իմանայ, բարկացած Ատտիսն եւ իրեն ընկերացող իմաստուն կիները կը սպաննէ եւ մարմինները անթաղ կը ձգէ: Ասոր վրայ Կիւբեղէ Ատտիսի սաստիկ սէրէն ինքն իրմէ ելած եւ մագերը արձակած դաշտէ դաշտ կը վազէ եւ իր լացովն ու ողբերով ամէն դաշտ ու հովիտ եւ ամէն կողմ կը լեցընէ:

Ո՛չ Պաւսանիաս, ո՛չ Առնոբիոս եւ ո՛չ ալ Դիոդոր Ատտիսի յարութեան մասին յիշատակութիւն կ'ընեն, բայց թէ այսպիսի հաւատք մ'ունէին Փոիւգիացիները, կասկած չի վերցըներ: Ֆիրմիկոս²⁷⁴ յայտնապէս կը հաստատէ Փոիւգիացիներու քով տիրող այս հաւատքը: Պղոտարքոս ալ կ'ըսէ. Փոիւգիացիները Ատտիսի մահուան սգահանդէսը կատարելէն վերջը՝ ուրախութեամբ նաեւ անոր յարութիւնը կը ծանուցանեն:²⁷⁵ Իմ կարծիքովս մինչեւ իսկ Պաւսանիաս եւ Առնոբիոս Ատտիսի մարմնոյն անապականութիւնը միայն աւանդելով, անուղղակի վկայութիւն կու տան նաեւ ի նպաստ ժողովրդեան մէջ տիրող յարութեան գաղափարին:

Ե՞րբ կը կատարուէին սգոյ եւ ուրախութեան այս հանդէսները. այս մասին վկայութիւնները բաւական որոշ են: Յուլիանոս Ուրացողին համաձայն «սուրբ ծառը (= եղեւին) այն օրը կը կտրուի (այսինքն տօնը այն օրը կը սկսի), որ օրն որ արեւը օրուան եւ գիշերահաւասարին զենիթի բարձունքն արդէն հասած է:²⁷⁶» Ուրիշ խօսքով հանդիսութիւններու ժամանակն էր գարնանամուտին,²⁷⁷ որոնց վերջին օրն հաւանօրէն ըստ Հռովմայ մէջ կատարուած հանդիսութիւններուն Մարտ 25 էր: Ատտիս այս միջոցին կը ներկայացուէր կա՛մ մարդու կերպարանքով²⁷⁸ եւ կա՛մ եղեւնոյ, որոնցմէ ամէն տարի սգահանդիսի սկզբին հատ մը կը կտրուէր եւ սովորաբար բունին վրայ Ատտիսի պատկերը կը հաստատուէր:²⁷⁹ Այնուհետեւ սուրբ ծառը հանդիսաբար եւ թափորաբար Կիւբեղէի մեհեանը կը տարուէր.²⁸⁰ ուր կը սկսէր բուն տօնը. քրմերն ու Գալլերը (Γαλλοί), քրմապետներն եւ Արքիգալլոսը, որ միշտ *Մտէս* (Ἄτης) կը կոչուէր, կը սկսէին ողբալ Ատտիսի վաղամեռիկ մահը, անոր ազնուութիւնն ու գեղեցկութիւնը, որ այնչափ շուտով անհետ ըլլալով Փոիւգիա սգոյ եւ աղէտի կը մատնէ Սգահանդէսը այլ եւս իր գերագոյն աստիճանին կը հասնէր, երբ երթալով աղաղակը կը սաստկանար, եւ պէս պէս ջահերու բոցերու տակ ոմանք կուրծքերը կը կոծէին, ոմանք սուր գործիքներով իրենց բազուկները կը վիրաւորէին, ոմանք ալ մինչեւ անգամ իրենք զիրենք կը ներքինացընէին:

²⁷⁴Firmicus, Mat. de err. prof. rel. 3.

²⁷⁵Plut., De Iside et Osiride, 69.

²⁷⁶Julian, Or. 5, 168 e.

²⁷⁷Schol. ed. candr. Alex. 8.

²⁷⁸Diod. 3, 59.

²⁷⁹Firmicus, Mat. de err. prof. rel. 27.

²⁸⁰Arnob. 5, 16, 36.

Կղաւղիոս կայսեր ժամանակ Կիւբեղեայ եւ Ատտիսի պաշտօնը իր գրեթէ ամբողջ մանրամասնութիւններովը մուտ գտաւ նաեւ Հռովմ եւ քիչ ատենէն Հռովմայ ամենանշանաւոր հանդէսներու կարգը անցաւ: Սուգը կը սկսէր Մարտ 15ին Կանոփորներու (եղեգնակիր) հանդիսական մուտքով, իսկ նոյն ամսոյն 22ին նորահատ եղեւնի մը զարդարուած մանուշակներու պսակներով եւ *փաթթուած բրդէ երիզներով որպէս թէ դիակ մ'ըլլար*, թափօրաբար Պալատինի մեհեանը կը տարուէր: Մարտ 24ը dies sanguinis, այսինքն արեան օր կ'ըսուէր, վասն զի նոյն օրը կը կատարուէին վերը յիշուած քստմնելի արարողութիւնները: Այս միջոցին խիստ ժուժկալութիւն կը պահանջուէր եւ *պտուղ, քնդեղէն եւ արմտիք* ուտելը արգիւտած էր: Ամսոյն 25ը փառաւորութեան օր էր, որ միջոցին քրմապետը առտու կանուխ Ատտիսի յարութիւնը կը ծանուցանէր:

Ատտիսեան այս սգահանդէսին հետքն անգամ մնացած չէ այսօր յառաջակողմեան Փոքր Ասիոյ մէջ. բայց ապահով ասոր մէկ մնացորդն է գլխաւորաբար Պարսիկներու կողմանէ ամէն տարի Հասան Հիւսէինի մահուան յիշատակին համար կատարուած կրօնական նշանաւոր ցոյցը, զոր 1901ին Իզմիր անձամբ տեսնելու առիթն ունեցայ: Առջեւէն կը քալէին երկու ձիաւորներ իրենց քովէն դրօշակիր մը, յետոյ դարձեալ ձիաւորներ, որոնց ետեւէն կու գային 60ի չափ այր մարդիկ, որոնք իրենց կուրծքը բացած՝ ձեռքով կը զարնէին՝ ինծի անհասկանալի լեզուաւ քանի մը բառեր մըմնջելով: Ասոնց կը յաջորդէր 10-12 տարեկան տղայ մը՝ ձիու վրայ նստած եւ գլուխը ածիլած, որ սրով երբեմն գլխուն կը զարնէր, ասկէ վերջ կու գային օրուան բուն հերոսները՝ 40ի չափ այր մարդիկ, երեսները իրարու դարձուցած եւ կողմնակի քալելով, որոնք մէջտեղէն գացող բազմաթիւ ջահերու լուսոյ տակ ծայր աստիճանի գրգռուած եւ ահաւոր աղաղակներով «Հասան Հիւսէին, Հասան Հիւսէին» կը պոռային եւ ամէն երրորդին սրով գլխուն կը զարնէին: Տեսարանը ահաւոր էր. ոտքէն մինչեւ գլուխ արիւնով ներկուած էին եւ դեռ կայլակ կայլակ կը հոսէր արիւնը. այս գարշելի տեսարանը շատերը այլ եւս չկարենայով զննել, հրապարակէն քաշուեցան: Սեմագէտ Ռ. Շմիտ²⁸¹ անգղիացին Պարսիկներու այս սգահանդէսը Փոքր Ասիոյ Անահտայ պաշտօնին մէկ մնացորդը կը համարի, պատճառաբանելով թէ կայսրութեան ժամանակ Անահտայ հետ նոյնացուած հռովմեական Բելոնայի պաշտամունքին մէջն եւս նման երեւոյթներու կը հանդիպինք: Սակայն անգղիացի գիտնականին համեմատութիւնը մասամբ միայն ճիշտ է, վասն զի Անահիտ իբրեւ մայր դիցուհի համեմատաբար շատ նոր երեւոյթ մըն է Փոքր Ասիոյ մէջ. ժառանգորդն է նա աւելի հին մայր-դիցուհիներու, որոնք ամէնքն ալ միեւնոյն կարգի եւ հաւանօրէն նաեւ միեւնոյն պաշտօնով եւ համագգի միեւնոյն

²⁸¹Die Religion der Semiten, S. 247.

ցեղերու աստուածութիւններ էին: Եւ ահա ասոնց ամենուն ալ նկարագրին եւ պաշտամունքին դասական օրինակը կու տայ մեզի Կիւբեղէի եւ Ատտիսի առասպելը: Ստոյգ է, մահմետականութեան Ծիյի աղանդը, որուն հետ սերտիւ կապուած է Հասան Հիւսէինի սգահանդէսը, ժամանակին տարածուած ըլլալուն աւելի Արաբիայի, Ասորիքի եւ Միջագետքի մէջ, ուսկից անցած է նաեւ Պարսկաստան եւ հոն այսօրուան պետական կրօնն է, քաղաքական պայմաններուն չներելովը՝ կրօնականօրէն Փոիւգիայէն ո՛րեւէ ազդեցութիւն մը չէր կրնար ընդունիլ: Սակայն ուղղակի Փոիւգիայէն ազդուելու հարկ մըն ալ չկար: Ազդեցութիւնը եղած ըլլալու է *ուղղակի Ասորիքէն*, ուր կը գտնուէր *Հիերապոլիս իր նշանաւոր մեհեանովը*, որ թէւ աւրդէն կործանած էր, բայց տարակոյս չունիմ, թէ անոր յիշատակին հետ կապ ունեցող շատ մը հեթանոսական բարքեր եւ սովորութիւններ տակաւին ի սպառ ջնջուած չէին:

Հիերապոլիս կը գտնուէր Եփրատայ քով ոչ շատ հեռու հին Կարկեմիշէն: Մեհեանը քաղքին մէջտեղն էր եւ նուիրուած Աթարգատիսի, գոր Լուկիանոս²⁸² իր՝ դիցուհոյս վրայ գրած գործին մէջ «Ասորական դիցուհի» կ'անուանէ: Լուկիանոս Աթարգատիսի դիցաբանական անձնաւորութեան եւ նկարագրին վրայ դժբախտաբար շատ քիչ բան կը հաղորդէ. ինքը կը ծանրանայ աւելի մեհեանին եւ մասամբ նաեւ պաշտամունքին ինչ ինչ կետերուն եւ ասոնց յարակից դէպքերու եւ պարագաներու վրայ: Այս քիչն ալ սակայն բաւական է մեր նպատակին համար, մանաւանդ եթէ ասոր հետ միացընենք նաեւ ուրիշ մատենագիրներու քով ցրուած փոքրիկ ակնարկութիւններն ու վկայութիւնները: Այս ամենէն մեր ստացած առաջին տպաւորութիւնը՝ դիցաբանօրէն եւ նաեւ պատմականօրէն նշանակալից այն *ներքին աղերսն է*, որ կայ Փոիւգիայի մայրդիցուհոյն եւ «Ասորական դիցուհոյս» միջեւ: Հոս ալ կը հանդիպինք նոյն պաշտամունքին, նոյն քրմական նուիրապետութեան, նոյն ներքինացած Գալլերու, դիցուհոյն նուիրուած վայրենի անասուններու, նոյն սգահանդիսի ջահերու, ձաղկման եւ ներքինացման գործիքներու: Բայց ամենէն աւելի աչքի զարնողը ինքնին իսկ *Աթարգատիս* անունն է. որ յոյն մատենագիրներու քով երբեմն կը գրուի նաեւ Ἀτάργατις կամ Ἀτάργατις բայց աւելի սովորականն է Ἀτάργας,²⁸³ ինչպէս կը տեսնուի նաեւ Պլինիոսի Atargatis Էն:²⁸⁴ Արդ Աթար լեզուագիտօրէն կը համապատասխանէ «*Իշթարի*»-ի, որ կը նշանակէ «*Տիկին*,» իսկ յատկ (յատկ) Ատտիսի:²⁸⁵ Որ է ըսել Աթարգատիս կը նշանակէ «*Տիկին Ատտիսի*:» Նեոլոքթէ եւ Ե.

²⁸²Luciani, Sam. Opera, vol. 9. Bibonti, De Syria dea, p. 86-131.

²⁸³Strab. 16, 748, 785. Arcad, 36, 18.

²⁸⁴Plin. n. h. 5, 81.

²⁸⁵Nöldecke, ZDMG. 24., 92, 1, 109. Ed. Meyer, uñq. 31., 730. R. Smith, Die Religion der Semiten, S. 31.

Մայեր, գորոնք կանխած էր սակայն Լազարոս²⁸⁶ ասորական ռոյ աստուածը փոխազական Ատտիսի հետ նոյնացրնելով, անունս կը մեկնեն, առանց սակայն Ատօր-Ատի անուններու մէջ կարծես միացման դեր կատարող չին առեղծուածը լուծելու. մանաւանդ թէ Ե. Մայեր մէկ ձեռքով շիտկածը միւսով կ'աւրէ Ատտիս անունը այլուր սեմական հռչակելով:²⁸⁷ Յաւայի Է, որ Աթարգատիս անունը չունին ոչ ասորեստանեան եւ ոչ ալ ասորական արձանագրութիւնները, միայն պալմիրական արձանագրութիւններու մէջ կ'աւանդուի եւ այն՝ երկու անգամ միայն եւ ռոյրոյ կամ 'ոյրոյ ձեւով (= Աթար-Ադէ):²⁸⁸ Իսկ Ադէ մնացած է աւելի նոյնպէս պալմիրական յատուկ անուններու մէջ՝ Ռոյր, Ռոյր = երջանկութիւն Ադէի. Ռոյր = Ադէ կը ստանայ, կը պահէ. Ռոյր = Ադէ կու տայ: Լազարոս հոս բացի Ատտիս անունէն շատ իրաւամբ համեմատութեան կը բերէ նաեւ լիւդական Սադէադէս, Սիւատտէս եւ Ալիւատտէս անունները:

Ինծի համար անձնապէս ստոյգ է այլ եւս թէ Ատօրգատիի չն դիցուիւոյն անուան մեկնութիւնը ոչ միայն չի դժուարացրներ, այլ եւ զմեզ քայլ մ'ելս յառաջ տանելով կը մղէ այնպիսի եզրակացութեան մը, որ ամենամեծ նշանակութիւն կրնայ ունենալ նաեւ Հայոց պատմութեան համար: Պրոֆ. Սարկուարտ իր «Հայ ազգին ծագման եւ վերականգնման վրայ»²⁸⁹ գրած գեղեցիկ գրքոյկին մէջ խօսելով նաեւ Հայերու եւ Հատերու ազգակցութեան հարցին մասին, ուրիշ բազմաթիւ գիտնականներու հետ կ'ընդունի, որ Հայերը իրենց մարմնոյն կազմովը աւելի Հատերու ցեղակից են: Ի հարկէ ասով Հայերուն հնդիկգերմանական ըլլալը առանց ուրանալու, այլ թէ Հայ ազգին մէջ հնդիկգերմանական տարրը լեզուագիտօրէն միայն պահած է իր գերակշռութիւնը, մինչդեռ մարդաբանօրէն պարտուած հատականէն եւ այն՝ ինքնին իսկ Փոքր Ասիոյ մէջ Հատերու գերակշիռ ազդեցութեան շնորհիւ: Հատերը Ենսէնի հետ հնդիկ գերմանական նախահայերը անուանելէ կը խորշի Ուսուցչապետը, վասն զի բացի ուրիշ (լեզուական) պատճառներէ ըստ իրեն Հատի անունը Հատի ըլլալու էր՝ անկից Հայ անունը յառաջ բերելու համար: Բայց ասոր կը հակառակի, կ'ըսէ, Ս. Գրոց եբրայական Հատին Եթանասանից թարգմանիչներու կողմանէ Քետաօցի շրջումը,²⁹⁰ ուսկից է նաեւ հայ Քետացի անունը: Երբ Հանդիսի մէջ Ժամանակին կը մատենախօսէի աշխատութեանս վրայ,²⁹¹ Ուսուցչապետին առարկութեան դէմ իբր ապացոյց կրցայ յառաջ բերել միայն՝ շատ մը նշանաւոր

²⁸⁶Urgeschichte Armeniens, S. 1060.

²⁸⁷Geschichte des Altertums, 1. Band, S. 257.

²⁸⁸Vogué, Inscriptions Sémitiques, 3. Nöldecke, անդ, Ed. Meyer, անդ, հմմտ. Vogué, Palm. 143.

²⁸⁹Die Entstehung und die Wiederherstellung der armenischen Nation, Berlin 1918.

²⁹⁰Անդ, S. 9:

²⁹¹ՀԱ. 1917-1918, էջ 154-159:

գիտնականներու Ἀττις աստուծոյն եւ Կատի ազգանուն, ինչպէս նաեւ ասորական Ռոշի Կատիի հետ նոյնացումը: Ասով անշուշտ երբ. Ռին յոյն. Մի. շրջման առեղծուածը իսպառ չէր լուծուէր, բայց համոզուած էի, որ Քրիստոսէ յառաջ «3^{րդ} դարուն երբ. Ռ յունական X տառադարձութենէն դժուարաւ թէ ստուգապէս կարելի ըլլայ հետեւեցնել թէ Երբայեցիները նաեւ հազարական թուականներուն զայն *թաւ* հազագայինով արտաբերէին, մանաւանդ որ յեազայ դարերուն սեմական ազգերուն քով շատ պարագայի մէջ ձգտում կար նուրբը *թաւի* վերածելու:» Դժուարութիւնը այժմ արմատուստ կը լուծուի Աթարգատիս անունով. ասոր պալմիրեան Աթար-Ատէ անուն հետ նոյնութիւնը անժխտելի փաստ է թէ դիցունիոյն անուն վերջին մասը՝ որ իր կարգին նոյն է ասորական «Ատտիսի» կամ «Ատէ»ի հետ, Ատրիները Ստրաբոնի ժամանակ եւ անկէ յառաջ ալ Կատի նման կը հնչէին, որ Յոյները կը ստիպուէին Կի համապատասխան տառ մը յարմարեցնել: Ատարգատիս յն *այլազգ անմեկնելի է բացարձակապէս*: Առ այս փաստ է նաեւ Հեսերիոսի Ատար յատ դ ձեւը,²⁹² որուն վերջավանկին մէջ չին պակսելովը՝ ապահով ասորականին աւելի կը համապատասխանէ: Աւելի մեծ փաստ է Δερκετω անունը, որ Ատարգատիս համառօտ ձեւն է, որուն համապատասխան արամականն է *Թար-Ատա* = ԴԴԴԴ: Յոյներուն միեւնոյն Կ = չով, չով եւ քով տառադարձելէն կը տեսնուի որ իրենք նոյն տառին համապատասխան գտնելուն մէջ դժուարութիւն կը զգային: Ատր չափով մը մտադիր եղած է նաեւ յարգ. Ուսուցչապետը, երբ կ'ըսէ «Յոյները տեղական չի ձայնը չունենալով՝ զայն կը բացատրէին նաեւ քով, ինչպէս Χίλιες (Կիլիկիա) = ասուր. Chilakku, արամ. Hélek:» Եւ թէ Χατάονες կը համապատասխանէ «Հատտի»ի այնպէս, ինչպէս Λοκάονες ասորական «Լուկկի»ի:²⁹³ Ասոնց վրայ աւելցնենք նաեւ Ἀττίου ἄρκον, որ երբեմն գրուած է նաեւ καττίου ἄρκον:²⁹⁴ Հին ատեն այսպէս կը կոչուէր Կորիսքայի հիւսիսային արեւմտեան ծայրը եւ կը համապատասխանէ այսօրուան Punta d'Aleoliի: Հմմտ. նաեւ հայկ. Հարք գաւառը, որուն յուն. ձեւն է Χάρκα.

Այս փաստերը մեզի իրաւունք կու տան հաստատելու թէ Հայ եւ Հատ անուններու նոյնացումը *գիտական հիմ ունի*: «Հատտի»ին կամ «Հատի»ին վերջընթեր տին հայերէնի մէջ յ ի շրջումը տիրող օրէնք է հայերէնի համար: Այս տեսակետով նոր փաստ մ'եւս կ'ընձեռնէ մեզի հատերէն «*առնումի*» բառը, որուն սահմ. ներկ. եզակին կը խոնարհի այսպէս. «առնումի, առնուսի, առնուտի, այսինքն՝ առնում, առնուս, առնույ. յն այժմ հայերէնի մէջ այլեւս չի գործածուիր, ի բաց առնով -ալ վերջաւորութեամբ բայերը, որոնց մէջ տականին գործածական է: Հոս բնականաբար

²⁹²Smith, անդ, 31.

²⁹³Անդ, S. 9 ծն. Հմմտ. նաեւ Ենսէն, Zeitschrift für Assyriologie, 6., 68. Տաշեան, Հայկաբանութիւն, էջ 234:

²⁹⁴Ptol. 3., 2, 3.

առարկություն կրնայ ըլլալ, որ եթէ Հատի եւ Հայ անունները իրարմէ ծագած ըլլալու են, ինչո՞ւ Ատտիս, որ իր կարգին նոյն է հատական Հատտի աստուծոյն հետ, հայ դիցաբանութեան մէջ իր համապատասխանը ունի Արայ Գեղեցիկ, եւ ոչ թէ Հայկ (Հայ-իկ): Սակայն մտադիր կ'ընեն, որ մեծ սխալ կը գործենք, եթէ Ատտիսի անուան հարցը անոր առասպելին հարցին հետ նոյնացնենք: Առասպելը իր ընդհանուր գծերուն մէջ հին է, բայց դրական ո՛րեւէ փաստ մը չունինք հաստատելու համար թէ նաեւ ամենահին անցեալին մէջ Ատտիս եղած ըլլայ խնդրոյ նիւթ առասպելին ներկայացուցիչը: Իմ կարծիքովս այսպիսի ըմբռնման մը հակառակ կ'ելլեն Ատտիսի յարեւմտեան *Բերինոսի* մը գոյութիւնը պոնտական Հերակլեայի մէջ, Պդատոնի *Էրոս* Պամփիւլիայի մէջ եւ ինքնին իսկ Փոիւգիայի *Սաքագիոս* աստուածը, որ շատ տեսակետով Ատտիսի կը մերձենայ: Հետեւաբար Հայկայ եւ Հատիի լեզուական նոյնութենէն տակաւին չի հետեւիր, որ անոնք նոյն մնացած ըլլալու էին նաեւ ըստ առասպելական բովանդակութեան եւ նկարագրին, ինչպէս կը կարծէ Բագմավէպի Ս. Տ. յօդուածագիրը իր փոքրիկ յօդուածի մէջ:²⁹⁵ Բարեկական Բէլ՝ գերագոյն Էսկը թէ՛ ծագումով եւ թէ՛ նկարագրով նոյն է փինիկեան-արամական Բաալին հետ, եւ սակայն յետագայ դարերուն մեռնող եւ յարութիւն առնող աստուած մը կ'ըլլայ, իսկ Բաալ ոչ: Փոքր Ասիոյ մայր դիցուհիները ամենն ալ իրարու հետ պատճառական սերտ աղերսի մէջ են, բայց ամենն ալ տարբեր անուններով: Իշաար՝ որ առ հասարակ իգական աստուածութիւն ըմբռնուած է, Արաքացիներէ կը պաշտուէր իբր արական աստուածութիւն: Ասկից նաեւ ան կը տեսնուի, որ՝ թէեւ ազգային աղբիւրները բոլորովին կը լռեն, բայց անկարելի չէ, որ նոյն իսկ Հայկ գէթ հայ ինչ ինչ ցեղերու մէջ մեռնող եւ յարութիւն առնող աստուածութիւն մ'եղած ըլլայ:

Գործիս մէջ Թամուգի, Ադոնիսի, Էսմունի, Ոսիրիսի եւ Ատտիսի վրայ խօսելով՝ նպատակս էր ծանրանալ գլխաւորաբար այնպիսի տեսագծերու եւ նկարագրական երեւոյթներու վրայ, որոնք կարելի ըլլայ թերեւս Արայի համապատասխան երեւոյթներու հետ աղերսի մէջ դնել: Հիմայ կը մնայ ինքնին իսկ այս աղերսներուն բնորոշումը, որ սակայն քիչ դժուարութիւններու կապուած չէ: Գլխաւոր դժուարութիւնը ան է, որ խնդրոյ նիւթ առասպելները *տակաւին իրենք իրենց մէջ ըստ բաւականի ճշդուած չեն*. ընդհանուր նմանութիւններու հետ ունին նաեւ մանրամասնութիւններ, որոնց մէջ իրարմէ զգալապէս կը հեռանան: Այսպիսի պարագաներու մէջ բնականաբար դժուար է երեւոյթ մը իրեն համապատասխան երեւոյթներու *փորձաքար* կարգել կամ նմանօրինակ առասպելներու մէջ փոխառութեան հարց յարուցանել եւ նաեւ գայն լուծել:

Բարեբախտաբար այս դժուարութիւնները այնչափ

²⁹⁵Բագմ. 1908, էջ 409:

ընդհանուր հանգամանք չունին: Այսօր գոհացուցիչ կերպով պարզուսած է արդեն Թամուզի եւ Ադոնիսի մէջ եղած աղերսը. սկզբնականութեան հարցը միայն կը մնայ տակաւին լուծելի, որ ի հարկէ աննշանակ կ'էտ մը չէ: Դարձեալ ստոյգ է, որ Ոսիրիսի առասպելը *իր ներկայ ձեւին մէջ*, այսինքն՝ ինչ որ Պոլուտարքոսէն եւ ուրիշ յոյն եւ լատին մատենագիրներէ կ'աւանդուի, շատ էական կ'ետերու մէջ փոխառութիւն է ինքնին իսկ Ադոնիսի առասպելին: Էսմունի նկատմամբ դժուարութիւնը ամենանուագ է: Էսմուն եւ Ադոնիս Փիւնիկէի միեւնոյն առասպելին ներկայացուցիչներն են. նախնաբար ապահով նաեւ անունով նոյն էին: Հետեւաբար երկուքին տարբերութիւնները ասելի յետագայ դարերու ժառանգութիւն են: Ամենէն կնճռոտը կարծեմ Ատտիսի հարցն է: Թէ ինչ աղերս կայ ասոր եւ Թամուզի եւ Ադոնիսի միջեւ, ինքն իրեն առանձին գլուխ մըն է արդէն առասպելաբնութեան մէջ եւ դժբախտաբար տակաւին թեր ու դեմ կարծիքներու ամենավիճելի նիւթ մը: Հոս շատ մանրամասնութիւններու իջնալ նպատակէս դուրս է, բայց միւս կողմանէ նկատելով, որ հարցին Ատտիսի ի նպաստ կամ աննպաստ լուծումը *մեծ նշանակութիւն ունի նաեւ Արայի առասպելին համար*, կ'ուզեմ նոյնին վրայ քիչ մը ծանրանալ՝ համեմատութեան առնելով նաեւ Արայ Գեղեցիկը:

Երկու խմբերն ալ իրարու հետ համեմատելով՝ եւ այս կ'արժէ նաեւ Արայի համար, կը տեսնենք, որ երկուքին մէջ ալ տիրող հիմնական գաղափարը նոյն է. արական աստուածութիւն մը կը սիրուի իգականէ մը, որ ուժով, հեղինակութեամբ եւ նշանակութեամբ գեր ի վերոյ է քան արականը: Անոր համար երբ արականը միւսին սիրոյն չի համապատասխաներ, անկից կ'ամ ուղղակի կ'ամ ուրիշի մը միջնորդութեամբ կը մեղցուի: Սակայն դիցուհին այն միեւնոյն սերէն պարտուած՝ կ'աշխատի իր սիրելին վերստին կենդանացընել, որ եւ կը յաջողի: Ուրիշ տարբերակի մը համաձայն, որուն՝ Արայ Գեղեցիկ դուրս հանլով, միւս բոլոր առասպելներու մէջ ալ կը հանդիպինք եւ Ոսիրիսի քով յատկապէս տիրող ձեւն է, դիցուհին չէ որ կը սպաննէ իր սիրելին, այլ սիրելւոյն հակառակորդը, որ սովորաբար դիցուհւոյն երկրորդ տարփածուն կը ներկայանայ: Այս ձեւը հաւանօրէն ասելի հին է քան առաջինը, որ որոշ զարգացում մը կամ ազգահոգեխօսական ուրիշ երեւոյթ մը կ'ենթադրէ: Հասարակաց է նաեւ ողբը թէ՛ ինքնին իսկ դիցուհիէն եւ թէ՛ ժողովրդէն եւ այն *սրնգի ընկերակցութեամբ*, որ ապահով հերոսին հովուական նկարագրին յայտանիշն է:

Արդ խնդրոյ նիւթ իւրաքանչիւր առասպել այս հասարակաց գծերուն վրայ նկարագրական որոշ յաւելումներ, երբեմն նաեւ պարզ երանգաւորումներ ստացած է դարերու ընթացքին համաձայն միջավայրի պահանջներուն եւ կամ զինքը կրող ժողովրդեան ինքնատիպ հայեացքներուն եւ քաղաքակրթական զարգացման: Ադոնիս մրտենւոյ փոխուած մօրմէ մը կը ծնանի, իսկ Ատտիս մօր ծոցը պահուած նուռէ մը, որ իր կարգին

երկսեռ Ագաթստիսի անդամատությունն հոսած արիւնէն բուսած է: Ատտիսի, ինչպէս նաեւ Արայի տօնը կը տօնուէր գարնան միջոցին, Ադոնիսինը Յունիս — Յուլիս ամսուան, իսկ Թամուզի քիչ մը աւելի վերջը, որուն պատճառը պարզ է. Ատտիսի եւ Արայի առասպելին մէջ *յարութիւնը* մեծ նշանութիւն ունի, անոր համար տօնը բնութեան զարթոնմին հետ կապուած է: Մինչդեռ Ադոնիսի քով շեշտուածը ինքնին իսկ հերոսին մահն եւ անկից ծագած սուգն ըլլալուն՝ տօնն ալ շատ բնական կերպով *բնութեան մեռելութեան* հետ միացուած է: Բնութեան մեռելութիւնը հին Արեւելքի ըմբռնումով Յունիս — Յուլիս ամիսներուն տեղի կ'ունենայ, որ միջոցին *կանանչութիւնը* գրեթէ բոլորովին կը չորնայ: Թամուզի առասպելին մէջ ալ շեշտուածը բնութեան մեռելութիւնն է, բայց հոն նկատողութեան առնուած է յատկապէս արեւուն իր ձմեռնային շրջանին մէջ մտնելու ժամանակը, որ ըստ ասորա-բաբելական հայեացքին երկիրն լուսաւորող եւ կենդանացնող արեւուն *կաշկանդման* շրջանն է:

Նմանութեան եւ համեմատական տարբերութեան նոյն երանգաւորումներու կը հանդիպինք, երբ մեռնող հերոսը իր մահուան զանազան պարագաներուն մէջ նկատենք: Մերէն սպաննուած Ոսիրիս ծով կը նետուի *դագաղով* մը, զոր ծովու ալիքները ըստ առասպելին մինչեւ Բիբլոս կը բերեն: Արդ այս կը յիշեցնէ Թամուզի երգերուն այն տեղը, ուր կ'ըսուի թէ Թամուզ ընկղմուող *նաւու* մը մէջ կը հանգչի:²⁹⁶ Ադոնիս ալ *սնտուկի* մը մէջ դրուած Պերսեփոնէի կը յանձնուի: Ատտիսի առասպելը այս մասին որոշ բան մը չունի. ի հարկէ եթէ Ատտիսի առասպելին մէկ արձագանգը չհամարինք ետրուսկեան ծանօթ հայելին,²⁹⁷ ուր ամենագեղեցիկ կերպով պատանեակ մը ներկայացուած է, որ դիցուհւոյ մը կը յանձնուի: Գիտնականներէն շատերը ներկայացուած պատանեակը կը միտին աւելի Անդոնիսի հետ նոյնացընելու, առանց սակայն նկատելու որ ետրուսկեան դիցաբանութիւնն ու մասամբ նաեւ քաղաքակրթութիւնը *փոքրասիական* են:

Ինչ որ Պղուտարքոս իր ժամանակ Բիբլոսի մէջ պաշտուող Ոսիրիսի *դագաղին* եւ անոր հետ կապ ունեցող *ծառաբունին* նկատմամբ կը պատմէ,²⁹⁸ կ'արժէ աւելի Ադոնիսի համար, որուն պաշտամունքին բուն իսկ հայրենիքն էր Բիբլոս: Ոսիրիս հոս իր առասպելով ձուլուած է Ադոնիսի հետ որուն թերեւս հաղորդած ըլլայ ծառի մը վրայ հանգչած դագաղի մը տեսագիծը, բայց ոչ *ծառի գաղափարը* առհասարակ, որ կասկած չունիմ թէ սկզբնական տարր մըն էր Ադոնիսի առասպելին մէջ: Հարց կրնայ յարուցուիլ միայն նախնական շրջաններու նկատմամբ, եւ այս պարագային կարծեմ ազդեցութիւնը աւելի հիւսիսէն

²⁹⁶Zimmern, Tammuzlieder, S. 208.

²⁹⁷Ed. Gerhard, Etruskische Spiegel, 4., 1. 1865. S. 63.

²⁹⁸De Iside et de Osiride 15, 16.

Էր եւ Փոքր Ասիայէն քան թէ հարաւէն: Թամուզի քով ալ ծառի գաղափարին հետքերը կան, որ երբեմն նաեւ *ծառերու աստուած* կը համարուի: Դեռ մինչեւ այսօր Ասորիքի եւ Միջագետքի մէջ ծառերը բնակավայր են ճիներու, որոնց թագաւորն է Թամուզ: Սակայն եւ ոչ մէկ երկրի եւ առասպելի մէջ ծառը այնչափ մեծ նշանակութիւն ստացած է, ինչպէս Փոքր Ասիոյ եւ Ատտիսի եւ անոր մերձաւոր առասպելներու մէջ: Ատտիս կը ծնանի նոնենայ մը պտղէն եւ կը մեռնի եղեւնի կամ շոճի (Pinus) ծառի մը տակ: Բայց՝ ինչպէս մեզի ծանօթ աղբիւրներէն կ'երեւայ, առասպելը Ատտիս երբեմն նաեւ եղեւնոյ փոխուած կ'ըմբռնէր. անոր համար երբ հերոսին մահուան տարեդարձին եղեւնի մը կը կտրէին, գայն մանուշակներով կը զարդարէին եւ երիզներով կը պատէին, իբրեւ թէ իրական մեռել ըլլար: Ծառը այսպէս մէկ տարի կը կենար մայր դիցուիւն տաճարը, անկէ վերջը *հանդիսաբար կ'այրէին*: Այս այրելու տոմարութիւնը կար նաեւ ասորական Հիերապոլիս: Ըստ Լուկիանոսի *գարնան* տօնի մը առթիւ, որ անշուշտ Ատտիսի հետ կապ ունէր, անտառէն ծառեր բերելով զգեստներով, զանազան պաճուճանքներով զարդարելէն վերջ՝ մեհեանին բակը կը դնէին եւ հոն ծառերը շրջապատող խուռն բազմութեան առջեւ փայտակոյտով մը կ'այրէին:²⁹⁹ Տարսոնի մէջ ալ կը պաշտուէր *սրածայր խոյրով աստուած* մը, որ մէկ ձեռքն ունէր հասկ մը եւ միւս ձեռքը որթատունկի ճիւղով ողկոյզ մը: Յոյները գայն կ'անուանէին Հերակլէս, զոր նորագոյն պատմախոյզները³⁰⁰ Կիլիկեան Սանտոնի հետ կը նոյնացընեն: Արդ գարնանամտին փայտակոյտ մը կը կազմուէր եւ անոր վրան աստուծոյն խորհրդանշան պատկերը կ'այրուէր: Նման արարողութիւն մը կար նաեւ Խառանի մէջ:

Փայտակոյտի վրայ այրիլը *յարութեան նշան էր*. հերոսը կրակին ջերմութեամբ ու լուսով վերստին կը կենդանանար եւ անմահներու կարգը կը մտնէր: Այս հայեացքը ի՞նչ պարզ եւ ցայտուն կերպով պատկերացած է Պղատոնի հայ Արայի նկատմամբ պատմածին մէջ. հոն հերոսը յարութիւն կ'առնու ճիշտ այն ատեն, երբ *իր մերձաւորնէ ըր զինքը փայտակոյտին վրայ դրած այրել կ'ուզէին*: Թէեւ այս մասին մեր ազգային գրաւոր աղբիւրներու մէջ ոչ մէկ ակնարկութիւն կայ, բայց՝ ինչպէս ուրիշ առթիւ շեշտած եմ, փայտակոյտ այրելու տոմարութիւնը դեռ մինչեւ այսօր անջնջելի մնացած է հայ ժողովրդեան քով: Հայ աւանդութեան մէջ որոշ հետքեր կան նաեւ Արայի նուիրական ծառին նկատմամբ. յիշատակութեան արժանի է նախ *սօսին*, որուն նուիրուած էր ըստ Խորենացոյ Անուշաւան *Արայի թոռը*, որ երբեմն Սօսենուէր ալ կ'անուանուի. Ունինք նաեւ «սօսինաթագ» բառ մը, որուն համար Հայկ. Բառ.

²⁹⁹De Syria dea, § 49.

³⁰⁰Ed. Meyer, Geschichte des Altertums 1. 1926, էջ 721. *Տաշեան*, Ուսումնայայտելի լեզուի, էջ 102-108:

կ'ըսէ «բառ անյայտ, իբրոյ *պսակեալ թաւ ստտովք սօսեանց*, կամ սօսափմամբ թագուցեալ:» «Սոսինաթագ»ի այս կերպ մեկնութիւնը մեր նիւթին շատ կը յարմարի, թէւ կը խոստովանիմ որ բարդութեան անսովոր ձեւը ինծի քիչ մը կասկածել կու տայ: Ստոյգ է, սօսին ներկայ ընդհանուր ըմբռնումով կաղամախազգի ծառ մըն է, որուն տերեւները ամենափոքրիկ հովէ կը շար ժին, հետեւաբար հեթանոսական շրջանին գուշակութիւններու շատ յարմար էին: Սակայն այն եւս չէ կարելի ուրանալ թէ հայ հին մատենագրութեան մէջ սօսին շատ անգամ *եղեւնազգի* եւ *նոճազգի* ծառերու հետ կը նոյնացուի. երբեմն յուն. *πίτυς*, երբեմն ալ *κυσάρισσος*ի հետ, որոնք երկուքն ալ Ատտիսի առասպելին մէջ կը յիշուին: Խոտորջրոյ մէջ նուիրական ծառ կը համարուի *գին* կամ *գիհին*, որ ըստ հոնտեղուան ըմբռնման աւելի *Juniperus sapina*ին կը համապատասխանէ եւ մեր դասագրքերուն մէջ *ցրդի* կ'անուանուի: Իմ մանկութեանս ատեն անոր փոքրիկ ճիւղն անգամ կտրելը մեղք կը համարուէր: Նուիրուած էր *Ս. Գեորգայ*, որուն բազմաթիւ ուխտատեղիներու քով սովորաբար միշտ կը գտնուէր:

«Ս. Գեորգայ *քանի մ'անգամ* մարտիրոսական մահուամբ պսակուած ըլլալու գրոյցը, կ'ըսէ Բաուտիսին,³⁰¹ անտարակոյս *ծագած ըլլալու է այնպիսի աստուծոյ մը առասպելէն, որ կը մեռնի եւ դարձեալ յարութիւն կ'առնու:*» Թէն Ս. Գեորգայ վարքէն հայերէն երկու թարգմանութիւններ ունինք, որոնց վերջինը բորովին Բաուտիսինի ակնարկած գրոյցին կը համապատասխանէ, սակայն եւ այնպէս չեմ կարծեր թէ Ս. Գեորգ այս տեսակետով մեծ մշանակութիւն ունեցած ըլլայ Հայաստանի մէջ: Սրբոյն Խոտորջրոյ մէջ վայելած արտաքոյ կարգի մեծ յարգութիւնը ազդեցութիւն ըլլալու է, մասամբ Բիւզանդացիներէն, եւ մասամբ ալ *Վրացիներէն*, որոնց քով տիրող Ս. Գեորգայ պաշտօնն ու յարգութիւնն եւ ոչ մէկ ազգի քով կայ: Վրացիները այս կէտիս մէջ այնչափ ծայրայեղութեան գացած են, որ տեղացի գիտնական մը³⁰² կը համարձակի մինչեւ

³⁰¹Baudissin, Adonis, էջ 115:

³⁰²Prof. J. Javakhishvili, հմմտ. The Quest, Vol. 3. 1912, Թիւ 2, 3. Վերջին թուին մէջ կ'ըսէ թէ Ս Գեորգ հին փոքրասիական լուսնոյ աստուծոյն տեղը անցած է, որուն իբր փաստ յառաջ կը բերէ կարգ մը սովորութիւններ, որոնք Ստրաբոնի 11., 503 նկարագրածին շատ նման են: Այսինքն ըստ Ստրաբոնի աստուծոյն նուիրուած անասուն մը (*κάρταχος*) սուրբ կապերով կը կապուէր, մէկ տարի կը սնուցուէր եւ յետոյ սուրբ նետով կը սպաննուէր: Ստրաբոնի այս պատմածները, մինչեւ այսօր Օգոստ. 15ին տեղի ունեցող Սպիտակ-Ս. Գեորգայ տօնին միջոցին կը կատարուին: Այս *խատորա* ըստած տօնը կը կատարուի այսպէս Օգոստ. 14 ին Արեւ. Վրաստանի եւ Աղուանից աշխարհի ամէն կողմերէն կը հաւաքուին Ացիսուրի ըստած գիւղ մը եւ նոյն իրիկունը եկեղեցւոյ շուրջ 3 մինչեւ 7 անգամ թափոր կ'ընեն: Կիները առջեւէն կ'երթան եւ այրերը ետեւէն. եւ ամէն մէկը կգին վրայ ունի «շանահ» մը, որ կը նշանակէ թէ ամենքն ալ Ս. Գեորգայ գերիներն են: Յանկարծ եկեղեցւոյ զանգակները կը հնչեն եւ գերիներէն մին եկեղեցւոյ արեւմտեան ճիշտ դրան առջեւ գետին կը նետուի, այնպէս որ ոչ ոք կարենայ ներս մտնել: Երբ թափորը կը վերջանայ, բոլորն ալ եկեղեցին կը շրջապատեն եւ ահա մէջտեղ կ'ելլէ

իսկ յայտարարելու թէ Վրաստանի *որոշ գաւառներու մէջ Ս. Գեորգ Աստուծաւ եւ Քրիստոսէ ալ վեր կը դասուի*: Քրիստոս կը համարուի աւելի չար Դեմիուրգ մը, որուն *դէմ նոյն իսկ կրուի կ'ելլէ Ս. Գեորգ*: Այս տեսագծերը ապահով առնուած են ինքնին իսկ *Ամիրանի* գրոյցէն, որ՝ ինչպէս յայտնի է, *մեռնող եւ յարութիւն առնող* հերոս մըն էր: Խոտորջրոյ եւ առ հասարակ Տայքի վրայ վրական ազդեցութեան մը հնարաւորութիւնը այս տեսակետով անո՛վ աւելի հաւանականութիւն կը ստանայ, որ Վրացիները ոչ միայն Ժամանակ մը տիրած են քաղաքականապէս Տայոց աշխարհին, այլ եւ հոն եպիսկոպոսութիւն ունէին:

Շատ աւելի հետաքրքրական եւ նշանակալից է մեր նիւթին համար վայրի խոզը կամ *վարագը*, որ ընդհանրապէս խօսելով մեռնող հերոսին մահուան ողբերգութեան մէջ որոշիչ դեր ունի: Թամուզի առասպելին մէջ հերոսը սպաննողն է ինքնին իսկ վարագը եւ հաւանօրէն ասկի՛ց է, որ Թամուզ ամիսը կանխող ամիսը Ասորիներու քով *Հեզիրան*, այսինքն՝ *վարագ* կը կոչուի: Ադոնիս երկու տարբերակ ունի, միոյն համաձայն հերոսը կորսուած է պարգապէս եւ կամ Ափրոդիտէն սանդաքամետի դիցուիւոյն յանձնուած, որ այլեւս չ'ուզէր ետ դարձընել: Սակայն հոս ալ ընդհանուրը եւ հաւանօրէն նաեւ ընդունելին երկրորդ տարբերակն է, որ հերոսը վարագի կատաղութեան գոհ կը համարի: Նոյն երեւոյթը կը տեսնուի նաեւ Եգիպտացիներու քով. Հերոդոտոս³⁰³ կը պատմէ, որ խոզը Եգիպտոսի մէջ պիղծ կը համարուէր, բայց եւ այնպէս *Սելենէի եւ Դիոնիսիոսի կը գոհուէր*. Եւ որովհետեւ Սելենէ եւ Դիոնիսիոս Իսիսի եւ Ոսիրիսի հետ նոյն են, պարզ է թէ խոզը նաեւ Ոսիրիսի առասպելին մէջ իր որոշ դերը ունի: Այս կը տեսնուի նաեւ եգիպտական արձանագրութենէ մը, ուր կը պատմուի թէ Հորոս Ոսիրիսի որդին օր մը սեւ խոզ մը տեսաւ, եւ Ռէ աստուածը տեսաւ որ ան Սելէ կամ Տիւփոն է: Խոզը ահաւոր հարուած մը կու տայ Հորոսի աչքին եւ այս ատենէն խոզը Հորոսին ատելի է: Խոզը կամ վարագը մեռնող հերոսին հակառակորդին մարմնացումն է: Հերոսի մահը հետեւութիւնն է ինքնին իսկ այս անհաշտ հակառակութեան, որ մերթ սեռօրէն, մերթ աստղագիտօրէն եւ մերթ աշխարհախօսօրէն (*kosmisch*, լոյս եւ խաւար, ջերմութիւն եւ ցրտութիւն) կ'ըմբռնուի: Մեռային

սպիտակագգեստ աղջիկ մը, որ Ս. Գեորգայ պատկեր մը ձեռքը եկեղեցւոյ շուրջը կը պարէ եւ երբեմն ալ կը հառաչէ: Յետոյ գառնուկներ կը քերուին քահանային մատաղ ընելու. քահանան իւրաքանչիւր գառնուկին ճակտին վրայ քիչ մը բուրդ կ'այրէ քսելով. ո՛վ Ս. Գեորգ, ընդունէ ծառայիդ մատաղը: Ասոր վրայ բոլորը քահանան կը շրջապատեն եւ կ'երթան եկեղեցւոյ դուռը ստրկութենէ ազատելու համար: Քահանան «շանահ» վզերնէն կը հանէ եւ իւրաքանչիւր որ սպիտակ գգեստ հագած եւ ծանր շղթայ մը վզերնին եկեղեցւոյ շուրջը կեցած՝ կը ծնրադրեն եւ կ'երգեն: Ամբողջ գիշերը եկեղեցւոյ բակը կրակ կը վառուի: Հմմտ. նաեւ O. G. v. Wesendonk, *Über georgisches Heidentum. Caucasia*, ed. A. Durr, 1. 1924, էջ 99-101. Archiv f. Religionswissenschaft. 1913, էջ 299. Ս. Գեորգայ տօնին մատաղ ընելու սովորութիւնը կայ նաեւ Խոտորջրոյ:

³⁰³ Հերոդ. 1, 2., 47:

աեսակետը հաւանօրէն նորամուտ է համեմատութեամբ միւս երկուքին կամ թէ նախնաբար աւելի իբրեւ համընթաց երեւոյթ մը նկատուած էր, բայց ներկայիս տիրողն է խնդրոյ նիւթ բոլոր առասպելներու մէջ: Երեք տեսակէտով ալ շատ հետաքրքրական է, ինչ որ Մագրոբիոս այս նկատմամբ կը գրէ: «Ասորեստանցիներու կամ Փիւնիկեցիներու քով *Աստղիկ* (Venus) դիցուիին — այսպէս կ'անուանեն երկնքի վերի մթնոլորտը, մինչդեռ վարինը *Պրոսերպինա* կը կոչուի — իբր սգացող դիցուի կը պաշտեն. վասն զի արեւը ամէն տարի 12 կենդանակերպերը անցնելու միջոցին երկնքի վարի մթնոլորտն ալ կը մտնէ: Ասոնց վեցը ստորերկրեայ կ'ըմբռնուին, վեցը վերերկրեայ, երբ արեւը ստորերկրեայ շրջանին վրայ է — եւ այս պատճառաւ օրերն ալ կը կարճանան — այն ատեն, կ'ըսեն, դիցուիին սգոյ մէջ է, քանի որ արեւը իր առժամանակեայ մահուամբ դիցուիին յափշտակուած եւ Պրոսերպինայէն բռնուած է. վերջինս վարի երկնամասին եւ սանդարամետի դիցուիին է: Յետոյ կ'ըսեն թէ Աստղիկին (Venus) տրուած է վերստին Ադոնիս, երբ արեւը վեց ստորերկրեայ կենդանակերպերուն յաղթելով՝ կը սկսի դարձեալ մեր մթնոլորտը մտնել, որով օրերն ալ կը սկսին երկարիլ: Կ'ըսեն նաեւ թէ *Ադոնիս վարագէ մը սպաննուած է, եւ այս անասնով ձմեռը կ'ուզեն ներկայացընել*:³⁰⁴ Ադոնիս արեւու հետ նոյնացընել անյաջող փորձ մըն է. ասուրա-բարելական ըմբռնումով թերեւս աւելի ճիշտ ըլլայ ըսել. Թամուզ-Ադոնիս վարագէ սպաննուած կը համարուի, վասն զի վարագ ներկայացուցիչն է Նինիբ աստուծոյն, որ Հայկ աստեղատան հետ յարաբերութեան մէջ է: Արդ այս աստղը կը ծագի *Յունիս-Յուլիս* ամիսներուն, որ միջոցին *մեռնող հերոսին մահը կ'ողբացուի*: Ուրեմն խոզէ սպաննուած կը նշանակը Նինիբէ կամ՝ որ նոյն է, *խոզի կերպարանքով Արեսէ սպաննուած*:

Ատտիսի մասին խնդիրը այնչափ պարզ չէ: Պատճառն այն է, որ մատենագրական աղբիւրները անոր մահը ընդհանրապէս ինքնաներքինացման կը վերագրեն. միայն Պաւսանիասի քով³⁰⁵ ըստ տարբերակի մը հերոսը վարագէ մը կը սպաննուի, որ *Ջեւսէն գրգռուած է եղեր*: Շատերը Ատտիսի մասին խօսած ատեն այս թանկագին հատուածը եւ ոչ իսկ նկատողութեան ուզեցին առնուլ: Սակայն Հեպդինգ իր բաւական ընդարձակ գործին մէջ³⁰⁶ նկատելով որ միւս բոլոր վկայութիւնները որոշ չափով Հռովմայ միջնորդութեամբ մեզի հասած են եւ ամենուն ալ գլխաւոր աղբիւրը Պեսինոս քաղաքն է, մեծ կարեւորութիւն կու տայ Պաւսանիասի վկայութեան նկատելով զայն սկզբնական տարր մը Ատտիսի առասպելին: Հեպդինգ իրաւունք ունի իր այս տեսութեամբ, զոր կ'ընդունի նաեւ Եդուարդ Մայեր իր

³⁰⁴ Macrobius Sat. 1. 21.

³⁰⁵ Հանդ. Ամս. 1927, 319:

³⁰⁶ Hepding, Attis, seine Mythen und sein Kult, Religionsgeschichtl. Versuche und Vorarbeiten, herausg. von A. Dietrich), Bd. 1. 1903, էջ 111 եւն:

«Հին ազգերու պատմութեան»³⁰⁷ մէջ: Բառութիսին կասկածով կը վերաբերուի խնդրոյն, առարկելով նաեւ թէ ճիշտ Պեսինոսի մէջ խոզենի ուտելը արգիւում էր: Իմ կարծիքովս այս արգելքը Հեպոփինգի տեսութիւնը աւելի կը հաստատէ. անկից յայտնապէս կը տեսնուի, որ խոզը *նաեւ* Պեսինոսի ատտիսեան պաշտօնին մէջ կարելոր դեր մ'ունեցած է: Այս կէտը կարելոր է. ո՛ր որ Ատտիսի եւ Մեծ մօր պաշտօնը ծաղկած էր երբեմն, հոն խոզենի ուտելը արգիւում էր: Այսպէս Կապադովկիոյ, Պոնտական Կոմանայի,³⁰⁸ ուր դեռ մինչեւ Միջին դար Ատտիսի պաշտօնին հետքերը մնացած էին,³⁰⁹ ամբողջ Փոփուգիայի, Լիւտիայի եւ ասորական Հիերապոլսոյ մէջ: Այս կը նշանակէ թէ խոզի տեսագիծը Էական տարր մըն էր Ատտիսի առասպելին:

Ասոր բնաւ չի հակառակիր Ատտիսի ինքնաներքինացումը, որ նոյնպէս գրեթէ ամբողջ Փոքր Ասիոյ մէջ տարածուած հայեացք մըն է: Վասն զի ինքնաներքինացումն տակաւին մահ չի հետեւեր, ոչ Ֆիզիգապէս եւ ոչ ալ դիցաբանօրէն. այս կէտիս նկատմամբ աղբիւրներն ալ արդէն որոշ չեն արտայայտուիր: Ինքնաներքինացման իմաստը ըլլալու է կա՛մ անով հերոսը մայր դիցուհւոյն հետապնդումներէն ազատել կա՛մ դիցուհւոյն բարկութիւնն իջեցընել հերոսին կողմանէ պատահած անհաւատարմութեան մը պարագային եւ կամ արմատական կերպով ամէն կասկածի առիթը բառնալ: Առասպելը այս երեք հնարաւորութիւններով ալ կը ներկայանայ մեզի. վերջինը ասորական Հիերապոլսոյ ըմբռնումն է: Ըստ Լուկիանոսի քաղքիս մէջ կ'աւանդուէր թէ թագաւորի մը կինը Ստրատոնիկէ կը սիրահարուի Կոմբարոսի, որ բանակին եւ *Աթարգատիսի տաճարին շինութեան հրամանատարն էր*: Կոմբարոս առիթը մէջ տեղէն բառնալու համար ինք զինքը կը ներքինացընէ:³¹⁰ Լուկիանոս կ'աւելցընէ թէ Կոմբարոսի օրինակէն ազդուած այսօր ալ Գալլերը իրենք զիրենք կը ներքինացընեն եւ ասիկա նուիրական բան մը կը համարին: Ստրատոնիկէ խնդիրը իմանալով հանդերձ իր սէրը կը շարունակէ եւ երբ Կոմբարոս ասոր համար թագաւորին քով կ'ամբաստանուի, թագաւորը ծանօթանալով իրողութեան, ոչ միայն մեծամեծ պարգեւներով կը պատուէ Կոմբարոս, այլ եւ *նոր աւարտած մեհեանին մէջ անոր արձանը կը կանգնէ*: Կոմբարոս Գիլգամեշի դիւցազներգութեան Խումբարայի կամ Հումբարայի հետ համեմատելը հիմ մը չունի:³¹¹

³⁰⁷Ed. Meyer, Geschichte des Altertums. 1. 1926, էջ 723-724.

³⁰⁸Strabo, 1, 12. 8. 9. C. 575.

³⁰⁹Միոն. 1927, էջ 340-341, ուր Ե. Դուրեան ընդդէմ Աճառեանի կը ցուցընէ թէ «ատիներ» բառը գոյութիւն չունի, այլ այն կցում է երկու «*Ատին* եւ «*ելով*» բառերու: Հոն Յովի. Սարգսաւազի մէկ անտիպ գործէն յառաջ կը բերուի նաեւ սա կտորը ըսուած նոյն ժամանակուան Պոնտացի քրիստոնեաներու մասին. «*Ամաչեմ ասել խորհրդատօնս կատարեն եւ գլատիսին*»:

³¹⁰Հմմտ. նաեւ Prudent. peris. 10. 197, ուր Ատտիսի մասին կ'ըսուի. «*per sectum dedecus ab impudicae tutus amplexu deae.*»

³¹¹Այս մասին տե՛ս Pauly 11, էջ 1135:

Տարակոյս չունիմ, որ ան *նոյն է Ատտիսի հետ* եւ երբեմն կը գրուի նաեւ *Κύβητος* իբր արական ձեւը *Κυβήθε* *ի կամ Կիւբեղէի*:

Խոզի տեսագիծը Ատտիսի առասպելին համար անո՛վ աւելի նշանակութիւն կը ստանայ, որ Համուրաբբիի Օրինագրքէն³¹² յայտնապէս կը տեսնուի թէ ամենահին ատենները խոզը Ասուրա-Բաբելացիներու քով կրօնական նուիրականութիւն մը չունէր, հետեւաբար նաեւ ուտելու տեսակէտով պիղծ չէր նկատուեր: Այս պատմական իրողութիւնն արդէն բաւական ազդանշան մըն էր թէ անգամ մ'եւս քննութեան պէտք է ենթարկել ասուրա-բաբելական եւ հատական յարաբերութիւնները: Բայց երբ ասորական Հիերապոլիսը, որ դեռ 1900ին սկզբները ասուրա-բաբելական ազդեցութեան ամենամեծ մարտկոցներէն մին կը համարուէր, անդրագոյն քննութիւններու շնորհիւ սկսաւ տակաւ ալլելու հատական հռչակուիլ իր քաղաքակրթութեամբ եւ դիցաբանական հայեացքներով եւ սովորութիւններով. դարձեալ երբ նկատենք, որ Հատերը Քրիստոսէ յառաջ 1925ին Բաբելոնի տիրեցին, իսկ անկէ շատ յառաջ ամբողջ Ասորիք եւ Պաղեստին իրենց աշխարհակալութիւններով ողողած էին եւ մինչեւ իսկ Եգիպտոսի տիրող Հիւքսոսները ինչ ինչ գիտնականներէ Հատերու հետ աղերսի մէջ կը դրուին, զարմանք չէ, եթէ հեղինակութիւն ունեցող գիտնականներ կը միտին այսօր հաստատելու թէ *մեռնող, սգացուող եւ յարութիւն առնող աստուծոյ պաշտօնը փոքրասիական ծագում ունի*:

Ի հարկէ մեռնիլ եւ յարութիւն առնուլ տեսագծեր են, որոնք ուրիշ երկրամասերու եւ ազգերու մէջ ալ կրնան առասպելակազմիկ նկարագրով երեւան գալ: Հոս հարցը յատկապէս դիցաբանական այնպիսի՝ խմբի մը մասին է, որոնք նկարագրական որոշ երեւոյթներով եւ տեսագծերով սերտիւ իրարու հետ կապուած են, ինչպէս մինչեւ հիմայ կատարած համեմատութիւններէս ալ կը տեսնուի: Բաբելական ազդեցութեան կողմնակիցները իբր փաստ իրենց տեսութեան յառաջ կը բերեն նաեւ Բաբելոնի Իշդարը, որ սովորաբար *երկու առիւծներով կառքի մը կրայ նստած կը ներկայացուի* եւ այս տեսագիծը կ'ըսեն ամբողջ յառաջակողմեան Ասիոյ վրայ իր հետքերը ձգած է: Սակայն Փոքր Ասիոյ պեղումներն ու գիտական ուղեւորներու կողմանէ հաւաքուած յիշատակարաններն ու հին դրամները հոս ալ հարցին աւելի փոքրասիական առասպելին նպաստաւոր լուծումը կու տան: Նախ ըստ Լուկիանոսի Հիերապոլսոյ Աթարգատիս երկու առիւծներով կառքի վրայ կը ներկայացուէր. երկրորդ հատական ամենահին յիշատակարանները մայր դիցուիին կը քանդակեն միշտ կա՛մ առիւծներու վրայ կա՛մ առիւծի մը ընկերակցութեամբ: Կիւբեղէ երբեմն կը ներկայացուի առիւծի կառքի վրայ, որ Ատտիս կը փնտռէ: Վենետիկի քանդակի մը վրայ Կիւբեղէ նստած է, քովը

³¹² Հրմ. Winckler, 1904, էջ 10, § 8:

առիծ մը եւ Ատտիս՝ ձեռքը գաւազան մը եւ իրենց առջեւ երկրպագու կիներ։³¹³ Ողիմ պիս գտնուած է պղնձէ արձան մը ասիական Արտեմիսի (= Կիւբեղէ), որ թելաւոր է եւ երկու դէպի վար կախուած առիծներու ոտքերը կը բռնէ։ Փոքրասիական Անահիտ ալ (= Կիւբեղէ), երբեմն կը ներկայացուի կանգուն կամ նստած մէկ ձեռքով առիծ մը, մէկալ ձեռքով ալ յովազ մը բռնած։³¹⁴ Ասոր նուիրուած են վարազ, արջ եւ նաեւ *այծ* (հմմտ. Թամուզի այծերը!)։ Լիւտիա, Փոփուգիա, Գաղատիա եւ Կապադովկիա գտնուած դրամներու վրայ կը ներկայացուի սովորաբար նստած առիծներու վրայ եւ կամ ինքը նստած եւ քովը առիծները։³¹⁵ Մէկ խօսքով «առիծներով մայր դիցուհի» տեսագծին Փոքր Ասիոյ ամեն անկիւնը կը հանդիպինք. այս կը նշանակէ թէ անոր հողէն բուսած է եւ անոր ինքնայատուկ մէկ ժառանգութիւնն է։

Պատմական տուեալները ինծի թոյլ կու տան դեռ աւելին հաստատելու. այս երկրին գլխաւորաբար յառաջակողմեան մասին ցեղերուն քով դժուար է գտնել *արական աստուածութիւն մը, որ մայր դիցուհւոյն եւ անոր սիրականին պաշտօնէն վարակուած չըլլայ։ Սաբազիոս Փոփուգիներու գերագոյն աստուածը, որ Յոյներէն երբեմն Ջելսի երբեմն ալ Դիոնիսիոսի հետ կը նոյնացուի, Կիւբեղէն կը սիրուի, ինքնաներքինացման հետեւանքով կը մեռնի եւ դիցուհիէն կը կենդանացուի։ Իրեն նուիրուած են եղելիներ եւ նոճիներ եւ գլխաւորաբար օձը, որ աստուծոյն մարմնացումը կը նկատուէր։ Էսմունի առասպելին օձը ահա հոս իր մեկնութիւնը կը գտնէ, վասն զի օձը նաեւ Կիւբեղէի նուիրական անասուններէն էր։ Փոքր Ասիոյ մէջ պաշտուած Դիոնիսիոս կը ծնանի Նիկայէ, որ դուստր էր Սանգարիոսի,³¹⁶ իրեն նուիրական էր օձը, չերան նախանձէն կը խելագարեցընէ զինքը, որուն մահը իր նշանաւոր խորհուրդներու մէջ ծննդայով, բամբիռով եւ սրինգով կը պատուուէր, բայց Կիւբեղէ զինքը իր քարանձաւը տանելով կը բուժէ։³¹⁷ Ըստ ուրիշ տարբերակի մը Դիոնիսիոսի մարմինը Տիտաններէ կտոր կտոր կ'ըլլայ, Գէա կամ Դեմետր զանոնք դարձեալ քով է քով կը բերէ եւ կը կենդանացընէ։ Ոսիրիսի մարմինն ալ ճիշտ նոյն ոճով Իսիսէն կը կենդանացուի։ Ի հարկէ խնդրոյ նիւթ տարբերակիս մէջ ծննդականի մասին յիշատակութիւն չըլլար, բայց Ատտիսի առասպելէն արդէն յայտնի կ'երեւայ, որ նաեւ Կիւբեղէ Ատտիսի ծննդականը չի գտներ, երբ անոր անշնչացած դիակը եղէնոյ տակէն քարանձաւ կը տանէր։ Պափլագոնիայի գերագոյն*

³¹³Zanetti, Stat. di S. Marco 2, 2.

³¹⁴Ed. Meyer, Geschichte des Altertums 1., §. 450.

³¹⁵Head H. N. էջ 548. Kenner, Die Münzsammlung des Stiftes v. St. Florian, էջ 158. Ramsay, Studies of Phrygian Art. J. H. St. 1888. Cities 1., 1895.

³¹⁶Nonn. 15, 16:

³¹⁷Schol. Jl. Z 131.

Էակին նկատմամբ ալ աւանդութիւն մ'ունինք,³¹⁸ որ նոյնպէս Ատտիսի առասպելին հետ կապ ունի, այն տարբերութեամբ, որ հոն աստուածը ձմեռը շրթայի կը զարնուի կամ *կը քնանայ*, իսկ գարնան կ'ազատի կամ *կ'արթննայ*: Քնանալու տեսագիծը Ատտիսի առասպելին մէջ ալ կայ: Մտադրութեան արժանի պարագայ մըն է նաեւ ա՛յն, որ այս բոլոր առասպելներուն մէջ ալ հերոսը պահած է դեռ իր նախնական հերոսական արիութիւնը, առնականութիւնն ու պատերազմական հոգին: Նոյն երեւոյթը կը տեսնուի նաեւ Թամուզի, Արայի, Էսմունի եւ Ոսիրիսի քով: Թամուզ, որ սումերական է իր ծագումով եւ նախնաբար քաղքի մը աստուածն էր, կ'անուանուի երբեմն քաջ, *դիւցազն* եւ *յաղթական*, նոյնպէս նաեւ միւսները: Այս երեւոյթն ալ կարծեմ փաստ է ի նպաստ փոքրասիական մայր-դիցուհւոյ պաշտօնին սկզբնականութեան:

Ի հարկէ մայր դիցուհւոյն պաշտօնին այս արտաքայ կարգի մեծ ազդեցութիւնը զանազան մեկնութիւններու առարկայ եղած է: Կրեչմեր³¹⁹ մասնաւորելով իր խօսքը Սաբազիոսի վրայ կ'ըսէ թէ մայր դիցուհւոյն պաշտօնը նախնաբար Փոիւգացիներու օտար էր եւ կը պատկանէր Փոքր Ասիոյ նախնի ժողովրդեան, որ ոչ սեմական էր եւ ոչ հնդեւրոպական: Այն միեւնոյն ժողովրդեան կը վերաբերէր նաեւ Ատտիս, մինչդեռ Փոիւգացիները իրենց Սաբազիոսը Եւրոպայէն բերին, որուն պաշտօնը յետոյ Փոքր Ասիոյ մէջ մայր-դիցուհւոյն եւ Ատտիսի պաշտօնին հետ շփոթուեցաւ: Ramsayի կարծիքով³²⁰ Եւրոպայէն Ասիա եկող Փոիւգացիներու կրօնին եւ ընկերական կազմին մէջ *տիրողը* արական տարրը՝ այսինքն նահապետական դրութիւնն էր, իսկ Փոքր Ասիոյ նախնական ժողովրդեան մէջ *մայրական իրաւունքը*:» Ասով կ'ուզէ մեկնել Ramsay մայր դիցուհւոյն գերադիցիկ դիրքը: Ան *կը սիրէ* եւ հերոսը *կը սիրուի*, դերերը արմատապէս շրջուած են. ասկի՛ց է թերեւս Ատտիսի կնատութիւնն ու անգօրութիւնը հանդէպ մայր դիցուհւոյն: Սակայն Փոքր Ասիոյ նախնական ժողովուրդը բացատրութիւնը բաւական բարդ գաղափար մըն է. եթէ անոր տակ Ramsay նաեւ Հատերը կը հասկընայ, այն ատեն կը հակասէ ինքնին իսկ պատմական տուեալներու դէմ: Հատերու մէջ տիրող տարրը բառին ամենախիստ առումով այր տարրն էր. կինը ստրուկ չէր, յարգութեան մէջ էր, բայց պետութեան կեանքն ու ճակատագիրը որոշող ամէն քաղաքական գործառնութիւններու մէջ ո՛ր եւ է ազդեցութիւն չունէր: Մայրական իրաւունքի դրութեամբ անկարելի է մեկնել անոնց մեծամեծ աշխարհակալութիւնները, քաջութիւնը եւ պատերազմական հոգին: Հոս իբր փաստ չէ կարելի մագոններու առասպելը յառաջ բերել, որ հաւանօրէն աւելի Հատերուն

³¹⁸Ed. Meyer, Geschichte des Altertums. 1927, էջ 724:

³¹⁹Einleitung in die Geschichte der gr. Sprache, էջ 194:

³²⁰Studies of Phrygian էջ 367. Cities, էջ 94-96.

անմօրոս ըլլալուն հետ կապ ունի: Բաց աստի՝ որչափ որ ալ Ե. Մայեր իր պատմութեան նաեւ նոր տպագրութեան մէջ կը յայտարարէ թէ հատերէնը ո՛չ հնդերոպական կ'երեւայ եւ ո՛չ ալ սեմական, այլ աւելի Միտաննի ժողովրդեան լեզուին մօտ լեզու մը,³²¹ կը յուսանք թէ հատերէնի մասին տակաւին վերջին վճիռը տրուած չէ: Աւելի ընդունելի է Հոռզնիի տեսութիւնը, որուն համաձայն Հատերու լեզուն հնդերոպական է, հետեւաբար նաեւ *իշխող տարրը*, իսկ ժողովուրդը ոչ սեմական եւ ոչ ալ հնդերոպական: Այս տեսակետով միայն ընդունելի կը նկատեմ նաեւ Կրեյմերի եւ Ramsayի տեսութիւնները:

Յիշենք հոս Ատտիսի առասպելին յատուկ մէկ տեսագիծն ալ, որ Հայերուս համար ապահով ամենէն հետաքրքրականն է: Այս է *եղեգը*. Հոովմայ մէջ՝ ինչպէս ուրիշ առթիւ ըսի, Ատտիսեան թափորը կը բացուէր եղեգնակիրներով. որոնք եղեգի խորձերը ձեռքերնին դէպի մայր դիցուիւն մեհեանը կը յառաջանային: Թէ ինչ էր այս եղեգներուն իմաստը, մատենագիրները չեն աւանդեր, բայց նկատելով որ ըստ Մալուսդիոսի Ատտիս Գալոս գետը ընկեցիկ կ'ըլլայ, իսկ ըստ Յուլիանոսի Կիւբեղէ գինքը գետին եգերքը կը գտնէ³²² սկսան պատմախոյզները կասկածիլ,³²³ որ մի գուցէ ասոր հետ կապ ունենայ եղեգնակիրներու արարողութիւնը, քանի որ գետի գաղափարին շատ մօտ է եղեգը: Այս կը հաստատուի Օստիա գտնուած յիշատակարանով մը (Cista), որուն վրայ քանդակուած է *Ատտիս եղեգներու մէջ*: Եղեգներու մէջ կը տեսնէ Կիւբեղէ Ատտիսը եւ կը յափշտակուի անոր գեղեցկութենէն. արդ՝ այս չի՞ յիշեցըներ մեր Գողթան երգերուն ամենաթանկագին երգին *եղեգները*: Մանուկ Աբեղեան³²⁴ հետեւելով Խորենացոյ՝ նոյն երգը կը համարի իբր բացատրութիւն Վահագնի դարմանալի ծննդեան, զոր եւ ալ ընդունած եմ (Կրօնի ծագումը եւ դիցաբանութիւն էջ 281), ժամանակին այն վերապահութեամբ, որ Վահագն նկատելու է օտարամուտ աստուած մը, որ բնիկ ազգային աստուծոյ մը տեղը բռնած է: Այսօր կը միտիմ այս ազգային աստուածը Արայ Գեղեցիկը համարիլ եւ այս նոյնացումը երեւակայութիւն չէ, այլ արդիւնք համեմատական քննութեան: Եղեգի մասին հատուած մ'եւս կայ Փաւստոսի քով. «Եւ կամ մոլեկան գունտն մուշեղեան, զի ինձ այսպէս թուէր՝ եթէ հուր բոց ի գնդէն ելանէր եւ ի նշանացն իբրեւ ի հուր հրդեհի այնպէս անցանէր ընդ գունտն, *որպէս բոց ընդ եղեգն*.³²⁵» որ սակայն չեմ կարծեր թէ «Երկնէր երկին» ի հետ ո՛րեւէ կապ ունենայ, գէթ հաստատելու բաւական փաստ չունիմ: Ասոր հակառակ դիցաբանական նկարագիր ունի ապահով, ինչ որ եղեգի մասին «Բուզովինայի եւ Թրանսիլվանիոյ

³²¹Անդ. էջ 693:

³²²Jul. Or. V., 165.

³²³Marquardt, Staatswissenschaft, 3. 71.

³²⁴Հայ ժողովրդեան առասպելները, էջ 139-142:

³²⁵Փաւստոս, Վենետիկ, 1832, էջ 202:

Հայերուն գրոյցները³²⁶» գրքին մէջ կը կարդանք. «ծովացուլի որդին» գրոյցի մէջ կը պատմուի, որ ծովացուլ հրէջը իր *որդին ծնանելու համար եղեգի մը խողովակէն ներս հուր կը փչէ եւ ահա եղեգէն կ'ելլէ հսկայ մարդ մը, որուն մօրուքն ու մազերը բոցեղէն էին*: Եւ որովհետեւ գացած տեղը կ'աւերէ, տեղւոյն թագաւորը երիտասարդ հերոսի մը կը դիմէ, որ իր *հրեղէն երկու շներով* հրէշը մէջտեղէն կը բառնայ:

Ձարմանայի է, որ խոզի դիցաբանական նկարագրի մասին հայ գրական աղբիւրներու մէջ ո՛րեւէ ակնարկութիւն չկայ: Թէւ վարագըր յատկապէս քաջութեան եւ հերոսութեան տիպար կը համարուէր, ուսկիծ են նաեւ «վարագացեայ», եւ «վարագանման» բառերը, սակայն ան եւս ստոյգ է, որ հայ իշխանները զայն կ'որսային եւ նաեւ կ'ուտէին: Վարագտիրոց, Վարագդատ եւ Վարագդուխտ *իրանեան* են իրենց ծագումով: Աւետայի մէջ³²⁷ *Վերեթրագնա* (= Վահագն) կը նկարագրուի իբրեւ կատաղի եւ պատերազմասէր *վարագ մը*, որ Միհր աստուծոյն առջեւէն կ'երթայ: Ասկի՛ց է, որ Պարսիկներու քով այնչափ յարգի էր վարագըր եւ ամէն նշանաւոր դաշինք վարագի մատանիով կը կնքուէր:

Վարագի տեսագծ ին Արայի առասպելէն բացակացութիւնը հաւանօրէն հետեւանք է Արայի առասպելին ինքնատիպ յատկութեան մը, որուն քով վարագի մը տեսագիծը չէր կրնար գոյութիւն ունենալ: *Արայ Գեղեցիկ պատերազմի մէջ կ'իյնայ*, ահա ասո՛վ յատկապէս կը տարբերի Արայ Ատտիսէն եւ անոր հետ վերը յիշուած բոլոր առասպելներէն: Ի հարկէ ասով չեմ ուզեր ըսել թէ պատերազմի մէջ իյնալ եւ ապա յարութիւն առնուլ *բացառապէս* Արայի յատուկ տեսագիծ մըն է: Որչափ կ'երեւայ ասոր հետքերը կային նոյն իսկ Փոքր Մսիոյ մէջ. Օրինակ՝ *Բորիմնու* (Βώριμος), որ Փոքր Մսիոյ *Հերակղէայի* քովերը բնակող Մարիանտանացիներէ կը պաշտուէր: Կը նկարագրուի իբրեւ գեղեցիկ պատանի մը, որ իր ծաղիկ հասակին մէջ յանկարծ կը կորսուի կամ ըստ ուրիշ տարբերակի մը ամառը հնձողներու ջուր բերած միջոցին յաւերժահարսերէ կը փախցուի³²⁸ կամ որսի ժամանակ կը մեռնի,³²⁹ իսկ ուրիշ տարբերակ մը կ'ըսէ *պատերազմի մէջ կը մեռնի* եւ սրինգներով կ'ողբացուի:³³⁰ Կեմմել իր *Heracleotica* գործին մէջ վերջինս յետսամուտ կը համարի առարկելով թէ մատենագիրներու քով տիրողը անլի առաջին տարբերակն է,³³¹ սակայն այս տակաւին զօրաւոր փաստ մը չէ. յաւերժահարսերէ փախցուիլն ալ բաւական տիրող ըմբռնում

³²⁶Dr. H. v. Wilslocki, Märchen und Sagen der Bukowinaer und Siebenbürger Armenier. Hamburg 1891, էջ 59-61:

³²⁷Mihir Yesth. 18, 70.

³²⁸Հեսիփոս, Pers. 914 եւն:

³²⁹Կալիստրատոս, առ Schol. Aeschyl. Pers. 941.

³³⁰Apollonios, Rh. Argon 2., 780 եւն:

³³¹Kämmel, Heracleotica, Plauen, 1869, էջ 14 եւ 17:

եղած ըլլալու է, որ տեղացիները ամառուան հունձքի միջոցին սգոյ երգեր կ'երգէին եւ սրինգի ընկերակցութեամբ Բորիմոսի աներեւութանայը կ'ողբային: Յաւերժահարսերէ փախցուիլը Յոյներու քով շատ տարածուած հայեացք մըն էր արդէն: Երբ պատանի կամ աղջիկ մը *յանկարծ* կը մեռներ, կ'ըսէին թէ յաւերժահարսերը փախցուցին. այսպէս Կրետէի մէջ կ'աւանդուէր թէ յաւերժահարսերը Աստակիտէս գեղեցիկ հովիւը գողցեր են:³³² Ատտիկէի մէջ հին գերեզմանաքար մը գտնուած է, որուն վրայ գրուած է թէ Հադէս եւ *Որիադները* գեղեցիկ տղայ մը գողցեր են:

Պատերազմի տեսագիծը ասելի որոշ է *Վրական Ամիրանի առասպելին մէջ*, զոր՝ իր չարի եւ բարոյ երկուութեան պատճառաւ նկատողութեան առի նախ Արտաւազդայ մասին խօսած ատենս. հոս զայն պիտի նկատեմ երկրորդ՝ այսինքն բարոյ տեսակետով, ուսկից նաեւ պիտի տեսնուի թէ իրօք երկու՝ բնութեամբ իրարու հակառակ առասպելներու խառնուրդ է այն: Ամիրան կը նկարագրուի իբր ահաւոր հսկայ մը, զոր երկիրս անգամ դժուարաւ կը տանի եղեր: Երբ օր մը իր Յուսիբ եւ Բատրի եղբայրներուն հետ որսի կ'ելլէ, կը պատահին ճամբան հսկայ եղջերուի մը, որուն եղջիւրները մինչեւ երկինք կը հասնէին: Հերոսը նետով կը զարնէ եղջերուն, որ կը փախչի եւ զայն հալածելու միջոցին բիւրեղեայ սքանչելի բերդի քով կը հասնին: Բերդը դուռ չունենալուն՝ Ամիրան մէկ հարուածով ծակ մը կը բանայ եւ ներս կը մտնէ: Հոն կը տեսնէ մեռել մը, քովը իր Ռաշի նշանաւոր ձին, սուրը, գեղարդը, մայրն ու կինը, որուն արցունքները առու մը կազմելով՝ մինչեւ ծով կը հասնէին: Մեռելը ձեռքը ուներ նամակ մը, ուր գրուէր էր. «Քանի՜ կ'ապրէի, բոլոր դէւերը կը սպաննէի, բացի մէկէն. զոր ով որ սպաննէ եւ զիս ու ծնողքս թաղէ, իրեն կու տամ կինս, ձիս եւ ամէն բանս:» Ամիրան մեռելին բաղձանքը կը կատարէ եւ ապա կը վազէ երեքգլխեան վիշապին դէմ, զոր եւ կը սպաննէ, բայց անոր աղաչեքին վրայ արիւնէն ելած կարմիր, ճերմակ եւ սեւ երեք որդերուն կը խնայէ, որոնցմէ կ'ելլեն երեք հսկայ վիշապներ. ասոնց կարմիրն ու ճերմակը կը սպաննէ, իսկ սեւէն կը կլլուի: Ամիրան հոս ալ ելք մը կը գտնէ. վիշապին փորը պատռելով՝ դուրս կ'ելլէ եւ եղբայրներու հետ ծովէն անդին բնակող գեղեցիկ Քամարային կ'երթայ: Աղջիկը, որ նոյն միջոցին կերակրոյ պնակները կը լուար, յանձն կ'առնուի հերոսին հետ փախչիլ, սակայն ամանները ծրար ընելու ժամանակ՝ սկահակ մը կը կոտրի եւ ահագին աղմուկով մինչեւ երկինք կը ցատկէ եւ աղջկան հօրը եղածին մասին լուր կու տայ: Երկուքն ալ կը փախչին, բայց յանկարծ երկինք կը մթննայ, որուն կը յաջորդէ ահագին փոթորիկ մը եւ անձրեւ: «Փոթորիկը, կ'ըսէ աղջիկը, հօրս ամենամեծ ճեպով զմեզ հետապնդելէն է, իսկ անձրեւը մօրս արտասուքը:» Թշնամւոյն բանակը արդէն հասած ըլլալով, պատերազմը կը սկսի, Յուսիբ եւ Բատրի կ'իյնան եւ

³³²Welcker, Griechische Götterlehre, 11, 3., 52.

Ամիրան սաստիկ նեղ մտած՝ հագի՛ւ աղջկան խորհրդովը կը յաղթե՛ւ ամենքը կը սպաննէ: Նոյն միջոցին ուրիշ աղջիկ մը մօտենալով զինքը կը յանդիմանէ, որ եղբայրները մեռած են եւ հոգ չ'ըներ: Ասոր վրայ սրտի ցաւէն ինք զինքը կը սպաննէ: Ըստ ուրիշ տարբերակի մը *անծանօթ մէկը իրեն կը մերձենայ եւ զինքը կը սպաննէ*: Քամար կ'ողբայ իր սիրելին եւ երբ կը տեսնէ, որ մուկ մը եկած անոր արիւնը կը լզէ, բարկութենէն զայն կը սատկեցընէ: Եւ ի՛նչ տեսնէ, մկան մայրը յանկարծ իր բունէն դուրս ցատկելով՝ խոտ մը կը փրցընէ եւ անով մուկը կը կենդանացընէ: Նոյնը կ'ընէ նաեւ ինքը եւ այսպէս կը կենդանանան թէ՛ Ամիրան եւ թէ՛ եղբայրները:³³³ — Ասկից ետքը կու գան հերոսին դիւային նկարագրով գործքերը, մարդիկ նեղելը, Աստուծոյ դէմ կռուի ելլելը եւ ապա Էլբրուզի մէջ շղթայակապ փակուիլը:

Չրոյցս ժողովրդական կենդանի աւանդութենէ առնուած է: Գրացիները Ամիրանի վրայ ունին նաեւ գրական նշանաւոր դիւցազներգութիւն մը, գրուած *Սովսէս Խոնի* է, որ ըստ աւանդութեան Թամարայ թագուհւոյն քարտուղարն էր: Գրականը ինչ ինչ կէտերու մէջ բաւական կը տարբերի ժողովրդականէն, մանաւանդ իր անդրադարձ մտքի յաւելումներովը, որոնցմով կ'աշխատի ամբողջին պատմական գոյն մը տալ: Ժողովրդական գրոյցին զանազան տարբերակներու վրայ ծանրանալ աւելորդ կը նկատեմ, այս մասին կարդալու է յատկապէս Dr. Bleichsteinerի գրքոյկը, ուր համառօտ ակնարկութիւններ կան նաեւ արտաքին ազդեցութիւններու նկատմամբ: Այսպէս իրանեան են Ռաշի ձին, Յուսիբ եւ Բատրի, որոնք Ռոստոմի գրոյցէն առնուած են. մեռելին կնոջ արտասուքներէն կազմուած առուն ալ կը յիշեցընէ հին պարսկական սանդարամետի գետը, որ մեղաւորներու եւ ապաշխարողներու արտասուքներով կազմուած է եղեր:

Պատերազմի տեսագծով իբր վերջին օրինակ կը յիշեմ հոս միայն գերմանական Բալտր, որ ապահով մեռնող նշանաւոր աստուածներու կարգէն է: Ըստ Էտտայի [Uhlend 6. 22] Բալտր գերմանական ամենաբարի աստուածն է, տեսքով գեղեցիկ եւ յուսապայծառ, որ նաեւ արդարութեան, մաքրութեան եւ անմեղութեան աստուած կը նկատուի: Մահուան մասին երկու տարբերակներ կան. միոյն համաձայն Բալտր երազ կը տեսնէ, որ իր կեանքն վտանգի մէջ է. ասոր վրայ ֆրիգ իր մայրը աշխարհքիս բոլոր տարրները կ'երդուրնցնէ, որ Բալտրին կեանքին չորպչին: Ամենքն երդում կ'ընեն, բացի սոսնցաբեր տունկէն: Երբ Լոկի այս կ'իմանայ, կ'երթայ անկից ճիւղ մը կը կտրէ եւ կու տայ Հոտրին, որ անով Բալտրը կը սպաննէ: Աստուածները շատ կը տրտմին եղածին վրայ եւ Բալտրին Հերմոդ եղբայրը

³³³Sbornik Kawkaza 32., 2, 158 էւն. — Dr. Bleichsteiner, Eine georgische Ballade von Amiran (Sonderabdruck aus den Berichten des Forschungsinstitutes für Osten und Orient, 2. Bd.), Wien 1918.

սանդարամետ Հել դիցուհւոյն կը դրրկեն, որ Բալտրը ազատէ: Բայց դիցուհին դժուարութիւններ կը հանէ եւ Բալտրին դիակը *կ'այրեն* աստուածները, հոն սրտի ցաւէն կը մեռնի նաեւ Նանա իր կինը: Աւելի սկզբնական կ'երեւայ իր տեսագծերովը միւս տարբերակը, որուն համաձայն Հոտր Շուետի թագաւորին որդին էր, որ Նորվեգիոյ թագաւորին Նանա աղջկէն կը սիրուէր: Բալտր ալ տեսած էր երբեմն Նանա եւ սիրով անոր հետ կապուած: Հոտր այս իմանալով՝ պատերազմի կ'ելլէ Բալտրի դէմ, որուն առաջին անգամ կը յաղթէ, բայց երկրորդ անգամուն անկից չարաչար պարտուելով՝ ճարահատ անոր ընկերացող երեք կոյսերուն օգնութեան կը դիմէ եւ անոնց միջոցաւ Բալտրը կը սպաննէ: Բայց Բալտր յանձին իր եղբօր յարութիւն առնելով՝ Հոտրը կը սպաննէ:

2.2 Արայ Գեղեցիկ յոյն մատենագրութեան մէջ

Այս գլուխը չուզեցի աշխատութեանս Ա. Մասին մէջ գետեղել, նկատելով որ հոս քննութեան առարկայ եղող գրեթէ բոլոր հարցերն ալ՝ Պդատոնի ծանօթ հատուածն իսկ մէջը հաշուելով, տակաւին վիճելի նիւթեր են: Խոհեմական չէր կարծեմ յառաջունքն արդէն Արայի առասպելին կազմիչ տարր կամ անոր մէկ բեկորը հոգակել բան մը, զոր համեմատական քննութեամբ նախ ցուցնելու է: Անոր համար խնդրոյ նիւթ հարցերը Արայի տեսակետով նկատելու ենք առ այժմ աւելի իբր *համեմատական առասպելներ*, որոնց Արայի առասպելին հետ նոյնութիւնը կամ գէթ ներքին սերտ աղերսով կապուած ըլլալը փաստերը պէտք է ցուցնեն:

Հոս մեր առջեւ ելած առաջին հարցը պապիւրոսէ յունարէն ձեռագրի մը մէջ գտնուած *Նինոսի անունով հին վէպն է*, զոր Ս. Վիլքէն հրատարակեց 1893ին Hermes պարբերաթերթին մէջ բաւական ընդարձակ ծանօթագրութիւններով եւ տեղեկութիւններով:³³⁴ Վէպիս վրայ տարիներէ ի վեր առանձին ուշադրութիւն դարձուցած եմ ոչ այնչափ անոր համար, որ Նինոսի սիրականն ու կինը միանգամայն Արայի տարփածուն է, այլ որովհետեւ հոս բաւական ընդարձակ եւ նկարագրող գծերով կը պատմուի նաեւ Նինոսի արշաւանք մը դէպի Հայաստան, ուսկից բնականաբար հարց կը ծագի թէ արդեօք ո՛րեւէ աղերս մը չիա՞յ վէպիս եւ Արայի առասպելին միջեւ: Թանկագին գիւտիս մասին գրած է նաեւ Գ. Շմիդ,³³⁵ որ վէպին յարուցած գէթ գլխաւոր հարցերուն նկատմամբ Ս. Վիլքէնէն տարբեր տեսութիւն մը չունի: Ձեռագիրը գտնուած է Եգիպտոս եւ հիմայ կը գտնուի Բերլինի պետական թանգարան (Abteilung P. 6926): Հատակոտոր է աւելի եւ ամբողջական վէպին թերեւս հագիւ փոքրիկ մէկ բեկորը կացուցանէ: Գրութեան ժամանակը բոլորովին ստոյգ չէ, բայց վերջին պապիւրոսի ետեւ գրուած հաշուեցուցակէն կը տեսնուի, որ Տրայանոսէ յառաջ է ամեն պարագային: Վիլքէնի կարծիքով թերեւս Պտղոմեանց ատենէն: Հաշուեցուցակը օտար ձեռքէ յաւելուած մըն է, որ կը սկսի Տրայանոսի գահակալութեան 3^{րդ} տարւոյն Մայիս 26էն եւ կը հասնի մինչեւ յաջորդ տարին Մայիս 26:

Վէպին հերոսին նկատմամբ կասկած չէ կարելի յարուցանել, Նինոս իբր այսպիսի երկու անգամ կը յիշուի: Յաւալի է, որ Նինոսի սիրականը պարգապէս ի Կորոյ (= աղջիկ. Ա. 4. 20, 5. 29) կամ ի Բարթեւոս (= կոյս, աղջիկ. Ա. 4. 23 եւ 5. 11) կ'անուանուի եւ ասով համեմատութեան էական կռուանէ մը կը գրկուինք: Ասոր հակառակ թէ՛ Նինոսի եւ թէ՛ աղջկան մայրերը անուններով կը յիշուին. մին՝ Δερκεία = Տերկէյա, որ աղջկան մայրն է, իսկ միւսը՝

³³⁴Hermes. 1893, S. 161-193.

³³⁵Wilhelm Schmid, Der griechische Roman (vgl. Neue Jahrbücher für das klassische Altertum). 1904, S. 476-485.

Θάμβη = Թամբէ: Ասոնք երկուքն ալ գիրար քոյր կ'անուանեն, ուսկից յայտ է թէ երկու նշանուածներն ալ [Ա. 3. 13 եւն] իրարու ազգական են: Պապիրոսի յաջորդ տողերը չկան, բայց՝ ինչպէս Վիլքէն իրաւամբ կը դիտէ, հոն խօսք եղած ըլլալու է աւելի աղջկան վրայ հսկելու եւ հարսանիքի յետաձգման մասին. վասն զի անմիջապէս շարունակութեան մէջ կ'ըսուի թէ Մինոս իր Դերկէյա մօրաքրոջ կը դիմէ եւ կ'աղաչէ, որ ամուսնութիւնը աւելորդ տեղ չետաձգուի: Թէ ինքը իբր այր մարդ գիտէ իր խօսքը պահել եւ բազմաթիւ երկիրներու տէր ըլլալով՝ կրնար ինքզինքն ամեն տեսակ վայելքներու տալ, բայց պատերազմէն անարատ ետ կը դառնայ աստուածմէ միայն յաղթահարուած. իսկ հիմայ գերի աղջկան մը կամքին՝ դեռ կը սպասէ, որ ամուսնութեան օրը գայ: Վիլքէն «աստուծմէ» = ὁπὸ τοῦ θεοῦ ակնարկութիւն կը համարի *Էրոս* աստուծոյն:

Ամուսնութեան յետաձգման իբր պատճառ պապիրոսի մէջ յառաջ կը բերուի աղջրկան անչափահասութիւնը, որ տակաւին 13 տարեկան է կ'ըսուի, մինչդեռ 15 ըլլալու էր: Մինոս ցուցնելու համար թէ այս բաւական պատճառ չէ, յառաջ կը բերէ իւր թագաւորութիւնն ու ապագայի անորոշութիւնը. վայրկեան մը յառաջ միանալու ենք, կ'ըսէ, որպէս զի եթէ բան մը հանդիպի, գէթ զաւակ մը ձգենք իբր առհաւատչեայ: Ասկէ վերջ Թամբէ Մինոսի մայրը հրապարակ կ'ելլէ եւ կը սկսի խօսակցութիւնը ինքնին իսկ աղջկան հետ: Վերջինս կ'անճրկի, բերանը խօսք չկայ, վասն զի, կ'ըսէ վիպագիրը, կանանոցին մէջ ապրելով՝ չէր գիտեր իր խօսքերուն զարդ ու ոյժ տալ: Ուստի եւ ժամանակ կ'ուզէ, բայց դարձեալ կ'անճրկի, բան մը ունի սրտին վրայ, որ զինք կը ճնշէ, բայց կ'ամչնայ ըսել. անոր համար մերթ կու լայ, մերթ կը կարմրի եւ մերթ ալ կը գունատի: Թամբէ կը մխիթարէ զինքը եւ կը յորդորէ, որ չծածկէ, ըսէ, ինչ որ ունի: Աղջիկը կը լռէ, ասոր վրայ Թամբէ ճարահատ՝ որդիս այլեւս մի՛ արհամարհէր, հետը մի՛ խաղար. իբր քաջ պատերազմող մը մեծամեծ յաղթութիւններէ յետոյ քեզի եկած է եւ ձեռքդ կ'ուզէ: Աղջիկը յուզուած մօրաքրոջ խօսքերէն կը պատասխանէ ուրախութեան արտասուքներով՝ իր բաբախող սիրտը անոր կուրծքին վրայ հանգչեցուցած: Յետոյ երկու մայրերը քովէ քով կու դան՝ անշուշտ նոյն նիւթին մասին իրարու հետ բանակցելու համար:

Դժբախտաբար հոս կտրուած է պապիրոսը եւ ասով կը վերջանայ նաեւ Ա.ք: Բ.ին³³⁶ ա. սիւնեակն ալ մասամբ կորսուած, մասամբ շատ մութ է, որով Բին Աի շարունակութիւն ըլլալն ալ տակաւին անստոյգ կը մնայ: Բայց փճացած հատուածներէն որչափ կ'երեւայ, մէկը զայրոյթէն զգեստները կը պատռէ եւ կու լայ եւ կը սկսի խօսիլ կանացի մէկուն հետ: Ըստ Վիլքէնի եւ Շմիտի լացողը Մինոս է, իսկ միւսը աղջիկը, որոնք սիրով դարձեալ իրարու հետ կապուած ըլլալու էին, որ վէպը կը յաւելու

³³⁶Աի եւ Բի բաժանումը Վիլքէնէն է:

«բոլոր օրերը իրարու հետ էին, ցորչափ անիկա (այսինքն՝ Նինոս) պատերազմներով արգիլուած չէր:» Յաջորդ տողն ալ կարծես զայս կը հաստատէ. վասն զի հոն կը յիշուի *Էրոս*, եւ Վիքէն ասկից յատկապէս դրդուած՝ բնագրին կանացի անձը (ἀναπρόθετα) Նինոսի նշանածին հետ կը նոյնացընէ, նկատելով որ սիրոյ աստուծոյն յիշատակութիւնը ուրիշ մեկնութիւն չի վերցըներ:

Սիւնակ *բ. Բ* կը նկարագրէ թէ ինչպէս Նինոս իւր հօր հաւանութիւնն առնլէն վերջ՝ յունական եւ կարիական զինուորներու օգնութեամբ 70.000 ոտանաւոր, 30.000 ձիաւոր եւ 150 փիղ առած Հայաստան կ'արշաւէ «գարնան ծաղկումը դեռ չսկսած» սիւն. *ա. Բ. 33*: Սկզբան դժուարութիւններու կը բախի՝ գլխաւորաբար գետերը անցնելու ժամանակ, բայց յաջողութեամբ կը մտնէ վերջապէս Հայաստանի դաշտագետինը «կատղած Հայերը» նուաճելու համար:» Սիւն. *գ.* եւս հետաքրքրական է անո՛վ որ հոն Նինոսի բանակին բաժանումը կը նկարագրուի: Զիւարները կը բաժնուին աջ եւ ձախ թելերու՝ պատսպարուած թեթեւագէն գնդերէ, որոնց պաշտօնն է ձիաւորներու օգնել եւ թշնամւոյն կողմնակի յարձակումներուն առաջքն առնուլ: Կենդրոնը կը բռնէ ոտանաւորներու փաղանգը եւ ասոր առջեւ որոշ հեռաւորութեամբ փղերը: Ասոնք որպէս զի կռուի աղմուկին մէջ խառնակութիւն չհանեն, Նինոս փաղանգը խումբ խումբ շարքերու կը բաժնէ՝ անջրպետով մը իրարմէ գատուած եւ իւրաքանչիւրին առջեւ մէյմէկ փիղ: Պետք եղած ատեն՝ փաղանգախումբերը կրնային անջրպետը լեցընել միազանգ փաղանգ մ'ըլլալու համար, կամ դարձեալ իրարմէ բաժնուիլ՝ փղերու անցք տալու նպատակաւ: Նինոս բանակին գլուխն անցած ճառ մը կը խօսի զինուորներուն, եւ անոնց առջեւ կը դնէ վճռական օրուան նշանակութիւնը: — Հոս կը վերջանայ պապիրոսը:

Հոս տեղը չէ քննել թէ վէպս ի՞նչ նշանակութիւն կրնայ ունենալ վիպագրական եւ առհասարակ գրական տեսակետով: Գ. Շմիտ ընդունելով հանդերձ գիւտին կարեւորութիւնը — քանի որ վէպս մին է այն քանի մը՝ դարձեալ մեծաւ մասամբ հատակոտոր վէպերէն, որոնք յունական հին վիպագրական արուեստի մը գոյութիւնը կը ցուցընեն — կը յաւելոյ թէ վէպիս պատմական աղբիւրներ որոնելը անօգուտ աշխատանք է. պատմականին ամենէն ընդհանուրը միայն առնուած է եւ ան ալ ոչ միշտ ըստ աւանդութեան: Փոխանակ՝ կ'ըսէ, Դիոդորի հետեւելով Նինոսի եւ Շամիրամի մասին գրաւիչ վէպ մը յօրինելու, հեղինակը կու տայ մեզի բռնագրօսիկ խեղճ գործ մը՝ կազմուած հռետորական սովորական կաղապարի վրայէն:³³⁷ Սակայն ինծի աւելի արդարադատ կ'երեւայ Վիքէն, երբ կ'ըսէ «մտածելու է, որ ամբողջական վէպը հաւանօրէն շատ մը գրքերէ կը բաղկանար, հետեւաբար մեզի աւանդուածը այնչափ քիչ է, որ

³³⁷Der griechische Roman, S. 479-480.

դժուար է յուսալ թէ այս կցկտուր թերթիկներով կարելի ըլլայ բանաստեղծին ծրագրին մասին գաղափար մը կազմել, առանց երեւակայական սին ենթադրութիւններու մէջ կորսուելու:³³⁸» Այսօր եւ ոչ իսկ Ձեռագրին A եւ B մասերուն մէջ եղած աղերսը որոշ է. հաւանական է թէ իրարու կը վերաբերին, բայց ո՞վ կ'երաշխաւորէ թէ Bն ամբողջական բնագրին մէջ Aէն յառաջ չէր:

Այսպիսի պարագաներու մէջ բնական է Արայի նկատմամբ հարցը անհամեմատ աւելի կը դժուարի: Ստոյգ կարելի է համարիլ թէ նաեւ վէպիս մէջ Սինոսի սիրականը Շամիրամ է. այս յայտնապէս կը տեսնուի անոր մօր Դերկէա անունէն, որ Դերկէտոյի ուրիշ մէկ ձեւն է. Թէոն Ասկադոնի Աթարկատիս մայր դիցուի ինչ կ'անուանէ Δέρκη τὴν Ἀφοροδίτης δούατέρα:³³⁹ Ի հարկէ վէպին մէջ իբր դեռատի աղջիկ Լաւիլի քնքոյշ, փափկագագ եւ զգայուն կը ներկայացուի, եւ բոլորովին անտեղի պիտի ըլլար, եթէ ասկից առանց այլեւայլի Լաւանդական Շամիրամի եւ խնդրոյ նիւթ իշխանուիւոյն միջեւ բնութիւններու հակառակութիւն գտնէինք, ցորչափ անծանօթ է մեզի ամբողջական վէպին բովանդակութիւնը: Թերեւս բանաստեղծը դիտմամբ այս կերպը ընտրած է՝ յետոյ իր հերոսին՝ այսինքն Սինոսին ազդեցութեան տակ Շամիրամի մէջ կազմուելիք այրականացի (mannweiblich) նկարագիրն ու պատերազմական հոգին Լաւիլի ցայտուն եւ կարկառուն կերպով երեւան բերելու համար: Ըստ վէպին երկակողմանի յարաբերութիւնները սկզբան դժուարութիւններու կը հանդիպին մասամբ շնորհիւ տեղական սովորութիւններու եւ մասամբ ալ ինքնին իսկ աղջկան կողմանէ, որ կը դժուարի Սինոսի իր «այո»ն ըսելու: Ինչո՞վ մեկնել աղջկան այս տրամադրութիւնը, արդեօք անո՞վ որ տեղական սովորութեան նկատմամբ միացած կանանցի աղջկան մը բնական դարձած չափազանց ամէկոտութեան ու քաշուածութեան հետ՝ զինքը այնպիսի դիրքի մը կը մղէին, թէ՛ որովհետեւ իր սիրտը ուրիշ տեղ էր, ուրիշ անձի մը ուղղուած էր: Պրոֆ. Ադոնց Լաւիլի վերջին հնարաւորութեան կը միտի³⁴⁰ եւ ուրիշ անձն ալ, որուն հետ սիրով կապուած էր աղջիկը, մեր Արայ Գեղեցիկն է: Պրոֆ. Ադոնցի տեսութիւնը գրաւիշ բան ն'ունի ինքն իր մէջ եւ այս տեսակէտով անշուշտ նաեւ ինծի բաղձալի պիտի ըլլար այնպիսի եզրակացութեան մը գալու, եթէ փաստերը թոյլատրէին. եւ դժբախտաբար չեն թոյլատրեր: Այս կը տեսնուի ինքնին իսկ Պրոֆ. Ադոնցի փաստերէն, որոնց առաջինն է աղջկան մօրաքրոջ «որդւոյս հետ մի՛ խաղար, որդիս մի՛ արհամարհեր» խօսքը, զոր Ադոնց «չըլլայ թէ *որդիս վատաբանես*» կը թարգմանէ: Եթէ յունարէն խօսքը այն իմաստն ունենար, ինչ որ Պրոֆ. Ադոնց կ'ընդունի, այն ժամանակ կարծեմ թէ նաեւ Վիլքեն եւ Շմիտ ուրիշ սիրականի հարցը հրապարակ

³³⁸Hermes, անդ S. 184.

³³⁹Hermes, S. 188.

³⁴⁰Հայրենիք 1926, Թ. 12, էջ 44-45:

պիտի դնէին, մինչդեռ եւ ոչ իսկ ակնարկութիւն կ'ընեն այս մասին, վասն զի՝ ինչպէս շատ լաւ կ'ըսէ Վիլքեն, յուն. բառը իր ճիշտ առումով կը նշանակէ հոս. ihren Sohn (= Ninos) solle die Jungfrau nicht *schelten*, արդ *schelten* կը նշանակէ, յանդիմանել, մէկուն յանցանքը երեսը զարնել, *նախատել, արհամարհել, մէկուն հետ խաղալ* (արհամարհական իմաստով): Վէպին բովանդակութենէ դատելով՝ աղջիկը ստուգիւ Նինոս արհամարհած կ'ըլլար, եթէ այնչափ հերոսական մարտերէ եւ աղաչանքներէ վերջ՝ դեռ իր չկամեութեան վրայ յամառէր: Պրոֆ. Ադոնցի երկրորդ փաստն է վէպին մէջ *օ Էրոսի* յիշատակութիւնը, «որից քանի մի տող յետոյ յիշոււմ է *Արմենի*:» Ահա խնդրոյ նիւթ հատուածը, որուն անկիւնաւոր փակագծի մէջ առնուածները լրացուած են Վիլքենէ,

Οἱ δὲ πανηγρέ [ροὶ σὺϊ-
σαν] ἀλλήλοισ, ὅσα μὴ
[ὀπὸ τῶν στρατιῶ] ἰκῶν
ἀφείλ [κετο οὐδ' ἐλ] λιπῶς
ὁ Ἑρῶς ἀνερ [εθίζων?] տող 25-30³⁴¹

Երբ բնագիրը կ'ըսէ՝ անոնք բոլոր օրերը իրարու հետ էին, ցորչափ անիկա պատերազմներով արգիւրուած չէր, *օ Էրօս ձեռք [εθίζων?]* խօսքը, զոր Վիլքեն կը միտի թարգմանել «եւ Էրոս գերենք շարունակ սիրոյ կը գրգռէր» դժուարաւ թէ կարելի ըլլայ Արայի հետ կապակցութեան մը բերել, վասն զի Ձեռագիրը վնասուած ըլլալուն՝ ոչ միայն *օ Էրօս* Արայի հետ նոյնացընելու ո՛րեւէ կոռուան մը չկայ, այլ եւ հոգեխօսօրէն բոլորովին անտեղի է ուրիշ սիրականի խնդիր ընել, երբ ըստ Ձեռագրին հաւանական մեկնութեան Նինոս եւ իր նշանածը սիրով իրարու հետ կապուած էին: Եթէ յուրջ նկատողութեան փաստ մը կայ, ան ալ Նինոսի Հայաստանի արշաւանքն է, որ դարձեալ շատ կասկածելի պէտք է նկատենք, քանի որ ըստ վէպին Նինոս Հայաստան կ'արշաւէ «կատողած Հայերը նուաճելու համար:» Կ'երեւայ թէ նախընթաց տողերու մէջ խօսք եղած ըլլալու է Հայերու ապստամբութեան մը մասին. ապա թէ ոչ «կատողած Հայերը նուաճել» խօսքը իմաստ չունի: Եւ կամ պիտի ըսենք թէ ըստ վէպին Նինոս թերեւս նախընթաց արշաւանքի մը միջոցին իր նշանածին միւս սիրականը՝ այսինքն՝ Արայ բռնած եւ կամ սպաննած ըլլալուն համար Հայերը կատողեր էին: Առաջին ենթադրութիւնը կարելի է, բայց ոչ ցուցանելի. վասն զի ցուցում չկայ, իսկ երկրորդը բոլորովին հակառակ է Արայի առասպելին, ուր Արայ ոչ թէ Նինոսէն, այլ Ծամիրամէն մղուած պատերազմի մը մէջ կը սպաննուի:

Ինչպէս ուրիշ առթիւ ջանացի ապացուցանել, Նինոսի ծանօթ յունական վէպը — գէթ որչափ կարելի է ներկայ հատակոտորներէ եզրակացութիւն մը հանել — Հայաստանի

³⁴¹Hermes, S. 174-175.

մասին շատ թանկագին տողեր պարունակելով հանդերձ՝ ի նպաստ Արայի առասպելին ո՛ր եւ է *դրական* արդիւնք չ'ընծայեր մեզի: Յոյն մատենագրութեան ի նպաստ Արայի առասպելին խօսող ամենամեծ հեղինակը կը մնայ ուրեմն դարձեալ *Պղատոն իր Էրոս Պամփիլյացւոյն նշանաւոր առասպելովը*, որուն մասին թէւ հնութեան ըմբռնումները բաւական խառնակ էին եւ ներկայիս ալ կան գիտնականներ, որոնք նոյնպէս տարբեր հայեացքներու կը ծառայեն, սակայն այն եւս ստոյգ է թէ ազգային պատմախոյզները կարելի է ըսել միաբերան, իսկ օտար հայագետները գէթ իրենց ստուար մեծամասնութեամբ քանի անգամ որ այս խնդրով զբաղելու առիթ ունեցած են, շատ ուղիղ կերպով երկու առասպելներու միջեւ աղերսներ նշմարած եւ երբեմն նաեւ փաստերով ապացուցանելու աշխատած են: Անցեալ դարուն առաջին անգամ այս աղերսին մտադիր եղաւ Էմին,³⁴² որուն հետեւեցան Լանգլուա,³⁴³ Ալիշան,³⁴⁴ Գելցեր,³⁴⁵ Սարկուարտ³⁴⁶ եւ ուրիշներ:

Ահա խնդրոյ նիւթ հատուածը. Պղատոն իր Հասարակապետութիւն գործին մէջ խօսելով մահուրնէ վերջ բարի եւ շար գործքերու ըլլալիք հատուցման, ինչպէս նաեւ հոգւոյ անմահութեան վրայ, կը շարունակէ այսպէս. «Բայց, կ'ըսեմ, քեզի պիտի պատմեմ ոչ թէ Ալքինոսի, այլ *շատ ասելի քաջ մարդու մը* պատմութիւնը, այսինքն *Էրոսի, որ որդի էր Արմենիոսի եւ ցեղով Պամփիլյացի*, որ ատենօք պատերազմի ճակատին մէջ ինկած էր եւ երբ տասը օր վերջ միւս դիակները արդէն փտութեան վիճակի մէջ կը գտնուին, ինքը անարատ մնացած ըլլալուն՝ ազգականները թաղումը կատարելու նպատակւ գինքը տուն կը տանին: Բայց տասնութերկորդ օրը այրուելու համար հագիւլ թէ փայտակոյտին վրայ կը դրուի, կը կենդանանայ եւ կը սկսի պատմել ինչ որ տեսած էր: Եւ կը պատմէ թէ հոգին աւանդելէն վերջ՝ ուրիշ բազմաթիւ հոգիներու հետ երթալու միջոցին կը հասնին աստուածային տեղ մը, ուր երկրի վրայ եւ անոր համապատասխան նաեւ երկինք երկու երկու բացուածքներ կային: Ատոնց մէջ տեղ նստած էին դատաւորները, որոնք հոգին մարմնէն անջատելով՝ արդարներուն կը հրամայէին մտնել աջ կողմի ճամբան, որ երկինք կը տանէր, իւրաքանչիւրին առջեւէն ալ կախուած էր նշան մը, որուն վրայ վճիռը եւ իրենց գործքերը գրուած էին: Ատր հակառակ չարերուն կը հրամայէին ձախ ճամբով դէպի վար երթալ. ասոնք ալ նշան ունէին իրենց ետեւը, ուր իրենց գործքերը նշանակուած էին: Բայց երբ իւր (Էրոսի) կարգն եկաւ, իրեն ըսին թէ ինքը պէտք է մարդկան հրեշտակ ըլլայ, որ անոնց այս ամէն բանը հաղորդէ, անոր համար իրեն

³⁴²Վէպը հնոյն Հայաստանի, Մոսկվա 1850, էջ 85-88:

³⁴³Collection des historiens 1. Ծն.

³⁴⁴Հին հաւատք, էջ 263-264:

³⁴⁵Zur arm. Götterlehre, էջ 130:

³⁴⁶ZDMG. 49., 658:

հրամայեցին, որ լսէ եւ տեսնէ ամէն բան, ինչ որ հոն կայ:³⁴⁷»

Ամբողջ անցեալն ալ մեզի հետ կը հաստատէ թէ հոս Պղատոն իրական առասպել մը կ'աւանդէ, բայց որովհետեւ մասամբ իրմէ վերջ եկող դարերու քաղաքական խառնակ պարագաներու բերմամբ եւ մասամբ ալ թերեւս իրեն պէս բազմաթիւ երկիրներ շրջող հմուտ եւ հանճարեղ մարդու մը պակսելովը՝ ուրիշ շատ անանդութիւններու հետ նաեւ առասպելիս կենդանի յիշատակը բոլորովին մոռացութեան մատնուեցաւ, զարմանալի չէ, եթէ հետագայ մատենագիրները այս մասին իրենց մեկնութիւններու եւ բացատրութիւններու մէջ իրարու հակառակ տեսութիւններու յանգած են: Պլուտարքոս մեզի ծանօթ առաջին մատենագիրն է,³⁴⁸ որ առասպելին գոյութիւնն ընդունելով հանդերձ՝ զայն կ'ուզէ աւելի փոխաբերօրէն մեկնել, երբ կը յայտարարէ թէ իրեն հետ «Լամպրիոս ալ կ'ըսէր, որ Պղատոն շատ կը սիրէ փոխաբերական անուններ գործածել. եւ այս կ'ընէ մանաւանդ այն ատեն, երբ հոգւոյ իր հետագոտութիւններուն առասպել մը կը կցէ: Այսպէս օրինակի համար երկնքի իմացական բնութիւնը կ'անուանէ թեւաւոր կառք մը կամ աշխարհքի ներդաշնակ յեղաշրջումը: Նաեւ հո'ն, ուր *իբր ականատես վկայ սանդարամետի մէջ եղածներուն յառաջ կը բերէ Էրոս քսուած Պամփիւլացին՝ Հարմոնիոսի որդին*,³⁴⁹ եւ ասով կ'ուզէ հասկըցընել թէ հոգիները ներդաշնակութեան օրէնքներու համեմատ յառաջ եկած եւ մարմնոյ հետ միացած են. եւ թէ ըստ այսմ զանոնք զգենով՝ օդի մէջ ամէն տեղ կը շրջին եւ յետոյ վերածննդեամբ դարձեալ կու գան:»

Խնդիրը շատ աւելի բարդ հանգամանք կ'առնու Կղեմէս Աղեքսանդրացւոյն քով, որ Պղատոնի Էրոսը Ջրադաշտի հետ ուղղակի կը նոյնացընէ: Ահա իր խօսքերը. «Իր Հասարակապետութեան 10^{րդ} գրքին մէջ կը յիշէ (Պղատոն) Էրոս անունով մէկը, որդի Արմենիոսի եւ ցեղով Պամփիւլացի. ասիկա *Ջրադաշտն է*: Իրօք ալ Ջրադաշտ *ինքն իր մասին այսպէս կը գրէ*. «Այս կը գրէ Ջրադաշտ, որդի Արմենիոսի, որ ցեղով Պամփիւլացի էր, երբ, կ'ըսէ պատերազմի մէջ ինկայ, սանդարամետի աստուածներէն այս սորվեցայ:» Արդ, Պղատոն ահա այս Ջրադաշտը կը յիշէ, որ մեռնելէն 12 օր վերջը այրուելու համար փայտակոյտին վրայ դրուած ատեն կը կենդանանայ:³⁵⁰» Կղեմէս Աղեքսանդրացւոյն այս հատուածը իր Ջրադաշտով բաւական աշխատութիւն պատճառած է ԺԹրդ դարու գիտնականներուն: Թէ աղբիւրը քրիստոնէական ծագում չունի, այն յայտնի է.

³⁴⁷De Civitate Dei, 10., 614.

³⁴⁸Question Synpos. 9., 5.

³⁴⁹Εν ταῦθα δὲ τὸν αὐτάγγελον τῶν ἐν Αἵδου Πάμφυλον γένος, Ἀρμονίου πατρός, Ἦρον (ուրիշ Ձեռ. Դրա) δ'αὐτὸν ἐνομάζειν.

³⁵⁰Migne PG. 5, 14. 9 coll. 156 f. Ջրադաշտ Ձեռագիրներու մէջ չորս տեղն ալ կու գայ աւելի Ζοροάσρης.

Յուստինոս³⁵¹ Պամփիլացւոյն առասպելը կը յիշէ, առանց Ջրադաշտի մասին խօսք ընելու. նոյնպէս Ռոգզինէս. «Բայց որովհետեւ, կ'ըսէ վերջինս,³⁵² անհաւատները կ'արհամարհեն, ինչ որ Քրիստոսի յարութեան մասին կը հաւատանք, կ'արժէ հոս Պղատոնն յառաջ բերել: Ասիկա կ'աւանդէ թէ Արմենիոսի որդի Էրոս անունով մէկը (Ἡρᾶ τοῦ Ἀρμενίου) 12 օր վերջը փայտակոյտին վրայ վերստին կենդանանալով սկսեր է յիշել, ինչ որ սանդարամետին մէջ տեսած էր:» Կիւրեղ Աղեքսանդրացին ալ միեւնոյն պատճառին համար կ'անդրադառնայ առասպելիս քիչ մը զայն փոփոխելով, որ սակայն նշանակութիւն կը ստանայ ասելի Արայի առասպելին տեսակէտով, քանի որ իր յարութեան փաստն է Հերոս անունով *Արմենիացի մը* (Ἡρᾶ τινὸς τῶν ἐξ Ἀρμενιάς), որ մինչ մեռած էր, կը վերակենդանանայ:³⁵³ Այս մասին յիշատակութիւն կ'ընէ նաեւ Թէոդորէոս Կիւրացին յառաջ բերելով ամբողջութեամբ Պղատոնի հատուածը, որուն վրայ իր անձնական խորհրդածութիւնները կ'ընէ:³⁵⁴

Ս. Աւգոստինոս անցողակի միայն կը յիշէ առասպելը առանց անուան յիշատակութեան.³⁵⁵ Ասոր հակառակ Սակրոբիոս հեթանոս մատենագիրը բաւական մանրամասն նկատողութեան կ'առնու հարցը, հետեւելով ճշդիւ Պղատոնի սկզբնագրին,³⁵⁶ ուսկից կը տեսնուի, որ իրեն, ինչպէս նաեւ Կիկերոնի, որ նոյնպէս խնդրովս զբաղած է, բոլորովին անծանօթ էր Էրոսի Ջրադաշտի հետ նոյնացումը: Հոս բացառութիւն կը կազմէ միայն Աոնոբիոս.³⁵⁷ Armenius Hosthanes (ուրիշ ընթ. *Zostriani*) *nepos et familiaris Pamphylus Cyri*, որ թերեւս Կղեմէս Աղեքսանդրացւոյն ազդեցութեան տակ գրուած ըլլայ, բայց Կիւրոսի յիշատակութիւնը ուրիշ աղբիւր մըն ալ կ'ենթադրէ: Կղեմէս այս աղբիւրը կոսհել կու տայ արդէն, երբ կ'ըսէ *αὐτὸς γοῦν ὁ Ζωροάστρης γράφει τὴν*, որուն մասին սակայն գոհացուցիչ տեղեկութիւն կ'առնուի միայն *Պրոկլէն*:

Պրոկլի այս հատուածը, որ մեկնութիւնն է ինքնին իսկ Պղատոնի աւանդածին, նոյնին լուսաւորութեան համար այնչափ կարեւոր է, որ հարկ կը համարիմ հոս ամբողջութեամբ թարգմանել: «Ստուգի՛ւ պէտք է զարմանալ այս տեղւոյն պատմած հրաշալիքներու եւ անոր յարակից զանազան

³⁵¹Migne PG. 6. Cohort. ad Lib. 1., 27.

³⁵²Migne PG. 11. Contra Cels. 2., 17.

³⁵³Migne PG. 76. Contra Jul. 8., 881.

³⁵⁴Migne PG. 83, Serm. 11, de Fine et iudicio, էջ 1110:

³⁵⁵De Civ. Dei, Lib. 22, 28.

³⁵⁶Sed ille Platonius secreterum relator Er quidam nomine fuit, natione Pamphylus, miles officio, qui cum vulneribus in proelio acceptis vitam effudisse visus duodecimo die demum inter caeteros una peremptos ultimo esset honorandus igne, subito seu recepta anima seu retenta, quidquid emensis intra utramque vitam diebus egerat, videratve, tamquam publicum professus iudicium, humano generi enuntiavit. Somn. Seip. 1., 1.

³⁵⁷Migne PL. 5. 52., p. 189.

պարագաներու վրայ: Մեր նախորդներէն ոմանք կը հաստատեն որ ոչ թէ Էրն է այս ամբողջ առասպելին հայրը, այլ *Ջրադաշտ*. Եւ մտադիր կ'ընեն նաեւ խնդրոյ նիւթ անուանս գրուելու եղանակին վրայ, ինչպէս օր. համար Եպիկուրեան Կողովդէս, զոր վերը արդէն յիշեցի: Նոյն իսկ ես անձնապէս *Ջրադաշտի գրքերու հանդիպեցայ*, որոնք բնութեան վրայ կը խօսին եւ որոնց նախագիտելիքին մէջ այսպէս կը կարդանք. *Ջրադաշտ Արմենիոսի որդին կ'ըսէ ասոնք*, այսինքն՝ *ինչ որ պատերազմի ատեն մեռնելէն վերջ աստուածներու մասին իմացաւ* եւ ինչ որ արդէն ուրիշ պատմութիւններէ սորված էր: Գրքին մէջտեղերը իր խօսքը յայտնապէս *Կիւրոս անունով թագաւորի մը կ'ուղղէ*, *բայց ո՛ր Կիւրոսն է, որոշ չ'ըսեր*: Բախտին (Fatum) մասին քիչ մը աւելի որոշ կը խօսի, երբ կ'ըսէ թէ բախտը օդն է: Այս գրքերը յի են աստղագիտական զարմանալի տեղեկութիւններով եւ յայտնապէս կը խօսի այն մեկնութեան դէմ, որուն մասին խօսք կ'ըլլայ Պղատոնի Հասարակապետութեան գրքին մէջ. այնպէս որ ստոյգ չէ թէ առասպելը ա՛յս խօսքերէն սկիզբ առած է եւ թէ Էրին տեղ *Ջրադաշտ* անո՞ւնը արդեօք Ձեռագիրներու տիտղոսի մէջ գրուած էր: Եւ որովհետեւ անիկա (*Ջրադաշտի գիրքը*) արեւը մոլորակներու մէջտեղը գիտէ, մինչդեռ առասպելս հեղինակողը զայն ուղղակի լուսնէն վեր կը դնէ, զայս գիտցողն ու լսելով ասոր հասու եղողը առասպելին Պղատոնէն գրուած չըլլալը պիտի հետեւցնէր: Բայց ուրիշ մատենագիրներ միաձայնութեամբ այն կարծիքն ունին թէ նախնաբար Էր գրուած էր, որ եւ *Ջրադաշտի* ուսուցիչն էր, օր. համար Կրոնիոս եւ այսպէս ասոնք գիւրքը ո՛րեւէ կերպով բնիկ Պամփիլացւոյն հետ կը կապեն (ոչ թէ Պարսկին, այլ Պամփիլացւոյն հետ, այսինքն՝ անոր, որուն գրքերը՝ ինչպէս վերն ըսի, տեսնելու բախտն ունեցանք): Կան դարձեալ ուրիշներ, որոնք խնդրոյ նիւթ անձը Էրոս որդի Եւմայոնէայ — *Ἡρὸς υἱὸν Εὐμείωνος* կը գրեն, բայց չեն կրնար ըսել թէ ի՞նչպէս յաջորդ բառը առանց յօդի անուան հետ կը կցեն, քանի որ հին մատենագիրները սովորութիւն չունէին հօր անունը սեռականի մէջ առանց յօդի գրելու: Ուրիշներ ալ կան, որոնք կ'ըսեն. հայրը Արմենիոս չէր ըսուեր, այլ Արմոնիոս (Ἀρμόνιος) եւ ասով անուան վրայ փոքրիկ փոփոխութիւն մը կ'ընեն. եւ ալ հօրը անունը Արմոնիոս ձեւով գտայ *Ջրադաշտի* գրքերուն մէջ: *Բայց գիտեմ, որ մարդիկ ալ կան, որոնք Էրը հայ կը համարին. սակայն ասոնց պետք է հարցընել թէ ի՞նչպէս հայ մը ցեղով Պամփիլացի կրնայ ըլլալ: Այս կարծիքը ունին մեր քով նաեւ նշանաւոր մարդիկ*,³⁵⁸ հոս կ'անուանեմ միայն Թեոդորոս Մսինացին: Բայց՝ ինչպէս ըսի, մեզմէ յառաջ եղող մատենագիրները մերթ այս կ'ըսէին, մերթ այն: Ճշմարտութիւնը այս է. Էր այս առասպելին հեղինակն է, իր հօր

³⁵⁸Οἶδα δὲ ἔγωγε τίνας, καὶ Ἀρμένιον τὸν Ἡρᾶ λέγοντας, οὓς ἐρωτᾷν δεῖ. πῶς τὸν Ἀρμένιον Πάμφυλον εἶναί φησιν τὸ γένος. εἰ καὶ ἡμῖν ἄνδρες οἰδοῖοι τοῦτο ὑπέλαβον.

անունն էր Արմենիոս եւ ըստ ծագման Պամփիլացի:³⁵⁹»

Պրոկղէն աւելի պայծառ եւ գոհացուցիչ պատասխան չէինք կրնար սպասել: Հիմայ այլեւս ակներեւ է թէ Ջրադաշտի Էրի հետ նոյնացումը արդիւնք է կեղծիքի մը, ուսկից՝ մոլորած է ուրիշ բազմաթիւ մատենագիրներու հետ նաեւ Կղեմէս Աղեքսանդրացին: Ասոր մտադիր եղած էր արդէն Փր. Վինդիշմանը *Woher Clemens diesen Irrtum hat, k'ruß hngalskaiոր գիտնականս, lässt sich aus dem τάδε συνέγραφεv Zωριάσσης vermuten; es war wohl in einer der griechischen pseudozoroastrischen Schriften dem Zoroaster die Geschichte des Her in den Mund gelegt. Oder sollte etwa Her als Zoroastrianer gegolten und sich Zarathustris (vgl. Yasn. 1., 23) genannt haben, woraus dann die späteren Zoroaster selbst machten?*³⁶⁰ Հաւանօրէն Վեսենդոնկ այս հատուածը անձամբ կարդացած չըլլալուն համար է, որ Վինդիշմանի ըսել կու տայ թէ Էրի Ջրադաշտի հետ նոյնացումը Կղեմէս Աղեքսանդրացւոյն սխալմունքն է, որ թերեւս Ջրադաշտական մը ինքնին իսկ Ջրադաշտի հետ շփոթած է:³⁶¹ Սխալը Աղեքսանդրացւոյն վերագրողները աւելի ուրիշներ են, որոնցմէ յիշատակութեան արժանի է մանաւանդ Ե. Սայէր,³⁶² որ Կ. Աղեքսանդրացւոյն հատուածը պղատոնական սկզբնագրին անձնական մէկ սրբագրութիւնը կը համարի: Այս մասին չ'արժեր աւելի խնդիր ընել, քանի որ Պրոկղ բացայայտ կերպով կը խոստովանի թէ ինքը Ջրադաշտի անունով գիրք մը կարդացած է, որուն մէջ Էր Պամփիլացին որոշ կերպով *Կիւրոսի Ժամանակները սպրոդ* Ջրադաշտի հետ կը նոյնացուի: Ջրադաշտի ընծայուած գրքին այս վերջին տեղեկութեամբ կը մեկնուի նաեւ Առնոբիոսի *familiaris Pamphylus Cyri*, որ Կղեմ. Աղեքսանդրացիէն յիշուած չըլլալուն՝ բնականաբար անկից չի կրնար առնուած ըլլալ:

Թէ ո՛վ էր այս գրքին իրական հեղինակը, ի հարկէ անծանօթ կը մնայ, ինչպէս անծանօթ կը մնայ նաեւ այն թէ Ջրադաշտ Էրի հետ առաջին անգամ նոյնացընողն ինքնին իսկ այս անանուն հեղինակն է թէ գինքը կանխողներ եղած են: Ամէն պարագային նոյնացումը բոլորովին առանց պատճառի ալ չէր: Ջրադաշտ պարսկական ամենահին յիշատակարաններու մէջ կ'անուանուի «*կենաց բուժիչ*» (Yasna 31., 19. 44., 2), «*հոգիներու պահապան*, որ նաեւ զանոնք *կ'արթնցընէ*» (Yasna 30., 11) *փրկիչ*, *saošyant*, որ հոգիներու *նոր կեանք կու տայ*: Հետագայ դարերուն կ'ըլլայ արդէն *գերագոյն մարգարէ*, որ Ահուրա-Մազդայէն յայտնութիւններ կը ստանայ: Իսկ

³⁵⁹Comment. in Plat. rempublicam f. 22-24. ed. Kroll G. Lipsiae 1901, p. 109-110. Հմմտ. նաեւ Schoell R. Procli comment. in rempublicam Platonis, Partes ineditae, Berlin 1886, p. 59-60.

³⁶⁰Zoroastrische Studien, Berlin 1863, էջ 273.

³⁶¹Wesendonk, der Urmensch, էջ 40.

³⁶²E. Meyer, Ursprung und Anfänge des Christentums. 2., էջ 94, ծմ. 1:

հելենականհռոմեական շրջանին բոլորովին աստուածացած էակ մըն է այլեւս եւ հեղինակ ընդհանրապէս ամէն գաղտնի *յայտնութիւններու եւ մոգութիւններու*: Այս շրջանին արեւելեան եւ արեւմտեան մշակոյթներու իրարու հետ ճուլուելովը՝ ազգերու մէջ այնպիսի՝ զարմանալի մտայնութիւն մը յառաջ եկաւ, որ օր. համար դիցաբանութեան մէջ՝ բաւական որ արտաքին ո՛ր եւ է նմանութիւն մը նջմարուէր, երբեմն մինչեւ իսկ աշխարհագրօրէն եւ պատճառախնդրօրէն իրարմէ շատ հեռու կարծուած դիցաբանական դէմքերն եւ երեւոյթներն անգամ իրարու հետ կը նոյնացուէին: Այս զարմանալի ուղղութիւնը աւելի անդենական-անդրախորհրդական (ultramystizistisch) բնոյթ կրելուն՝ մանաւանդ հերմեսական գնոստիկեան ըսուած շրջանին՝ մտքի եւ պաշտամունքի հրապարակն ալ բռնուած էր աւելի սանդաքամեալի եւ անդենական կեանքի հետ կապ ունեցող աստուածներէ եւ աստուածազգի էակներէ: Այս ատենէն է *արեւմտեան* Միհրապաշտութիւնը, որ գլխաւորաբար Քրիստոնէութեան առաջին դարերուն շատ տարածուած էր Իտալիոյ գրեթէ բոլոր կենդրոններու մէջ: Ապահով այս ժամանակէն է նաեւ Էր Պամփիլացոյն Ջրադաշտի հետ միացումը:

Ի հարկէ ասով վեճը տակաւին չի լուծուիր, վասն զի խնդիրը ներկայիս անուան հարց ըլլալէ աւելի Ջրադաշտականութեան կամ աւելի ճիշդ՝ Մագդայականութեան եւ Պղատոնի աշխարհահայեցութեան հարց է: Պղատոն Էրի առասպելին մէջ արդեօք չէ՞ հիւսած նաեւ այնպիսի՝ հայեացքներ, ինչպէս առանձնական դատաստան, անդենական կեանք, բարի եւ չար գործքերու հատուցում, գորոնք պարսկական աղբիւրներէ առած ըլլայ: Ոմանք խնդիրը շատ աւելի կ'ընդարձակեն, երբ կ'ըսեն թէ արդեօք Պղատոն նաեւ իր՝ նիւթի եւ տեսիլներու վարդապետութեան մէջ՝ չէ՞ ազդուած պարսկական աշխարհահայեցութենէ, քանի որ ըստ երեւութին երկութին մէջ ալ ծայրայեղ երկարմատականութեան ձգտումներ կան: Վիմպիշմանի³⁶³ կարծիքով Պղատոնի պարսկական կրօնի ծանօթ ըլլալը կասկած չի վերցըներ: Deussen³⁶⁴ առանձին կերպով մտադիր կ'ընէ թէ Էրի առասպելը պարսկական կրօնի ծանօթութիւն կ'ենթադրէ: Աւելի չափաւոր է գաղղիացի մատենագիր մը,³⁶⁵ որ խնդրոյ նիւթ առասպելին օտար աղբիւրէ առած ըլլալու հնարաւորութիւնը միայն կը հաստատէ, որով կ'ուզէ ըսել թէ հելլենական ապրանք չէ. եւ այս ճիշդ է: Մինչդեռ Hicks իր 1911ին խօսած ճառին մէջ կ'աշխատի ցուցնել թէ Պղատոնի Հասարակապետութեան գրքին մէջ ոչ միայն երկու աշխարհահոգիներու (Weltseele) վարդապետութիւնը

³⁶³Մնդ. էջ 272:

³⁶⁴Allgem. Geschichte der Philosophie. 2.-1., էջ 303.

³⁶⁵E. Léveques. Les mythes et les légendes de l'Inde et de la Perse dans Aristophane et Platon. Paris 1880. Հմմտ. նաեւ Wesendonk, Der Urmensch, էջ 40:

կայ, այլ եւ ակնարկութիւններ ինքնին իսկ զրադաշտական աշխարհահայեցութեան:³⁶⁶ Այս կարծիքին զարկ տուող պարագաներէն մին ալ Պղատոնի Գորգիասի մէջ (տ. 524-534) յիշատակած Մինոս, Այակոս եւ Հռադամանթիս սանդարապետական դատաւորներն են, որոնք կարծես Չինվատ կամուրջին վրայ հոգիները դատող պարսկական Միթրա, Սրառշա եւ Ռաշնու դատաւորները կը յիշեցնեն:

Անուրանալի է թէ Պղատոն իր փիլիսոփայական եւ աշխարհահայեցական տեսութիւններու մէջ, գլխաւորաբար երբ անոնց նաեւ հնաւանդ առասպելներ կը կցէ, ազդուած է որոշ չափով նաեւ Արեւելքէն: Բայց այս ազդեցութիւնը ի՞նչ աստիճանի է, ո՞ր ազգերէն է առանձնապէս եւ ի՞նչ պայմաններու տակ, հոս խնդիրը անհամեմատ կը դժուարի, մանաւանդ որ Արեւելք բառը շատ ընդարձակ իմաստ ունի: Անոր համար կարծեմ թէ խնդրոյն լուծումը շատ աւելի կը դժուարեցնենք, եթէ կասկածն ու տարակոյսը առանց բաւական պատճառի նաեւ հո՞ն մուտ գտնեն, ուր Պղատոն յայտնապէս կ'ըսէ թէ ուսկի՛ց առած է առասպելը կամ իր մէկ տեսութիւնը, ինչպիսի է օր. համար Էր Պամփիլյացոյն դէպքին մէջ: Հոն մահուրնէ ետք քլլալիք դատաստանի եւ չար ու բարի գործքերուն հատուցման մասին եղած ակնարկութիւնները *համամարդկային հայեացքներ են*, հետեւաբար զանոնք առանձնապէս պարսկական ստացուածք նկատելու պատճառ մը չունինք: Թերեւս քիչ մը մտածել տան «երկնքի եւ երկրի միջեւ եղած բացուածքները» որոնց մէջտեղ կ'ըլլայ դատաստանը եւ կամ Գորգիոսի 79, 523 եւ թերեւս նաեւ 524, որ ըստ երեւութին կարծես կապ ունի մեր հատուածին հետ Սակայն ինծի այնպէս կը թուի թէ խնդիրը հոս ալ թերեւ կ'առնուի, վասն զի «երկնքի եւ անոր հանդիպակաց երկրի վրայ եղած երկու երկու բացուածքներ» տեսագիծը *զուտ պղատոնական է* եւ իր այս ձեւով իրեն համապատասխանը չունի: Պարսկական աղբիւրներու համաձայն դատաստանը կ'ըլլայ Չինվատ կամուրջին վրայ, որուն տակէն կ'անցնի գետ մը՝ կազմուած մեղաւորներուն եւ կամ ըստ ուրիշ տարբերակի մը մեռնողներու կրայ լացողներու արցունքներէն: Բարիները կ'առաքուին աջ՝ դէպի վեր, իսկ չարերը ձախ կողմը եւ անդունդի մը մէջ կը գահավիժուին: Պղատոնի քով ալ կայ գետի ակնարկութիւն եւ աջ ու ձախի տեսագծերը, սակայն սանդարամետական գետը յունական հին առասպել է եւ Պղատոնի քով միայն քիչ մը եղանակաւորում ստացած է, իսկ դատաստանի աջ ու ձախը նոյնպէս համամարդկային հայեացքներ են: Երեք դատաւորներու անուանական շատ հեռաւոր նմանութեան ալ այնչափ ծանրակշռութիւն տալու չէ, նկատելով որ Միթրա, Սրառշա եւ Ռաշնու իբր դատաւոր բոլորովին անծանօթ են Gathah, որ

³⁶⁶ Հմմտ. Moulton, Early Zoroastrianism, էջ 489 f. նաեւ Scheftelowitz, Die altpersische Religion, էջ 158, որ նոյնպէս Պղատոն պարսկականէն ազդուած կը համարի:

պարսկական ամենահին նուիրական գիրքն է եւ հաւանօրէն գրուած ինքնին իսկ Ջրադաշտէն: Անուններու այս տեսակետով առաջին անգամ նոր Աւեստայի մէջ կը հանդիպինք, որ՝ ինչպէս ընդհանրապէս կ'ընդունուի, Արշակունի Վադարշ Ա. կամ Գ. թագաւորին ատեն քովէ քով բերուած եւ մէկ գրքի վերածուած է:³⁶⁷ Թերեւս այս է պատճառն, որ Tiel պարսկական երեք անուններն ալ *յունական ազդեցութիւն* կը համարի:³⁶⁸ Պղատոնի տեսիլներու վարդապետութիւնը մեր նիւթէն դուրս է, բայց կ'արժէ հոս յառաջ բերել, ինչ որ Վեսենդոնկ այս մասին իր Der Urmensch սքանչելի գործին մէջ կը յայտնէ. Ջրադաշտի վարդապետութիւնը բոլորովին սխալ հասկընալ կը նշանակէ, կ'ըսէ Վեսենդոնկ, երբ անտես ըլլուի այն հիմնական տարբերութիւնը, որ կայ պղատոնական տեսիլներու վարդապետութեան (Ideenlehre) եւ մագդայական երկուորականութեան միջեւ: Ոչ թէ Իրանի, այլ հելլենական մշակոյթային շրջանակներու աւելի մօտ է Պղատոն, որ թերեւս իր յաջորդներէն լաւ ալ չէ հասկըցուած, որոնք իր վարդապետութեան աւելի յոռետես գծեր տուին, սակայն ա՛յն՝ թէ նիւթը չար է եւ միայն տեսիլները լաւ ու կատարեալ են, ա՛յնպէս պղատոնական է, ինչպէս իրերու եւ երեւոյթներու աստիճանաւորութիւնները, որոնք այնչափ կը ստորնանան, որչափ նախատալէն կը հեռանան: Մագդայականութիւնը իր լաւատեսութեամբ այս տեսակ գաղափարներէ հեռու է եւ մարդ պէտք է վարժիլ հրաժարելու երկարմատականութիւն անունով մկրտուած Մագդայականութիւնը ամէն տեսակ երկարմատեան ուղղութեան իբր պատճառ կամ աղբիւր նկատելէ:³⁶⁹

Ուրեմն Էր Պամփիւլացին Ջրադաշտի կամ Ջրադաշտականութեան հետ աղերսի մէջ դնելու անիմաստ

³⁶⁷Wesendonk, Zarathustra, 59.

³⁶⁸Religionsgeschichte, էջ 210:

³⁶⁹Der Urmensch, էջ 54-55. Վեսենդոնկի իր «Ջրադաշտ» եւ «Նախամարդ» գործերուն մէջ պարզած տեսութեան համաձայն՝ Ջրադաշտականութիւնը խիստ միաստուածութիւն էր. եւ այս անկից գլխաւորաբար կը ցուցուի, որ Gatha որոշ կերպով *երկու*, այսինքն՝ *հոգեւոր* եւ *մարմնաւոր* աշխարհներու զանազանութիւն կ'ընէ: Բարոյն՝ չարին, ինչպէս նաեւ չարին՝ բարոյն դէմ կռիւը *մարմնաւորին մէջն է*: Ուրեմն, կ'ըսէ, այն հակառակութիւնը, որ կայ «երկու հոգիներու միջեւ, որոնք նախասկզբնական երկուրեակներ կը կոչուին» Yasna 30., 3, *նիւթական աշխարհի* կը հայի: Հետեւաբար սխալած է Պլուտարքոս, De animae procreationis 27. 2, երբ Արամագդայ եւ Ահրիմանի մէջ չարին եւ բարոյն հակառակութիւնը կը տեսնէ: Որչափ կ'երեւայ, Վեսենդոնկ իրաւունք ունի որոշ չափով, քանի խնդիրը Ջրադաշտականութեան նախնական շրջանին վրայ է. հետագայ դարերուն գաղափարները բաւական մթագնեցան եւ Մագդայականութիւնը մղուեցաւ դէպի խիստ երկարմատականութիւն, թերեւս ոչ ամանց ազդեցութեան Մանիքեականութեան, որ արդէն տեղեակ էր յունական փիլիսոփայութեան: Թեոդորոս Մոպսուեստացոյն եւ մեր Եզնիկին աւանդածը խիստ երկարարմատականութիւն է եւ արդիւնք դիւաւորաբար Սառանեան շրջանին տեղի ունեցած կրօնական յեղաշրջման, որով գերագոյն սկիզբ հռչակուեցաւ Ջրուան, ուսկից եւն Ռոմիզդ (= Ահուրա-Մագդա) եւ Ահրիման: Ջրուան աղերսի մէջ է թերեւս բաբելական Kaivānu անուան հետ. Հմմտ. Zimmern, Keilinschrift und das Alte Testament, 3. Aufl., էջ 409 f. Կը համեմատուի նաեւ բաբել. Sarpanituh (Zerpanitu) հետ, Yastrof, Die Rel. d. Babyll. u. Assyr., էջ 115:

փորձերը պատմական լուրջ եւ մտադրութեան արժանի հիմ մը չունին: Համեմատական քննութեան այս ուրախալի արդիւնքով կացութիւնը կը պարզուի նաեւ Արայ Գեղեժիկի տեսակետով: Մնուններուն գրեթէ նոյնութիւնը, ինչպէս նաեւ առասպելներու նմանութիւնը, բայց մանաւանդ Պամփիլացոյն հօր անունը այնպիսի՝ ծանր փաստեր են, որոնց վրայէն անկարելի է լրութեամբ անցնիլ առանց առողջ բանականութեան եւ պատմական-առասպելաքննական մեթոդին դէմ մեղանշելու: Այս կը տեսնուի նաեւ Պրոկղի հատուածէն, ուր այնչափ հետաքրքրական տեղեկութիւններ կը հաղորդէ Արմենիոս անուան մասին: Նախ թէ իրեն ծանօթ յոյն մատենագիրներէն ոմանք Արմենիոսը Արմոնիոս կ'ուզեն կարդալ եւ թէ իր կարդացած Ջրադաշտի գիրքն ալ Արմոնիոս ունի: Այսպէս կարդացած ըլլալու է նաեւ Պլուտարքոս, այն տարբերութեամբ որ Պլուտարքոս Աին վրայ spiritus lenisի տեղ spiritus asper կը դնէ, որով կ'ունենանք՝ Արմոնիոս = Հարմոնիոս. եւ թերեւս ասկից առիթ առած Պամփիլացոյն առասպելին փոխաբերական եւ այն՝ բոլորովին բռնագրօսիկ մեկնութիւն մը տուած է, որպէս թէ Պղատոնի միտքն ըլլար առասպելովս հասկըցնել թէ հոգիներու մարմիններու հետ միաւորումը տեղի կ'ունենայ ըստ *ներդաշնակութեան* օրէնքներուն. հմմտ. Αρμονία կամ ἄρμονιος, որ կը նշանակէ «յարմար, պատշաճ, ներդաշնակ եւն: Ընթերցուածս Պլուտարքոսի եւ Կեղծ-Ջրադաշտի գործածելովը բնականաբար ո'չ նուիրականութիւն կը ստանայ եւ ոչ ալ սխալ ըլլալէն կը դադրի: Պղատոնի գործքերուն ձեռագիրներու համեմատութեամբ կատարուած ինծի ծանօթ բոլոր հրատարակութիւններն ալ Արմենիոս ունին եւ Պրոկղ ալ նոյնը կը համարի միակ ուղիղն ու սկզբնականը, եւ հաւանօրէն ինքն ալ ձեռագիրներու մէջ ուրիշ ընթերցուածի չէ հանդիպած, ապա թէ ոչ չէր գոհանար ըսելով պարզապէս թէ եղած են անձինք, որոնք կը բաղձան անունս ուրիշ կերպ ընթերնուլ եւ մեկնել: Պրոկղ ասով զմեզ քայլ մըն ալ յառաջ կը մղէ դէպի ճշմարտութիւն:

Սակայն յոյն փիլիսոփան իր հատուածով հայուն սիրտը բուն իսկ այն ատեն երախտագիտական զգածումներով կը լեցընէ հանդէպ իր անձին, երբ կը յայտարարէ թէ *շատեր կան եւ՝ նաեւ նշանաւոր մարդիկ, որոնք Էր Պամփիլացիին հայ կը համարին*: Ի հարկէ իր խելքը տակաւին չի կրնար ըմբռնել թէ ինչպէս ցեղով Պամփիլացի մը հայ կրնայ ըլլալ. բայց ապահով եմ, որ նաեւ ինքը ասոր պիտի համոզուէր, եթէ գէթ աղօտ կերպով ծանօթ ըլլար Արայի առասպելին: Էրը հայ համարողներու կարգէն է նաեւ *Կիւրեղ Աղեքսանդրացիին* (տե՛ս վեր), վասն զի Ἡρα τὸν τῶν ἐξ Ἀρμενίας ուրիշ կերպ չի մեկնուիր: Այս պարագային՝ ինչպէս կը տեսնուի, Աղեքսանդրիոյ Հայրապետը Պղատոնի «τοῦ Ἀρμενίου»ն իբր յատուկ անուն չ'առնուր, այլ ասելի իբր ազգանուն, որով Ἡρόδ τοῦ Ἀρμενίουին իմաստը կ'ըլլայ «Էրոս՝ հայու մը որդին»:

եւ շատ հաւանական է թէ Պրոկդի յիշած անձինքներու մէջ ալ կային շատեր, որոնք *τοῦ Ἀρμενίου* այս իմաստով կը հասկընային: Պրոկդ ասոր հակառակ է եւ որչափ կ'երեւայ իրաւունք ունի:

Հոս կը ծագի բաւական դժուարին հարց մը. Պդատոն *Ἀρμένιος* իբր յատուկ անուն գործածելով՝ իրեն պատմողներէն ուղղակի լսածը աւանդած է թէ լսածին յունարէն լեզուի համապատասխանը. ուրիշ խօսքով՝ Պդատոն արդեօք *Հայկ* լսած չէ՞ր, որուն փոխարէն ինքը *Ἀρμένιος* դրաւ: Ասոր նկատմամբ բացորոշ բան մը կարելի չէ ըսել. թէն անձնապէս մէտ եմ աւելի ժխտելու, վասն գի հոս ենթադրութիւն մը կ'ըլլուի, որ ինծի հաւանական չ'երեւար. այսինքն՝ կ'ենթադրուի թէ *Ἀρμένιος* կամ *Armina* (պրսկ.) անունով գմեզ օտարները մկրտած են, մինչդեռ մեր իսկական անունը եղած է միշտ *Հայ*, *Հայեր*, *Հայք*: Թէ *Ἀρμένιος* պատմականապէս մեր մէջը գոյութիւն ունեցած է, կը վկայեն *Հայկայ* ազգաբանութեան մէջ յիշուած *Արամանեակ*, *Արամայիս*, *Հարմա*, *Արամ* անունները, որոնք անկարելի է, որ ամբողջութեամբ Անանունէ (= Փաւստոսն) կամ Խորենացիէն շինուած կամ յարմարցուած ըլլան, մանաւանդ որ *Արամայիս* սեպագիր արձանագրութիւններէ ծանօթ ուրարտական թագաւորի մը անունն է: Այս տեսակետով մեծ փաստ է նաեւ Սինուաս Ա. ին արձանագրութեան մը մէջ յիշած *Ur-me-ni* անունը, զոր Լեւան-Հաուպտ Հայերուս նախահայրերը կը համարի³⁷⁰ եւ կամ Հոմերոսի *Ἀριμοί* ժողովուրդը, զոր Սարկուարտ շատ սրամիտ կերպով Սինուասայ *Ur-me-ni*ներու հետ կը նոյնացընէ՝ -ոն ուրարտական վերջաւորիչ մասնիկ նկատելով:³⁷¹ Արիմացիները Քս. յ. 1000 ալկան թուականներուն հաւանօրէն հարաւային Կապադովկիոյ Արգէոս լեռան մօտերը կը բնակէին, հետեւաբար ոչ շատ հեռու Սալաթիայէն, որուն քովերը Սինուաս Ա. Ուրմենիներու հետ բախում ունեցաւ: Պրոֆ. Սարկուարտի նայելով՝ անուանս հետ կապ ունի մինչեւ իսկ *Արմաւիր*, որ Հայերու ամենահին մայրաքաղաքն էր:

Այս մասին աւելին կը վերապահեմ ուրիշ առթի. առ այժմ այսչափը միայն ըսեմ, որ իմ կարծիքովս հայ ժողովուրդը նախնաբար կը բաղկանար *երկու գլխաւոր ցեղերէ*, մին իր *Հայկ ցեղաստուածով*, միւսը իր *Արամանեակով* կամ նմանահնչուն աստուծով մը: Բուն Հնդեւրոպականները վերջիններս էին, իսկ առաջինները աւելի *հատական*,³⁷² որոնք սակայն քաղաքակրթութեամբ աւելի բարձր եւ նաեւ բազմութեամբ աւելի շատ ըլլալուն՝ յետագայ դարերու ընթացքին իրենց անունով սկսաւ յորջորջուիլ այլեւս ամբողջ Հայութիւնը: Բայց՝ որչափ կ'երեւայ, իշխողը *Արամանեակի ցեղն էր*, որուն կը վերաբերէր նաեւ *Արայ իր առասպելով*: Հետեւաբար առանց

³⁷⁰SBBA. 1900, էջ 621:

³⁷¹Die Entstehung der arm. Nation, էջ 66-68: Հմմտ. նաեւ *Hati-na* = Հատաոտան:

³⁷²Այս մասը կը բնակէր թերեւս Կապադովկիոյ աւելի հարաւային կողմերը. նահանգը ինչ ատեն կ'ըսուէր *Կատաւոնիա*, որ Հատ անուան հետ կապ ունի:

աւելորդ ենթադրութիւններով դժուարութիւն դժուարութեան վրայ բարդելու կրնանք կարծեմ ընդունիլ թէ Պղատոն Արայի հօր նկատմամբ ինչ որ լսած է, ա՛յն գրի առած է: Եւ լսած է հաւանօրէն Պամփիլիայի մէջ կա՛մ ինքնին իսկ հայագգիներէ, որոնց հոն ներկայութիւնը շատ ալ կարելի էր, եթէ նկատենք Կապադովկիոյ եւ Պամփիլիոյ աշխարհագրօրէն իրարու մօտ ըլլալը — եւ կամ՝ որովհետեւ հո՛ն ալ տարածուած էր Արայի պաշտօնն ու առասպելը: Վերջին հնարաւորութեանս ի նպաստ խօսող առաջին փաստն է Էրոսի Պամփիլացի յորջորջումը. եւ երկրորդ ան իրողութիւնը, թէ Հայերը Փոքրագիներու ցեղակից են եւ ժամանակ մը նաեւ ի միասին եղած. արդ պատմականօրէն անուրանալի է թէ Փոքրգիայի եւ Պամփիլիայի միջեւ մշակութային մեծ տուրեւատ մը տեղի ունեցած է:

Աններելի յանդգնութիւն պիտի համարուէր անշուշտ ըսելը թէ Պղատոնի «Հասարակապետութիւն» գրքին *Ἡρόδ³⁷³* եւ նոյնին «Խնջոյք» անունով սքանչելի երկախօսութեան *Ἔρος* կամ *Ἔρω* նուղագրական տարբեր ձեւերով դիցաբանական միեւնոյն դէմքը մատնանիշ կ'ընեն մեզի: Վերջինս յունական ծանօթ *Ἐρως* է, եւ ստուգաբանօրէն յառաջ կը բերուի սովորաբար յուն. *ἔραειν* (= սիրել) կամ *ἔραος* (= սէր, տոփանք) բառերէն: Սակայն միւս կողմանէ պէտք չէ նաեւ անտեսել, որ Պղատոն «Խնջոյք»ի մէջ *Ἔρος*ի բոլորովին ուրիշ նկարագիր տուած է. նկարագիր մը, որ շատ կը *մերձենայ* «Հասարակապետութիւն» գրքին *Ἡρόδ³⁷³*ին:

Յատկապէս սիրոյ վրայ Պղատոն «Փեդրոս»ի մէջ կը խօսի, մինչդէռ «Խնջոյք»ի մէջ *Ἔρος* կը ներկայանայ մեզի աւելի իբր *միջնէակ մը մահկանացուներու եւ անմահներու միջեւ, հեղինակ եւ առհաւատչեայ անմահութեան: Միջնորդութիւն կ'ընէ Աստուածութեան եւ մարդկան միջեւ, հաղորդելով մարդկան Աստուածութեան կամքը եւ միջնորդելով Աստուածութեան մարդկան աղօթքներն ու գոհերը: Աստուածներու եւ մարդկան միջեւ կատարուած ամէն բան կ'ըլլայ Էրոսի ձեռքով: Որդի է Պորոսի (Πόρος = բաղձանք) եւ Պենիայի (Πενία = աղքատութիւն), անոր համար հօրը կողմանէ *զօրաւոր հսկայ որսորդ մըն է* եւ ձգտող բարւոյն եւ գեղեցիկին. իսկ մօրը կողմանէ միշտ աղքատ, կարօտ եւ զարգանալու ընդունակ:³⁷⁴ Այս պատկերը, որով Պղատոն Էրոսի էութիւնը Սոկրատեսի բնորոշել կու տայ, շատ մեծ տարբերութիւն մը չունի մեր Պամփիլացւոյն նկարագրէն, որ միջնորդ է նոյնպէս մարդկան եւ Աստուծոյ միջեւ եւ իր յարութեամբը նաեւ առհաւատչեայ անմահութեան: Խնդրոյն ծանրակէտը բուն իսկ հո՛ն է, որ Էրոս *միայն Պղատոնի քով ա՛յսպէս կը նկարագրուի*: Ջարմանալի չէ հետեւաբար, եթէ միտիմ ըսելու թէ թերեւս Պամփիլացւոյն առասպելէն ինչ*

³⁷³Այս մասին հմմտ. նաեւ Lagarde, *Geschichtliche Abhandlungen*, 168-170:

³⁷⁴*Platonis Opera*: C. E. Ch. Schneider, Parisiis, ed 1846, հմմտ. նաեւ *Platonis sämtliche Werke*, Üb. H. Müller, Leipzig. 11. Bd. 1854, S. 270-336:

ինչ գծեր անցած ըլլան Պղատոնի Էրոսին. որոշ ծրագրով մը թէ անգիտակցաբար՝ երկրորդական խնդիր է: Հիմայ կը հասկցուի թէ ինչո՞ւ Քրիստոսէ յառաջ 3^{րդ} դարէն ասդին Էրոսի եւ Պսիխէի (Psyche) միջեւ, որ հոգւոյ դիցաբանական անձնաւորումն է եւ ծագած հաւանօրէն ոչ առանց ազդեցութեան Պղատոնի փիլիսոփայական դրութեան, այնպիսի՝ ներքին սերտ յարաբերութիւն մը ստեղծուեցաւ, որ իր ամբողջ ձգտումով սիրային է, բայց նաեւ *սանդարամետական*, եւ այս տեսակէտով Ադոնիսի եւ Ափրոդիտէի կամ Արայի եւ Շամիրամի հետ գրեթէ միեւնոյն գծի վրայ:

Արդ Էրոսի առասպելին այս վերջին զարգացումը միայն Պղատոնով չի մեկնուիր. կային ապահով ուրիշ ազդակներ ալ, որոնք թերեւս շատ ատելի հին էին եւ իրենց ծագումով նոյն իսկ նախապատմական քան որ սովորաբար կը կարծուի: Յոնիական բանաստեղծներու սիրոյ աստուածը, կ'ըսէ J. Boehlaue,³⁷⁵ հին *բնաստուած* (Naturgott) Էրոսին պատկերը մթագնեց: Իսկ A. Furtwängler մինչեւ իսկ կը յայտարարէ թէ Էրոսի *ճաշակագիտականն ու սիրահարականը յետագայ դարերու գործ է*:³⁷⁶ Էրոս անուան յուն. ἔρως էն յառաջըրերութիւնն ալ տակաւին լուծուած խնդիր մը չէ. Ս. Միլլեր գայն ադերսի մէջ կը դնէ սանսկ. ar-vat կամ ar-vas ի հետ, որ կը նշանակէ «վազող, սուրացող, արագահաս», նոյն կարծիքէն են նաեւ Mehlis եւ ուրիշներ:³⁷⁷ Ինչպէս ծանօթ է, Հեսիոդոսի համաձայն ամէն բանէ յառաջ միայն քառսը կար, ուսկից յառաջ եկան Գէա, *Էրոս* եւ Տարտարոս. եւ ասոնց մէջէն ամէնէն նշանաւորն ու հզօրը Էրոս էր: Այս վարդապետութեան նոր երանգ մը տուին որփեականները, որոնց կարծիքով ամենապարփակ խաւարէն՝ որ հաւասար է քառսի, յառաջ եկաւ նախ Էրոս, որ իր աստուածային ամենակերտ ուժով աշխարհքս կազմեց եւ ձեռի բերաւ: Այսպիսի նկարագրով բնաստուած մը ուշ թէ կանուխ կրնար շատ դիւրաւ *նաեւ* մեռնելու եւ վերստին կենդանանալու տեսագծերով ճոխանալ, վասն զի իրմէ կազմուած բնութիւնն ալ ըստ նախամարդուն բնահայեացքին շարունակ կը մեռնի եւ կը վերակենդանանայ:

Ասիկա կ'աշխատի ապացուցանել J. Boehlaue իր վեր յիշուած յօդուածով: Ամենամեծ փաստն է *կաւէ ատտիկէան հին սափոր* մը (Λήκυθος), որ ներկայիս Կասելի (Kassel) թանգարան կը գտնուի: Ասոր վրայ ամենանուրբ գծերով ներկայացուած է աստուած մը, որ *իր ոսկեղէն թւերը* տարածած թուփերու մէջէն նոր դուրս ելլող վարագի մը առջեւէն կը փախչի: Աստուածը ինք զինքը կը պաշտպանէ ձախ ձեռքով իր ոսկեճամուկ վերարկուն տարածելով, իսկ աջ ձեռքը պարապ է օդոյ մէջ, ուսկից սակայն սափոր մը նոր վար կ'իյնայ: Աստուածը առանձին չէ. ձախ

³⁷⁵Philologus, 1901, էջ 321:

³⁷⁶Rocher 1., 1339 ff.

³⁷⁷Rocher 1., անդ:

կողմեն ապարանջաններով եւ կանացի զարդերով աղջիկ մը մագերը արձակած անձկօրէն օգնութեան կը փութայ աստուծոյն: Ճիշտ միեւնոյն եղանակաւ աջ կողմեն ալ կու գայ ուրիշ աղջիկ մը եւ կոտրած սափոր մը ձեռքը վարագին վրայ կը յարձակի: Արդ ըստ Boehlauի այս թեւաւոր աստուածը *միայն Էրոս կրնայ ըլլալ*, որ իբրեւ յուսոյ եւ կեանքի կամ գարնան աստուած ձմեռը ներկայացընող վարագէն կը սպաննուի, բայց գարնան միջոցին կը կենդանանայ նոր ուժով եւ նոր կենսունակութեամբ: Սափորի մեզի ընծայածէն՝ որչափ կարելի է եզրակացընել, Էրոս յաւերժահարսերու հետ ջուր բերելու գացած ատեն (հմտ. Բորիմոս!) վարագի զոհ կ'երթայ: Pauly-Wissowa հանրագիտարանի մէջ Էրոսի վրայ գրադ հեղինակը բաւական կասկածով կը վերաբերուի այս յառաջբերութիւններուն եւ կը բաղձայ ամբողջը աւելի Ադոնիսի դիցաբանական կեանքին մէկ դրուագը համարիլ: J. Boehlau յառաջուրնէ արդէն կը մերժէ այսպիսի ենթադրութիւն մը սա պարզ պատճառաբանութեանը թէ սափորի շինութեան ժամանակները (Ք. յ. 5^{րդ} դարուն) *ոսկեթելերով միայն Էրոս կը ներկայացուէր*, ո՛չ Ադոնիս եւ ո՛չ ալ ուրիշ աստուածներ: Այս մասին աւելին մեր նիւթէն դուրս է:

Արայի առասպելին ի նպաստ խօսող յունական վերջին վկայութիւնը կու տայ մեզի Պղոտարքոսի ընծայուած «Վասն գետոց եւ լեռանց» անունով շատ հետաքրքրական գործը, որուն իրապէս Պղոտարքոսի հեղինակութիւն ըլլալը թէւս այսօր իրաւամբ չ'ընդունուիր, սակայն ծագումով շատ հին է եւ գրուած հաւանօրէն Գրդ դարուն եւ կամ անկէ ոչ շատ ասդին: Հեղինակը սովորութիւն ունի գրելթ բոլոր լեռներու եւ գետերու անուններուն առասպելական մեկնութիւն մը տալու. այս բախտին արժանացած են բնականաբար նաեւ Հայաստանի երեք մեծ գետերը: Թէ այս մեկնութիւնները ի՞նչ աստիճանի պատմական տուեալներու եւ երբեմնի ժողովրդական ըմբոնումներու կը համապատասխանեն, ի հարկէ համեմատական քննութեամբ միայն կարելի է իմանալ: Դժբախտաբար նոյն իսկ այս ճամբան բաւական դժուարութիւններու կապուած է, վասն զի մեր խնդրոյ նիւթ Պղոտարքոսը ոչ միայն ասդիէն անդիէն քովէ քով բերուած կարկատանք մըն է, այլ եւ՝ որչափ կ'երեւայ, բոլորովին ալ ազատ չէ *անձնական յերիւրանքներէ եւ ինքնագիւտ մեկնութիւններէ*: Այս է պատճառն, որ գիտնականները շատ զգուշաւոր են գրուածքս իբր աղբիւր գործածելու մէջ:

Սակայն հոս ալ չափ մը կայ, ուսկից անդին անցնելու չէ գիտական ըսուած տարակոյսը: Ասոր իբր փաստ թող ծառայէ *Երասխ գետին նուիրուած հատուածը*, որուն ինչ ինչ տողերը որչափ ալ սխալ համարուին եւ կամ մնան տակաւին անլուծանելի եւ թերեւս նաեւ կասկածելի, բայց հոն առասպելներու ալ կը հանդիպինք, որոնք *անկասկած թանկագին մնացորդներ են հայ աւանդութեան մը եւ յատկապէս Արայի առասպելին համար մեծ նշանակութիւն ունին*: Ահա հատուածին թարգմանութիւնը:

«Ա. Արաքսէս Հայաստանի գետ մըն է այսպէս անուանուած է Արաքսէս Պիւռնի որդիէն: Վասն զի ասիկա իշխանութեան համար իր Արքելոս պապին դէմ ելլելով՝ զանիկա նետով սպաննելէն վերջ՝ երբ վրէժխնդրութեան աստուածներէ կը հալածուէր, Բակտրոս գետը նետուեցաւ, որ անկից ըսուեցաւ Արաքսէս, ինչպէս կ'աւանդէ Կտեսիփոն իր Պարսկական պատմութեան մէջ: Արաքսէս Հայոց թագաւորը իր սահմանակից Պարսիկներու դէմ անգամ մը պատերազմ հրատարակեց, բայց կռիւը դեռ չսկսած՝ պատգամէն իմացաւ, որ յաղթութիւնը կրնայ վաստակիլ, եթէ դժբախտութիւններէ ազատող աստուածներու երկու ազնուագգի կուսաններ զոհէ: Թագաւորը իր զաւակներուն հայրական խանդադատանքէն շարժած՝ խնայեց իր աղջիկներուն եւ հրամայեց որ իր հպատակներէն միոյն սերունդէն աչքի զարնող գեղեցկութեամբ երկու կուսաններ զոհասեղան բերուին: Այս եղածին աղջիկներու հայրը Սնեսայգէս անտարբեր սրտով տանիլ չկարենալուն՝ ժամանակ մը անհրաւորութեան լոյս, բայց յարմար առթին թագաւորին աղջիկները սպաննեց եւ հայրենի հողը թողած Սկիւթացիներու աշխարհը փախաւ: Արաքսէս երբ եղածը իմացաւ, սաստիկ տրտմելով ինք զինքը *Հալմոս* (Ἁλμος) գետը նետեց, որ անկէ վերջ Արաքսէս ըսուեցաւ:

Բ. Հոն խոտ մը կը բուսնի, զոր տեղացիները իրենց լեզուով *Արաքսա* (Ἀράξα) կ'անուանեն, այսինքն՝ եթէ այս անունը թարգմանել ուզենք՝ կուսաններ ատող պիտի նշանակէր, վասն զի քանի՛ անգամ որ աղջիկներէ գտնուի, անմիջապէս արիւնը (հիւթը) դուրս տալով կը թարշամի:

Գ. Հոն կը գտնուի նաեւ սեւ գունով Սիկիոն կոչուած քար մը, որ երբ պատգամ ելլէ, որ մարդկան մահ գուժէ, երկու կոյսերէ դժբախտութիւններէ ազատող աստուածներու խորանին վրայ կը դրուի, իսկ քահանան դանակով դպչելուն պէս՝ կը սկսի արեան առատ հոսանք մը, եւ այսպէս յետոյ աւելորդապաշտական արարողութիւնը կատարողները մեծ աղմուկով եւ աղաղակներով կը հեռանան, թողլով քարը մեհեանին մէջ, ինչպէս կը պատմէ Դորթէոս Քաղդէացին իր Քարերու վրայ գրած գրքին մէջ:

Դ. Անոր քով կայ *Դիորփոս* (Διορφος) լեռը, այսպէս կոչուած երկրածին *Դիորփոսէ*, որուն մասին այս պատմութիւնը կը պատմուի: Միհր բաղձալով որդի մ'ունենալ եւ կանացի սեռը ատելուն՝ քար մը կը բեղմնաւորէ, որ յղանալով Դիորփոս անունով որդի մը կը ծնանի: Ասիկա երբ կը մեծնայ եւ կը զօրանայ, մեծամտօրէն *Արէոսը կռուի կը գրգռէ, բայց անկից կը սպաննուի եւ այսպէս աստուածներու նախախնամութեամբ համանուն լեռան կը փոխուի*:³⁷⁸

Ե. Հոն նոնենւոյ նման ծառ մը կը բուսնի, որ առատ պտուղ կու տայ եւ որոնք խաղողի համ ունին: Այս աւելի կակուղ կեղեւով

³⁷⁸ ὅς ἀκμάσας καὶ εἰς ἄμεινον ἀρετῆς τὸν Ἄρη προκαλεσάμενος ἀνῆρέθη. οὗτος κατὰ πρόνοιαν θεῶν εἰς ὁμώνυμον ὄρος μετεμορφώθη.

պտուղը հասունցած պահուն՝ երբ մեկէ մը քաղուի եւ նոյն միջոցին Արեւսը կոչուի, քաղուածը ձեռքին մէջ կը կանանչնայ, ինչպէս կ'աւանդէ Կտեսիփոն իր Ծառերու վրայ գրած ԺԳրդ գրքին մէջ:³⁷⁹»

Առաջին նայուածքին մարդ կը զգայ արդէն, թէ անսովոր զարմանալիքներու եւ մասամբ նաեւ անյարիր դէպքերու կարկատանք մըն է հատուածս: «Արաքսէս Հայաստանի գետ մըն է,» կ'ըսուի, բայց միւս կողմանէ անիկա իբր գետ կը նոյնացուի նախ Բակտրոսի հետ՝ կցելով անոր ոչ-հայկական առասպել մը, որուն համաձայն Արաքսէս յորջորջանքը Պիլոս անունով մէկուն որդւոյն անունէն ծագած կ'ըլլայ: Ճիշտ միեւնոյն գետը յետոյ կ'անուանուի *Հայմոս* եւ Արաքսէս անունը այս անգամ իր գոյութիւնը կը պարտի համանուն հայ թագաւորի մը, որ իր աղջիկներու սպաննութեան վրայ զգացած ցաւէն ինք զինքը գետ կը նետէ: Հասկընայի է ուրեմն ըստ ինքեան, երբ Herscher, որ գրութեանս պատմական արժէքին մասին առ հասարակ շատ աննպաստ կը խօսի, այս ակնյայտնի հակասութիւնը դիտումնաւոր կեղծիք մը կը համարի:³⁸⁰ ըստ իրեն կեղծուած է նաեւ *Արաքսա* ծաղկի անունը ինքնին իսկ Արաքսէս անունէն (*անդ.* էջ 25, ծն. 27): Վերջնոյս հետազատութեան՝ անոր կցուած աւանդութեան ըստ մասին շատ անհաւատալի ըլլալը նկատելով՝ եւ ալ սկիզբէն շատ կասկածով վերաբերուած եմ, սակայն հոն յիշուած *հայ աղջիկներու ծաղիկ ժողովելու գեղեցիկ սովորութիւնը*, որ մինչեւ այսօր դեռ կը շարունակուի հայ գիւղերու մէջ, պատճառ եղաւ, որ հայ բոյսերու աղբիւրները անգամ մըն ալ քննեմ՝ խնդրոյն գէթ հեռաւոր լուծում մը գտնելու յուսով: Իմ թափած ամէն ջանքերս ապարդիւն ելան: *Արաքսա անունով ծաղիկ մը հայ ժողովրդեան անծանօթ է* եւ հաւանօրէն երբեք գոյութիւն ալ ունեցած չէ: Իսկ այն հակասութիւնը, որ կայ Արաքսէս անուան ոտուգաբանութեան առթիւ յառաջ բերուած երկու առասպելներու միջեւ, հաւանօրէն *աշխարհագրական* է միայն. կ'ուզեմ ըսել՝ հեղինակը իր աշխարհագրական սահմանափակ ծանօթութիւններովը թերեւս եւ ոչ իսկ անդրադարձած էր այս հակասութեան: Herscher միտ չէ դրած, որ հիներէն ոմանց քով³⁸¹ Երասխ կը ծագի *տաւրոսեան լեռներէն եւ Հայաստան ու Բակտրիաստան կտրելով՝ կ'երթայ կը թափի մինչեւ արեւելեան ըսուած ովկիանոսը*: Ի հարկէ երկու առասպելներն ալ կասկածելի են իրենց բովանդակութեամբ.

³⁷⁹Plut. De fluviis, ed. R. Herscher, Lipsiae, 1851, 23., 1-5. Հմմտ. նաեւ ed. Philip Jacob Maussacus, Tolosae, 1615, p. 79-83.

³⁸⁰Plut. անդ. Praefatio, էջ 27-28.

³⁸¹Ստրաբոն ընդհանրապէս ճիշտ կը նկարագրէ գետին ընթացքը: Յետոյ աւանդութիւն մը յառաջ կը բերէ, որուն համաձայն Արաքսէս անունը ծագած կ'ըլլայ Արմենոսէ, որ Արդոնաւորդներու արշաւանքին Յասոնի ընկերն էր: Իր կարծիքով այս նոյնացման պատճառը Յունաստանի Պիմէոս գետն է, որ նոյնպէս *Արաքսէս* կ'ըսուէր: Strab. 11., 527, 530.

թողյով ուրիշ մանրամասնություններ, խնդիր է օր. համար թե Հայերը ունեին արդեօք մարդագոհություն, թեև Խորենացին եւ ժողովրդական գրոյցները կը հաստատեն. բայց թե հայ իշխան մը թագաւորին աղջիկները սպաննելէն վերջ՝ *Սկիւթացիներուն երկիրը* կը փախչի, շատ բնական է եւ ընդունելի: Սանտալճեան պէտք չի գգար տարակուսելու մինչեւ անգամ Հայմոսի պատմականութեան վրայ, զոր Թեսաղիայի Ալմոնի կամ Սալմոնի եւ Հայմոնիայի եւ Բեովտիայի Ալմոն կամ Սալմոս քաղաքներու հետ կը համեմատէ, անով Հայերու եւ Թեսաղեան-Թրակեան ազգերու ցեղակցութեան նոր փաստ մը գտած կարծելով:³⁸²

Միակ առասպելը, որ հոս մեզի իրական ոտնկոթի մը կ'ընծայէ, հատուածին վերջն է, ուր խօսք կ'ըլլայ *Դիորփոսի ծննդեան եւ մահուան մասին*: Fr. Cumont իր Միհրի նուիրած կոթողական գործին³⁸³ մէջ հետեւեալը կը գրէ առասպելիս նկատմամբ. Il y a dans ce récit un souvenir de la naissance de Mithra ék néτρασ et du culte, dont les Arméniens l'honoraient, 2. էջ 36: Վասն զի իր կարծիքով՝ Le récit de la naissance de Mithra est transporté à un prétendu fils du dieu, 1. էջ 162, ծն. 3: Այս պատճառաւ ալ Կեղծ-Պղութարքոսի Դիորփոսի ընծայած դիցաբանական գետի մը քով ծնած ըլլալու տեսագիծը կ'ընդունի իբրեւ ճշմարիտ աւանդութիւն. միայն զայն Միհրի ծննդեան հետ կը կապէ ըսելով. Peut-être même chez les Arméniens localisait-on réellement la naissance du héros au bord de l'Araxe, *անդ*. ծն. 3: Ասկից կը տեսնուի, որ Cumont անգամ Կեղծ-Պղութարքոսի քննադատական արժէքին նկատմամբ առ հասարակ Herscherի հետեւելով հանդերձ՝ չի խորշիր բնաւ առասպելս իբր աղբիւր գործածելէ: Եթէ Cumont Դիորփոսի մը դիցաբանական գոյութիւնը չ'ընդունիր, պատճառը վերջնականապէս իր՝ Միհրի ծննդեան եւ դիցաբանական նկարագրին վրայ կազմած ըմբռնումն է: Մեռային տեսակէտով Միհրը իր աչքին *նաեւ* հռովմէական շրջանին մաքուր էր եւ բարոյապէս բաւական բարձր մակարդակի վրայ. եւ երկրորդ՝ քարէ ծնած ըլլալու տեսագիծը ըստ իրեն Միհրի առասպելին սկզբնական տարրներէն էր, որ *Հայաստանի եւ Կասպադովկիոյ վրայէն անցաւ յառաջակողմեան Փոքր Ասիոյ ազգերուն եւ անկից մինչեւ Հռովմ*:

Իրականին՝ Cumont երկուքն ալ գէթ համոզիչ կերպով չէ կրցած ցուցնել: Առաջինը ցուցնելու եւ ոչ պէտք գգացեր է. ենթադրութիւն մըն է, որ սակայն առանց ազդեցութեան չէ մնացած իր գործին վրայ. իսկ երկրորդին համար միակ վստահելի ցուցումը, որ կը բերէ, պարսկ. «*ասման*» բառն է, որ թէ՛ քար կը նշանակէ եւ թէ՛ միանգամայն յարգութեան առարկայ *երկինքը*: Բայց երբ ասոր դիմաց դնենք *Աւեստան*, պարսկական միւս նուիրական գրքերը եւ առ հասարակ *ամբողջ պարսկական*

³⁸²Սանտալճեան, Histoire de l'Arménie, 1., p. 151, ծն. 2:

³⁸³Textes et Monuments relatifs aux mystères de Mithra, Bruxelles, 1-2., 1896-1899.

հին գրականությունը, որոնց մեջ փոքրիկ ակնարկություն մ'իսկ չկայ Միհրի քարե ծնած ըլլալու նկատմամբ, եւ միւս կողմանէ եթէ նկատենք նաեւ այն պարագաները, որոնց ազդեցութեան տակ Միհրապաշտութիւնը ծագում առաւ եւ տարածուեցաւ, այն ատեն շատ աւելի կը նուագի յառաջ բերուած ցուցման արժէքը, մանաւանդ որ եղածը Միհրի առասպելին աւելի մերձեցում է քան իրական ցուցում:

Քարե ծնող աստուածներու բուն հայրենիքը *յառաջակողմեան Փոքր Ասիան է*: Այսօր ընդունուած պատմական իրողութիւն է, թէ Հռովմէացիները առաջին անգամ ա՛յս երկրին մէջ ծանօթացան Միհրի խորհուրդներուն, երբ Պոմպէոսի լեգեոնները շփման մէջ մտան իրենցմէ պարտուած Կիլիկեան ծովահէններու հետ, որոնք լեռներու քարայրներուն մէջ Միհրի խորհրդապաշտօնը կը կատարէին:³⁸⁴ Հո՛ւ է, որ Ջեւս Այծօս *լեռը* կամ *ժայռը* կը բեղմնաւորէ, ուսկից կը ծնանի Այծօստի կամ ըստ Առնոբիոսի (V. 5) Այծօժ. քարե ծնած է նոյնպէս Կիլիկիէ: Միհրապաշտութեան Միհրը կը ներկայացուի սովորաբար *փռիւզական* զգեստներով եւ *խոյրով*. նոյն իսկ Հռովմայ մէջ ամենամեծ հանդիսութիւններով կատարուած իր խորհրդապաշտօնները ամենասերտ աղերսի մէջ էին *Մեծ մօր*, այսինքն՝ *Կիլիկիէի* պաշտօնին հետ. կը նոյնացուի մերթ Սաբազիոսի, Ատտիսի, մերթ պոնտական Մէն աստուծոյն հետ, որուն սիրահարն ու հոմանիւն էր իր լկտի պաշտօնով արդէն ծանօթ Մա դիցուիին: Ասո՛ր համար է, որ Jean Réville³⁸⁵ ասոնց եւ ուրիշ քանի մը կարելոր կէտերու մեկնութեան մէջ փոքրասիական կրօններու Միհրապաշտութեան վրայ ըրած ազդեցութեան շատ աւելի մեծ նշանակութիւն կուտայ քան որ Cumontի քով կը տեսնենք: Նոյնը կարելի է ըսել նաեւ Wesendonkի համար, որ շատ աւելի յառաջ կ'երթայ եւ մինչեւ անգամ Միհրապաշտութեան մէջ կենդրոնական նշանակութիւն ունեցող Միհրի մարդկութիւնը փրկելու պաշտօնը իբրեւ այսպիսի *ոչ-իրանեան* կը հռչակէ:³⁸⁶

Խնդիր չկայ, որ իրանեան է Միհրապաշտութեան հիմնական գաղափարը, որով Միհրի՝ Արամազդայ եւ տեսանելի աշխարհի միջեւ միջնորդի դեր կը տրուի: Պոլուտարքոս կ'ըսէ.³⁸⁷ ըստ Պարսիկներու ըմբռնման Արամազդ կ'իշխէ լուսոյ պայծառութեան մէջ այնչափ բարձր արեւէն, որչափ արեւը երկրէս հեռու է: Ահրիման կ'իշխէ սանդարամետի խաւարին մէջ, իսկ Միհր *միշին տեղը կը բռնէ*: Նոյն իսկ Աւեստայի մէջ կ'ընթերնունք թէ Արամազդ Միհր դրած է ամբողջ շարժող աշխարհի վրայ, զայն պահպանելու եւ վրան հսկելու համար:³⁸⁸ Ահա միջնորդի

³⁸⁴Plut. Vita Pomp. 24.

³⁸⁵Etudes de théologie et d'histoire, publiées en hommage à la faculté de Montauban, Paris, 1901. Էջ 336:

³⁸⁶Wesendonk, Der Urmensch Էջ 143-151:

³⁸⁷Plut. De Iside et Osiride, 46-47.

³⁸⁸Yascht, 10., 103:

այս հին գաղափարին կցուած են յետոյ մարդկան փրկիչ եւ հոգիներու առաջնորդ ըլլալու հայեացքները իրենց ամբողջ մանրամասնութիւններով, որոնց մէջ եթէ նաեւ պարսկական տարրներ կան, առնուած են անոնք պարսկական ուրիշ առասպելներէ եւ միհրապաշտական դրութեան յարմարցուած: Այս տեսակետով շատ հետաքրքրական է Միհրապաշտութեան հոգիներու վարդապետութիւնը, ուր յայտնապէս կ'ուսուցուի հոգիներու նախագոյութիւնը, որոնք ըստ Միհրապաշտութեան անսահման թուով գոյութիւն ունէին արդէն երկնքի մէջ, բայց ոմանք կա՛մ դառն հարկէ ստիպուած կա՛մ մարմնոյ մէջ դուերու դէմ կռուելու համար մարմին առին: Եւ այսպէս՝ որոնք որ բարի կ'ապրին եւ չարին դէմ կը մաքառին, դատաստանէ վերջ Միհրի կողմանէ երկնք կ'առաջնորդուին, իսկ չարերը դուերէն դժոխք կը տարուին: Բարի հոգին մինչեւ իր նպատակին հասնի, բաւական ճամբորդութիւն ունի դեռ ընելիք: Որովհետեւ երկնք եօթը մթնոյորտներու կը բաժնուի, որոնց իւրաքանչիւրը մոլորակի մը կը վերաբերի, հոգին որչափ մթնոյորտներէ անցնի, այնչափ աւելի զգեստներու պէս պիտի հանէ իրմէ այն կիրքերն ու պէտքերը, զորոնք մարմին առնելով ստացաւ: Լուսնոյ կը ձգէ իր կեանքի եւ սնունդի կարողութիւնը, Փայլածուին իր ընչաւեր միտութիւնները, Աստղիկին իր զգայական ցանկութիւնները, Արեգական իր խելքի կարողութիւնները, Հրատի իր պատերազմական հոգին, Լուսնթագի իր փառասիրական տենչերը եւ Երեւակի իր ծուլութեան եւ անգործութեան միտումը: Եւ այսպէս մերկ եւ զերծ ամէն պակասութենէ եւ զգայականութենէ՝ կը մտնէ 8^{րդ} երկնքը, ուր կը բնակի բոլոր աստուածներուն գերագոյնը, որ կ'անուանուի *Աւօս*, *Κρόνος* կամ երբեմն ինքնին բախտը:³⁸⁹ Հոս պղատոնական եւ սումերաբաբելական հայեացքներ միացած պարսկականներու հետ դիցաբանական գեղեցիկ պատկեր մը կը պարզեն մեր առջեւ: Գերակշիռը ի հարկէ պարսկական տարրն է,³⁹⁰ բայց երբ աչքերնիս դարձընենք Միհրապաշտութեան անդամ ընդունելու քսումնեցուցիչ արարողութիւններուն, զգայացունց

³⁸⁹Bousset, Die Himmelsreise der Seele (Archiv f. Religionsw.), 1906, էջ 160 ff. Cu-mont, անդ. 1., էջ 309-310.

³⁹⁰Մտադիր կ'ընեն մոլորակներու ընծայուած դերին, ուսկից անուղղակի կերպով դուրս կը ցայտէ նաեւ պարսկական այն հին հաւատքը, որով մոլորակները ընդհանրապէս չար ազդեցութիւններու հեղինակներ կը նկատուին: Չեմ կարծեր թէ նախագոյ հոգիներու միհրապաշտական վարդապետութիւնը արդիւնք ըլլայ ուղղակի Fravaši ներու վարդապետութեան: Ինչպէս Jackson (Grundriss der iranischen Philologie, Bd. 2., էջ 674) կ'ըսէ, Պարսիկներու համաձայն մարդը հինգ հոգի ունի. *ա. ahu* = հոգի, *միտք*, *բ. daēna* = խիղճ, *կրօն*, *գ. baodah* = զգացում, *գիտակցութիւն*, *դ. urvan* = հոգի, *շունչ*, *ե. fravaši* = պահապան հոգի: Թէեւ H. Moulton (Encycl. of Rel. and Ethics, West. S. B. F. Bd. 5., էջ 5, ծն. 2) եւ Scheffelowitz (Die altpers. Religion, էջ 152) Fravaši ները իբրեւ երկնային *աննիւթական նախատպեր* կը համարին եւ վերջինը զատնք հռովմ. Manes ներու եւ հնդկ. Pitarah ներու հետ կը համեմատէ, սակայն այն ստոյգ է, որ Fravaši մը *միայն* հաւատացեալ մը կրնար ունենալ եւ *միշտ* բարի նկարագրով կը մտածուի: Հմմտ. նաեւ Bartholomae. Altiranisches Wörterbuch, 991:

փորձերուն եւ արիւնային զոհերուն, առջեւնիս կ'ելլէ դարձեալ Փոքր Ասիան իր կարծես կրօնական ամեն ազնիւ զգածում խղրող հոգիով եւ կերպարանքով:

Հետեւաբար որչափ ալ ճշմարիտ է թէ այն զոհերը, որոնք Կապադովկիոյ մէջ եղող մոգերը Միհրի կը մատուցանէին, իրենց մանրամասնութիւններով աւետական արարողութիւնները կը յիշեցընեն, քանի որ հրոյ խորանին առջեւ միեւնոյն աղօթքները կ'ըլլային, միեւնոյն սուրբ խուրճը (baresman) ձեռքերնին, մեղրի, ձէթի եւ կաթի նոյն նուէրները եւ նոյն զգուշութիւնը, որ զոհ մատուցանողին շունչը աստուածային հուրը չպղծէր — եւ այս պահպանողական հոգին մինչեւ Ս. Բարսեղի Ժամանակները կար դեռ ինչ ինչ տեղեր,³⁹¹ միւս կողմանէ սակայն ան ալ ստոյգ է թէ քանի որ Միհրապաշտութիւնը իր ներկայ ձեւին մէջ խառնուրդ մըն է դիցաբանական բոլորովին այլազան հայեացքներու, արարողութիւններու եւ սովորութիւններու, ներեալ չէ կարծեմ քան մը իբրեւ Միհրի առասպելին սկզբնական տարր յայտարարել, երբ նոյնին նկատմամբ պարսկական աղբիւրներու մէջ բնաւ յիշատակութիւն չկայ: Այս կ'արժէ մանաւանդ Փոփոգիայի, Լիւդիայի, Լիւ կաւոնեայի, Գաղատիոյ, Ափրիկէի եւ ամբողջ Եւրոպիայի մէջ գտնուած յիշատակարաններու, ինչպէս նաեւ այս երկիրներուն հայող Միհրի պաշտօնին նկատմամբ աւանդուած ուրիշ գրաւոր տեղեկութիւններու մասին: Կապադովկիա միհրապաշտական ազդեցութեան այս նոր գօտիէն դուրս կը հանեմ, վասն զի շատ աւելի պահպանողական հոգի մը կը տիրէր հոն շնորհիւ մոգերու առանձին դասակարգի մը, որոնք հաւանօրէն պարսկական ծագում ունէին:

Հայաստանի մասին կարծիքները այլազան ըլլալով հանդերձ՝ գիտնականներու մէջ գէթ այն ընդհանուր համաձայնութիւնը կայ, թէ Մագդայականութիւնը իր ազդեցութեան ամենագորաւոր շրջանին իսկ չէ կրցած հայուն սրտէն ջնջել ազգային յատուկ կրօնն ու դիցաբանութիւնը: Այս կ'ընդունի մինչեւ իսկ Cumont,³⁹² երբ կ'ըսէ. Հայերու կրօնը իրանեան եւ ազգային հաւատալիքներու խառնուրդ մըն է: Փաստերը բազմաթիւ են. ամենագորաւորներէն է ապահով ինքնին իսկ Միհրի պաշտօնը: Թ. Աւդալբեկեան իր Միհրի վրայ գրած շատ հմուտ ուսումնասիրութեան սկիզբը³⁹³ ցաւ կը յայտնէ, որ «Հայ հեթանոսական կրօնն ուսումնասիրողները կրակի ու արեւու աստծուն-Միհրին շատ երկրորդական տեղ են յատկացնում հայ դիցաբանութեան մէջ,» մինչ «Միհրի պաշտամունքը շատ մեծ տեղ է բռնել հայ հեթանոսական կեանքում:» Բայց Միհրի ընծայած այս նկարագիրը այնչափ ալ ճիշտ չ'երեւար: Ըստ Աւետայի Միհր երկնային լուսոյ մարմնացումն է որ՝ բնական է, հրոյ եւ արեւու

³⁹¹ Epist. 238 ad Epiphanius. — Cumont *անդ.* 1., 238.

³⁹² *Անդ.* էջ 233 եւն:

³⁹³ Միհր Հայոց մէջ: Ազգ. Մտն. Ճի, էջ 1:

հետ շփոթելու չէ երբեք. նոյնը պետք է ըսել նաեւ մարդկան փրկչի եւ նման ուրիշ տեսագծերու մասին, որոնցմով ճոխացուած է Միհրի առասպելը շատ յետոյ՝ գլխաւորաբար միհրապաշտական ըսուած շրջանին:³⁹⁴ Սակայն ինչ որ Աւդալբեկեան իբրեւ տրտունջ հայ դիցաբաններու հասցէին կ'ուղղէ, իրաւացի է լիովին: Այս կը տեսնուի ինքնին իսկ իր գործէն, զոր կարդացողը կատարելապէս համոզուած սրտի մը ապահովութեամբ՝ կը ստիպուի ինքն ալ ըսել, «որ Միհրի պաշտամունքը շատ մեծ տեղ է բռնել հայ հեթանոսական կեանքում,» եւ դարձեալ թէ «հայ դիցաբանի (պանթէոն) ոչ մի աստուած այն հետքեր չէ թողել հայ անձնանունների բառգրքում, որքան հուր արեւ Միհրը» էջ 3: Միհրի պաշտօնը տարածուած էր Հայաստանի բոլոր գլխաւոր նահանգներու մէջ. յիշատակութեան արժանի են մանաւանդ Վասպուրական, Տարօն եւ Բարձր Հայք: Իր ամենանշանաւոր մեհենատեղին էր Բագայառիճ գիւղաւանը ուսկից Պրոֆ. Մարկուարտ կը միտի կարծելու թէ Միհր Հայաստանի մէջ նաեւ *Բագա* կ'անուանուէր:³⁹⁵ Դժբախտաբար անդրագոյն վկայութիւններ կը պակսին այս մասին. եթէ ստուգուի Պրոֆ. Մարկուարտի կարծիքը, այն ատեն հայ դիցաբանութեան մէջ Միհրի դիրքը իրաւամբ նշանակալից կ'ըլլայ: Վասն զի արիական ժողովուրդներու քով *բագա* սովորաբար գերագոյն էակին անունն էր. իբրեւ այսպիսի գործածուած է նոյն իսկ օտար համարուած ազգերէ. այսպէս *Բագա-Տէշուր*, որ Հատերու գէթ մէկ մասին գերագոյն աստուածն էր եւ կամ *Բաագ-Բարտում*,³⁹⁶ որ դիցունի մըն է եւ կին Ուրարտացիներու Խալտի գերագոյն աստուծոյն:

Միհրի պաշտօնը Հայաստանի մէջ վաղուց մուտ գտած էր եւ թերեւս Աքեմենեան շրջանին Պարսիկներու Հայաստանի տիրելէն ալ յառաջ: Վասն զի մեր մտադրութենէն վրիպելու չէ երբեք պատմական այն մեծ իրողութիւնը, թէ Քրիստոսէ յառաջ 1450ական թուականներուն Հատերու հետ դաշինք դնող Հարրիները, որոնք իրենց հաւատարմութեան վկայ կը կոչեն *Վարունա*, *Միտրա* եւ *Նաշատիա* աստուածները, *մեր այժմեան Հայաստանը կը բնակէին*, եւ դժուարաւ թէ Հայաստանէ գաղթած ըլլան առանց հոն Միհրի պաշտօնէն հետք մ'իսկ ձգած ըլլալու: *Չրադաշտական* մագդայականութեան Պարսիկներու կողմանէ յուսացուած չափով Հայաստանի մէջ մուտ չգտնելուն գլխաւոր պատճառներէն մէկն ալ թերեւս այս էր: Թէ Մագդայականութիւնը իր ամենասկզբնական շրջաններուն նկարագրով եւ իր մէջ տիրող ձգտումով աւելի բազմաստուածեան էր՝ ինչպէս ոմանք կը կարծեն,³⁹⁷ թէ երկարմատեան կամ միաստուածեան (Վեսենդոնկ), մեզի համար կը մնայ առ այժմ երկրորդական

³⁹⁴Wesendonk, Zarathustro էջ 26-27:

³⁹⁵Untersuchungen zur Geschichte von Eran 1., էջ 132:

³⁹⁶Հմտ. նաեւ Wesendonk, Zarathustra, էջ 37, Jensen, Wiener Zeitschr. für die Kunde des Morgenlandes, 6., էջ 70:

³⁹⁷Cumont, անդ. էջ 6 եւն: — Meillet, Grammaire du vieux Perse էջ 8:

խնդիր: Հայ մագդայականության մեջ աչքի զարնող երկու շատ նկարագրական երեւոյթներու կը հանդիպինք, որոնցմէ գուրկ է բացարձակապէս պարսկական Մագդայականութիւնը: Հայերը Արամագո, Միհր եւ Անահիտ *մեհեաններու մեջ կուռքերու կերպարանքի տակ* կը պաշտէին, եւ երկրորդ՝ այս աստուածները Հայերու քով ոչ միայն պարզ սեռօրէն կը մտածուէին, այլ եւ իրարու հետ *ծննդական աղերսի* մեջ կը դրուէին. Անահիտ Արամագոյ *դուստր*, իսկ Միհր *որդին* կը համարուէր: Պարզ է թէ ասով մեծ վիհ մը կը բացուի հայ եւ պարսիկ կրօններու միջեւ: Հետեւաբար սխալ է բոլորովին իրանեան հայեացքներով եւ աղբիւրներով հայկական դիցարանի Միհրը ուսումնասիրել եւ անոր նկարագիրը բնորոշել: Պարսկական աղբիւրները օգնական ազդակներ միայն կարող են ըլլալ, ուրիշ ոչինչ:

Այս կէտը շատ կարեւոր է Կեղծ-Պոլուտարքոսի Դիորփոսի նուիրած հատուածիկը ճիշտ հասկընալու համար: Եթէ Միհր շատ բարձր դիրք կը վայելէր հայ աստուածներու մեջ, որոնք առ հասարակ ծննդական աղերսներով իրարու հետ կապուած էին, խնդիրը նոյն իսկ յառաջագունէ միայն նկատելով՝ զարմա՞նք է, եթէ հին գրական աշխարհէ լսելի ըլլան մեր ականջին նաեւ ձայներ, որ *հայ* Միհրի որդի մը կը վերագրեն: Չմեզ պէտք չէ խրտչեցընել ծննդեան անսովոր եղանակը, որ Ագտիստիսի Ժայռէ ծնունդը կը յիշեցընէ. ուսկից տարուելով Տոմաշէկ Դիորփոսի ծնունդը փոխգականէն կազմուած գրական յերիւրանք մը կը համարի:³⁹⁸ Բարեբախտաբար ասիկա Միհրի բարոյական նկարագրին դաչող առաջին անսովորը չէ: Ս. Յերոնիմոս³⁹⁹ պարապ տեղ չէր գրեր թէ «*Narrant et gentiliū fabulae Mithram et Erichthonium vel in lapide vel in terra de solo aestu libidinis esse generatos:*» Եզնիկ եւ Եղիշէ⁴⁰⁰ իրենց ընթերցողներուն հասկըցընել կ'ուզեն թէ Միհր ծնած է հօրը իր իսկ մօր հետ տաճած յարաբերութենէ: Cumont հայ մատենագիրներուս աւանդածին ազգային աղբիւրներէ ըլլալուն վրայ տարակուսելով՝ ամբողջը Թէոդորոս Սոպուեստացիէն առնուած օտար ապրանք կը բաղձայ համարիլ:⁴⁰¹ Որոշ չափով ազդեցութիւն մը կարելի է ընդունիլ: Եզնիկի, բայց մանաւանդ Եղիշէի պարսկական կրօնին հայող նիւթերու մեջ ասորական աղբիւրներէ օգտուիլը ցուցուած է, ուսկից բնականաբար բացարձակ կախում մը կամ ուրիշ խօսքով հայ հողի վրայ նման հայեացքներու ամբողջական բացակայումը տակաւին չի հետեւիր: Այս ամբողջ խնդրոյն մեջ նշանակալիցը Միհրի ծննդեան նկատմամբ նման հայեացքներու *առ հասարակ գոյութիւն ունենալն է*. թէ աւանդողը հա՛յ մըն է թէ հայուն եւ պարսկին *դրացի* ասորի մը՝ խնդիրը չի փոխեր:

Դիորփոսի առասպելին ի նպաստ խօսող դրական ամենամեծ

³⁹⁸Roscher, Diophros:

³⁹⁹Migne PL. 23. Adv. Jovinianum, էջ 303:

⁴⁰⁰Եղիշէ. Վենետիկ 1828, էջ 53, 58:

⁴⁰¹Անդ. 1., էջ 234:

վկայությունը *հայ Սհերի առասպելն է*: Այսօր այլ եւս ցուցուած պէտք է համարիլ թէ հայ Սհերը Սիհրի հետ նոյն է: Ինծի որչափ ծանօթ է ասոր առաջին անգամ անդրադարձած է Ստ. Կանայեանց,⁴⁰² որուն հետեւած է Թ. Աղայբեկեան⁴⁰³ եւ ուրիշներ: Ի հարկէ խօսքը հայ հողի վրայ դարերու ընթացքին զանազան ազդեցություններու ենթարկուած Սիհրի՝ վրայ է, որ խաւարն ու դէւերը հալածողի իր սկզբնական նկարագիրը առանց կորսնցընելու՝ ժայռի մը կամ լեռան մը մէջ փակուող հերոսի աստիճանին իջած է եւ ասով յատկապէս շօշափելի գծեր կ'ընձեռէ մեզի համեմատելու համար գինքը *միհրական Դիորփոսի հետ, որ նոյնպէս լեռան մը մէջ կը մտածուի* կամ *լեռան մը փոխուած է կ'ըսուի*. երկու տեսագծերն ալ դիցաբանօրէն իրարմէ շատ տարբերութիւն չունին: Դիորփոսի տեսակէտով խնդիրը անով աւելի նշանակութիւն կը ստանայ որ շատերէն Սիհրի հետ իրաւամբ կը նոյնացուի նաեւ *Վրական Ամիրանը*, որուն առասպելը՝ քանի մը մանրամասնութիւններ դուրս հանելով՝ գրեթէ նոյն է Արտաւազդայ, Շիդարի եւ Սիհրի առասպելներու հետ: Թէ Սհերի եւ Ամիրանի միշտ ներքին սերտ աղերս մ'ըլլալու է, նաեւ անկի'ց կը տեսնուի, որ ինչպէս հայ ժողովրդական գրոյցը Սհեր Ակոփու անունով ժայռի մը մէջ փակուած կը համարի որ կ'ըսուի նաեւ *Ագռաւու քար*,⁴⁰⁴ նոյնպէս վրական Ամիրանը տարբերակի մը համաձայն փակուած է *Սա-Կորնէ*՝ այսինքն՝ *Ագռաւի լեռան քով* (անդ. 83): Դիցաբանական այս աչքի զարնող պարագայով հետեւեալ երկու եզրակացություններու կը յանգինք. նախ թէ Սհերի եւ Ամիրանի առասպելները շատ աւելի հին եւ սկզբնական են քան Արտաւազդին կամ Շիդարին, որոնք դիցաբանական անխառն տարրեր ալ չեն, պատմութիւնն ալ իր որոշ դերն ունի անոնց մէջ:⁴⁰⁵ Հայ հին մատենագրութեան մէջ Սհերի նկատմամբ ո'րեւ է յիշատակութեան չհանդիպիլը՝ անով կրնայ մեկնուիլ, որ լեռան փոխուողը կամ լեռան մէջ փակուողը *թերեւս Սիհր ինքնին չէր, այլ իր որդին*, ինչպէս Կեղծ-Պոլոտարքոս կ'աւանդէ: Անոր համար կը համարիմ թէ վաղաժամ է տակաւին Մեծ Սհերը, որ նաեւ Առիծաձէլ Սհեր կ'անուանուի, Պստիկ Սհերին կամ Սհերիկին հետ նոյնացընել, ինչպէս սովորաբար կը պատահի:

Երկրորդ եզրակացութիւնը առաջնոյն հետեւութիւնն է, այսինքն թէ հնութեան մէջ *Սհերի առասպելին տարածութեան շրջանակը աւելի ընդարձակ եղած ըլլալու է քան որ ժողովրդական գրոյցները կ'աւանդեն*: Ասով կը մերձենանք արդէն Այրարատի

⁴⁰² Չոջանց տան պատմականը. էջ 42:

⁴⁰³ Սիհր Հայոց մէջ էջ 71 եւն:

⁴⁰⁴ Թ. Աղայբեկեան, անդ. էջ 83:

⁴⁰⁵ Աղայբեկեան Շիդարի պատմականութիւնը չ'ընգունիր թերեւս անոր համար, որ մատենագրութիւնը *մէկ* Շիդարի վրայ չի խօսիր, այլ *շիդարներու*, որոնք դիւացած ոգիներ են: Չանոնք համեմատել կ'ուզէ աւելի Իշթարի հետ. որով սակայն *բազմաթիւ* շիդարներու հարցը կը մնայ դարձեալ լուծման կարօտ, անդ. 104:

երբեմնի պտղայիր եւ ծաղկայիր դաշտին եւ կամրջակոտոր Երասխայ քաղցրատեսիլ փերուն, ուր կը բարձրանայ ամեն հայ սրտի այնչափ մօտ Սասիսը: Առասպելը Դիորփոսի լեռ անուան տակ ապահով գայս կ'ակնարկէ: Հոս մեզի օգնութեան ձեռք կը կարկառէ նախ ինքնին իսկ առասպելը. վասն զի՝ ինչպէս շատ սրամիտ կերպով արդէն մտադիր եղած է Ալիշան,⁴⁰⁶ Դիօրփոս թարգմանութիւն ըլլալու է հայ անուան մը, որ մերձաւորապէս *մութ* կամ *մթին* պիտի նշանակէր — Ալիշանի կարծիքով Դիօրփոս *մութը թափանցող* միայն կրնայ նշանակել: Արդ Սասիս լեռը հայ ժողովրդէն կ'անուանուի նաեւ *մթին լեռ*, *սեւ լեռ*, մառախլապատ լեռ:⁴⁰⁷ Յունարէն օ ճիօրփոս բառ մըն ալ կայ, որ կը նշանակէ «կրկնատանիք» կամ «ծածկուած բան մը»:» Այս բառն ալ կարելի է կարծեմ նկատողութեան առնուլ, քանի որ լեռան փոխուող հերոս ըսելով ժողովուրդը սովորաբար աւելի լեռան մէջ *ծածկուած* կամ *փակուած* կը հասկընայ: Եւ Սասիսի՝ մէջ փակուած է *Արտաւազդ*, յաջորդը այն աստուածագրի հերոսին, որ յունացած կեղծ անունով մը մեզի կ'աւանդուի: Երկու առասպելներուն ալ լեռներու նոյնութիւնը տարակոյսէ դուրս է. ասոր նոր եւ վերջին փաստն է Դիորփոսի հակառակորդը՝ այսինքն *Արէնս*, որ՝ ինչպէս ուրիշ առթիւ արդէն մտադիր ըրած եմ,⁴⁰⁸ միայն *Արայ Գեղեցիկը* կրնայ ըլլալ: Ահա թէ ինչո՛ւ. Սասիսի ստորոտը տարածուող դաշտը Անանուն եւ անոր հետեւելով նաեւ Խորենացին «*Արայի դաշտ*» կ'անուանեն. հո՛ն եղած է նաեւ Շամիրամի Արայի դէմ մղած պատերազմը: Արագածի դէպի Այրարատի դաշտը երկարող լեռնաշղթաներէն մին ուղղակի «*Արայի լեռ*» կը յորջորջուի դեռ մինչեւ այսօր. նոյն լեռան քովերը կը գտնուի *Արայի անունով գիւղ մը*, որ այսօր դժբախտաբար ամբողջապէս կործանած է: Կը պատմուի թէ Արայ հոն սպաննուած եւ թաղուած ըլլայ. ճիշտ նոյն գիւղին դիմաց կայ բլուր մը, որ «*Շամիրամայ լեռ*» յորջորջանքը տակաւին կը կրէ: Քարայր մըն ալ կայ այս կողմերը՝ հիմայ նուիրուած Ս. Վառվառիայի, ուր սակայն ուխտի կ'երթան *գլխաւորաբար Համբարձման տօնին*:⁴⁰⁹ Պետք չէ՞ հոս յիշել նաեւ աւանդութիւն մը, որուն համաձայն Վասպուրականի մէջ մի եւ նոյն տօնին առթիւ «*կ'ասեն Խամբարձման գիշեր Սհերի քարի տիւր կը բացուի... Մէկ տարեկան խարս ի տեսի... Քարի տիւր բացուի, Սհեր քարի միջէն ելիր ի*:⁴¹⁰»

Այս գլուխը չփակած՝ հարկ կը համարիմ անդրադառնալու նաեւ ուրիշ կարեւոր կէտի մը, որուն չափով մը ինծմէ յառաջ արդէն ուրիշներ ալ մտադիր եղած են: «Աչքի է ընկնում, կ'ըսէ Ստ. Կանայեանց,⁴¹¹ եւ այս հանգամանքը, եթէ Ազատ

⁴⁰⁶ Հին հաւատք Հայոց, էջ 36:

⁴⁰⁷ Անդ. 36. Հմմտ. նաեւ Fr. Murad, Ararat und Masis, էջ 51, ծն. 1:

⁴⁰⁸ Կրօնի ծագում եւ Դիցաբանութիւն, էջ 303:

⁴⁰⁹ Ալիշան, Արարատ, էջ 161:

⁴¹⁰ Ս. Արեղեան, Դաւիթ եւ Սհեր, էջ 59. առ Դ. Աւդալբեկեան, *անդ* 79:

⁴¹¹ Արրտ. 1913, էջ 659:

Մասիսում արգիլուած է Արտաշէսի որդի Արտաւազդը, Վասպուրականի Տոսպում եւ Ագռաւաքարում փակուած է Մհերը իրանց հայրերի անէծքով. աւանդութիւններ, որոնք եթէ նոյն էլ չեն, բայց շատ նման են:» Ուրիշ տեղ մը «Աչքի է ընկնում, կ'ըսէ նոյն հեղինակը, որ հարաւում յիշուում են անուններ, որ կան հիւսիսում, մասնաւորապէս Այրարատում:» Այսպէս Արտիմէտ (Խոր. Բ. ԿԵ. 144), Մարամատ = Մարմէտ (Գ. Տէր-Սկրտչեան, Անանիա, Էջ 15), Երուանդաւան (Խոր. Բ. ԽԶ. 123) եւ Երուանդաշատ (անդ. Բ. ԼԹ. 117), եւ այլն: Աչքի չի՞ զարներ նաեւ այն հանգամանքը, որ թէ՛ Արարատի եւ թէ՛ Վասպուրականի ամենամեծ լեռները Մասիս կ'անուանուին, մին Ագատ Մասիս, միւսը «Նէիս Մասիք», որ ինչպէս Hübschmann⁴¹² արդէն նկատած է, Փաւստոսի «մեծ լեռն Սասեաձ»ի (Գ. Ի. 52) հետ նոյն է. եւ այս՝ Սիփան լեռն է: Ասոնց վրայ կ'աւելնայ Արայի առասպելը, որ երկու նահանգներուն մէջ ալ *ինքնուրոյն աւանդութիւններով իր տեղերը ունի*: Այս աշխարհագրական, ազգախօսական-դիցաբանական զարմանալի երեւոյթները զմեզ ազգային պատմութեան ամենահին շրջանները կը փոխադրեն. քաղաքակրթական հետքերն են ասոնք գաղթող եւ բնակութիւն փնտռող նախնի Հայերուն, որոնք իրենց նոր հայրենիքը մտան աւելի հարաւ-արեւմուտքէն: Ամէն կողմանէ նեղուած Ուրարտացիները թողլով յաղթողներուն իրենց սիրելի Տուսպան ու Բիանան՝ գաղթեցին Այրարատայ նահանգը, ուր դեռ բաւական ժամանակ մնացին իրենց առանձին թագաւորներով ու քաղաքներով: Բայց Հայերը գիրենք ասկից ալ վռնտեցին. մաս մը հաւանօրէն Կաւկասեան լեռները ապաւինեցան եւ մաս մըն ալ Բարձր Հայքի եւ Տայքի վրայէն յետոյ իրենց անունով Խաղտիք կոչուած երկիրն անցան:

⁴¹²Arm. Ortsnamen, Էջ 324, 370, 396. հմմտ. նաեւ Ազգ. Մտն. ԾԳ. Վիեննա, 1907, Էջ 187, 260:

2.3 Արայ անունը եւ իր ծագումը

Անանուն եւ Մ. Խորենացին Այրարատայ դաշտին անունը Արայի անունէն յառաջ բերելով՝ գոհացում տալ ուզած են անտարակոյս իրենց ժամանակի հոգւոյն եւ մտայնութեան, որ մէտ էր՝ — եւ այս ունակութիւնը մինչեւ այսօր հասարակ ժողովրդեան մէջ կը տեսնուի — անուններու արտաքին նմանութիւններէ ստուգաբանութիւններ եւ երբեմն պատմութիւններ իսկ յօրինելու: Սակայն ի հարկէ ասկից տակաւին չի հետեւիր, թէ «Արայի դաշտ» անունն ալ իրենք ստեղծած եւ կամ առասպելին Արայի դէմ Շամիրամի մղել տուած պատերազմը արուեստական կերպով իրենք նոյն դաշտը փոխադրած ըլլան: Այսպիսի հնարաւորութիւն մը անհաւանական կ'երեւայ ինծի նկատելով ժողովրդական աւանդութիւնները եւ մանաւանդ այն պարագան, որ չէ ցուցուած տակաւին, թէ Անանուն եւ Խորենաթին տեղական անուններէ պատմութիւն ստեղծելու իրենց մարմաջին մէջ այն աստիճանի յառաջ գացած ըլլան, որ հնուց ի վեր տեղւոյ մը կապուած առասպել մը հակառակ ժողովրդական տիրող ըմբռնման գրչի մէկ հարուածով ուրիշ տեղւոյ կցած ու նոյն տեղւոյն պարագաներով հիւսած ըլլան: Գէթ Անանունի մասին այսպիսի բան մը չէ կարելի հաստատել:

Մարդիկ կան, որոնք մինչեւ անգամ կասկած կը յայտնեն թէ Արայ անունը կեղծիք ըլլայ, եւ կամ օտար ազգերէ փոխառութիւն կը նկատեն այնպէս, ինչպէս են իրականին Արամազդ մը կամ Անահիտ մը: Ասոնք գրութեանս մէջ լուծելի վերջին հարցերն են, որոնցմով հիմայ պիտի գրադինք: — Թէ Արայ ազգային դիցաբանական հերոսի մը անունն է եւ հետեւաբար Անանուն իր պատմութեանք մեզի Երդ դարու հայ ժողովրդեան իրական առասպել մը կ'աւանդէ, կը տեսնուի արդէն ինքնին իսկ բնագրէն, որուն մաքուր լեզուն եւ անբռնագրօսիկ ոճը փաստ են հեղինակին արժանահաւատութեան եւ անխարդախութեան: Որոշիչ նշանակութիւն ունի այս տեսակէտով նաեւ Արալեզներու գոյութիւնը, Պղատոնի պամփիւլեան Էրոսը եւ մասամբ նաեւ Դիորփոսի առասպելը, որոնց մասին ընդարձակօրէն խօսած եմ արդէն: Հոս կը ներկայացընեմ ուրիշ քանի մը փաստեր ալ, որոնց մէջ նշանաւորն է *Յովսէպոս Փղալիոսինը*: Հրեայ մատենագիրս պատմելէն վերջը թէ ինչպէս Դաւիթ զանազան աշխարհակալութիւններով իր պետութեան սահմանները կ'ընդարձակէր՝ յարձակելով ի մէջ այլոց նաեւ Մովաբացիներու վրայ, որոնց բանակին մէկ մասը սրէ կ'անցընէ, մէկ մասն ալ գերի կը տանի, կ'աւելցընէ հետեւեալ մեզի համար շատ կարեւոր տողերը. «Եւ մինչ անոնց վրայ տարեկան տուրք դրաւ, անմիջապէս ծովաց Ադրազար թագաւորին՝ Արայի որդւոյն դէմ քայլեց, եւ անոր հետ Եփրատայ քով պատերազմելով՝ անկից 20.000 ռտանաւոր եւ 7000 ձիաւոր սպաննեց: Այնպէս, որ մինչեւ անգամ հազար պատերազմական կառք աւար առաւ, որոնց

մեծ մասը սակայն ոչնչացուց, հրամայելով որ հարիւրը միայն իրեն համար պահուին:⁴¹³» Թէ ուսկի՛ց առած է Յովսէպոս այս տեղեկութիւնները ներկայիս դիս այնչափ չի հետաքրքրեր, թէւ շատ հաւանական կը գտնեմ, որ հրեական առանձին ասանդութիւն մ'ըլլայ անոր աղբիւրը: Յայտնի է արդէն ուրիշ կողմանէ թէ Յովսէպոսի ժամանակ Հայաստան շատ հրեայ գաղթականներ կային, ասոնք իրենց մայր երկրին հետ շարունակ յարաբերութեան մէջ ապրելով, կրնային իրենց նոր հայրենիքի մասին տեղեկութիւններ հաղորդած ըլլալ իրենց ազգակիցներուն, մանաւանդ եթէ անոնք հրեական ազգին տեսակէտով բոլորովին ալ անտարբեր նիւթեր չէին: Յովսէպոս Նոյեան տապանի մասին ալ հետաքրքրական հատուածիկ մ'ունի, որ հաւանօրէն նոյնպէս այսպիսի — ի հարկէ քիչ մը հրեական գոյն ստացած — տեղեկութիւններէ քաղուած է: Հոս ուշադրութեան արժանին այն է որ այս հատուածիկով անվիճելի կերպով կը ցուցուի ոչ միայն Արայի գոյութիւնը, այլ եւ այն թէ *Արայ անունը հայ ժողովրդէնէն Երդ դարէն մինչեւ առնուազն Քրիստոսի ժամանակները այն ձեւով կը գործածուէր, ինչպէս* Անանուն եւ Խորենացին մեզի ասանդած են եւ մենք ալ սովորաբար կը գործածենք:

Քրիստոսէ մինչեւ Պղատոն եւ անկէ անդին կը մնայ խնդիրը վիճելի նիւթ: Պղատոնի *Էր* կամ յունացած ձեւով *Էրոս* միեւնյն Արայ անուան մէկ տարբերակն է. հետեւաբար երկուքն ալ հաւանօրէն գործածական էին միաժամանակ: Նման օրինակներ շատ են. հմմտ. միայն «հար» «մար» (հայր, մայր) բառերը, որոնք ուրիշ գաւառաբարբառներու մէջ «հեր» (կամ խեր) եւ «մեր» եղած են: Բասմաջեան իր Արայեզներու վրայ գրած փոքրիկ աշխատութեան մէջ նիւթիս նկատմամբ մտադրութեան արժանի խօսակցութիւն մը յառաջ կը բերէ, զոր ունեցած է նա Պրոֆ. Յ. Հալեվիի հետ: Ուսուցչապետիս կարծիքով Բաբելացիներու գլուխ անցնող եւ Դարեհ Ա. ի դէմ ապստամբութեան դրօշը պարզող հայազգի *Արախը* նոյն ըլլալու է մեր Արայ Գեղեցիկին հետ: Բասմաջեան այս խօսակցութեան արդիւնքը ինքն իր կողմանէ ճարտարօրէն հետեւեալ բանաձեւի վերածած է, կամ այն է, որ Բեհիստունի արձանագրութեանց մէջ յիշուած Արախը մեր պատմագրաց Արայն եւ Պղատոնի Էրը չէ, եւ կամ այն է, որ Պղատոնի Էրը Բեհիստունի Արախն եւ մեր Արայն չէ:⁴¹⁴» Ինքը աւելի առաջնոյն մէտ է, թէւ որչափ կ'երեւայ ճշմարտութիւնը ոչ առաջնոյն եւ ոչ ալ երկրորդին մէջն է, *երրորդ* հնարաւորութիւն մըն ալ կայ, որուն՝ չեմ գիտեր Բասմաջեան ի՛նչ պատճառի համար չէ ուզած անդրադառնալ: Ի՞նչ դժուարութիւն կայ մտածելու, թէ ապստամբութեան հայազգի առաջնորդը

⁴¹³ Antiq. Jud. Lib. 7., cap. 5., 1. «Φόρους τε αὐτοῖς ἐπιτάξας κατ' ἔτος τελεῖν, εἴτα ἐπὶ Ἀδράζαρον τὸν Ἀράου μὲν υἱὸν, βασιλέα δὲ τῆς Ζωφρηῆς ἐστράτευσε καὶ συμβαλὼν αὐτῷ παρὰ τὸν Εὐφράτην ποταμὸν τῶν μὲν πεζῶν αὐτοῦ διέφθειρεν ὡς δισμυρίους, τῶν ἵπποτων ὡς ἐπτακισχίλιους.»

⁴¹⁴ Հետազոտութիւն, էջ 7-8:

Արախ կոչուած ըլլայ իր սեպհական ազգին մէջ պաշտուած ու սիրուած Արայի անունէն: Իր հօր Հալդիտա (կամ Խալդիտա) անունն իսկ Ուրարտական գերագոյն աստուածը չի՞ յիշեցըներ: Աստուածներու անուններով մարդկային անուանակոչումներ բազմաթիւ են. Հայկ, Սիհրան, Աստղիկ, Անահիտ, Վահէ աստուածներու անուններ են. Եսթերի սկզբնականը Իշթար է, ինչպէս նաեւ Արեոս եւ Էրոս Յոյներու եւ Հռովմայեցիներու քով շատ գործածական անուններ էին, Կիկերոնի ծառային անունը օր. համար Էրոս էր: Հետեւաբար Արայ Գեղեցիկի անուան նաեւ ապստամբ Արախի մը կողմանէ գործածութիւնը կարելի է եւ հաւանական, վերջին կոկորդային իս տառը մեծ դժուարութիւն չի կրնար յարուցանել: Երկու դէմքերու նոյնացումը անհաւանական է. վասն զի Արախ՝ ինչպէս արձանագրութիւններէն յայտնի կը տեսնուի, իր հայրենիքէն ելած *գաղթական մըն է*: Բաբելոնի պէս հսկայ քաղքի մը մէջ ապստամբութիւն կազմակերպելու եւ իբրեւ երկրորդ Նաբուգոդոնոսոր հրապարակ ելլել կարենայու համար, ճարպիկութենէ եւ անձնական քաջութենէ քիչ մը աւելի բան պիտի պահանջուէր. առ նուազն վարժ ըլլալու էր նա Բաբելոնի *կեանքին, յարաբերութիւններուն եւ լեզուին*. եւ ասոնց համար ժամանակի պէտք կար: Արդ խօսքս հնութեան վրայ ըլլալով, այսպիսի պարագաներու մէջ Արախ *օտար հողի վրայ եւ օտար հողի համար* որչափ ալ մեծամեծ քաջագործութիւններ ըրած եւ իր մահուամբ ինչ աստիճանի ալ եղերական վերջ ունեցած ըլլայ, դժուարաւ թէ իր բնիկ հայրենիքի վրայ այնպիսի խոր տպաւորութիւն մը ձգէր, որ խորաններու վրայ բարձրանալու աստիճան աստուածանար եւ ամենանշանաւոր առասպելի մը առարկայ ըլլար: Հայ ազգը մարդկութեան շատ աւելի մեծ եւ հանճարեղ զաւակներ պարգեւած է, որոնք հեռու իրենց հայրենիքէն՝ օտարութեան մէջ սքանչելիքներ գործած եւ անոնցմով ալ անմահացած են. եւ սակայն Հայաստան անոնց ո՛չ խորան կանգնեց, ո՛չ կոթող. անոնցմէ ոմանց յիշատակն անգամ չէ մնացած մեր ազգային տարեգիրներուն մէջ:

Եւ Արայ մեհեաններու գոհասեղաններու միայն արժանացած չէ. *բարձրացած է նա մինչեւ աստղները* եւ Հայկայ պէս ան ալ ունի իրեն յատուկ աստղը: Երբ ուսումնասիրութեանս ատաղձը կը հաւաքէի, տեսնելով որ Արայի առասպելը շատ մը աստղային գծեր կը կրէ իր վրան, կը զարմանայի, թէ ինչպէս ազգային աղբիւրներու մէջ չկայ ոչ մէկ յիշատակութիւն, որով կարելի ըլլար ըսել թէ Արայ նաեւ աստեղագարդ երկնքի վրայ իր տեղը ունի: Այս պատճառաւ ալ առանձին գոհունակութիւն պատճառեց ինծի Պրոֆ. Աճառեան, երբ Արայի մասին գրած առաջին տողերըս կարդալով՝ փութաց Հ. Ն. Ալիսեանին ուղղած նամակի մը մէջ հաղորդել ինծի այս մասին կարեւոր նուրութիւնս: «Հ. Մատիկեանի համար, կը գրէր մեր բազմաթիւն Աճառեան, թերեւս անօգուտ չըլլայ յիշեցընել թէ Համամ Քեր. Էջ 288 (հրտկ. Ադոնցի) *Արա գործածուած է իբր աստղի անուն*,

ճիշտ ինչպես Հայկը: «Նուազ է լուսին քան զարեգակն, նուազ է եւ աստղ քան զլուսին, նուազ է Արայն քան զԱրուսեակն գեղեցիկ:» Տեղիքս հրատարակած է յետոյ Աճառեան իր մէկ գործին մէջ:⁴¹⁵ Թէ Արայ անունով ո՛ր աստղը կամ մոլորակը կ'ակնարկուի հոս, դժբախտաբար չէ կարելի որոշ քան մը ըսել: Այս անստուգութիւնը արդիւնք է մասամբ հայ աստղաբաշխական անուններու անորոշութեան, որոնց մէկ մասը եւ ոչ հաստատուն գործածութիւն ունի: Բաղձալի է, որ այս շատ տեսակէտով տակաւին անկոխ մնացած երկիրը մշակուէր առանձին ուսումնասիրութեամբ մը: Քանի որ յիշուած հատուածիկին մէջ Արայ աստղը Արուսեակին հետ կը համեմատուի, թերեւս ակնորդ չըլլայ հոս յառաջ բերել հայ մոլորակներու անուններու հետ նաեւ այն ազգերունը, որոնք Հայերու հետ մշտատեւ շփման մէջ եղած են:

Բաբել.	Ասոր.	Պարսկ.
Սին	Սահրոյ	Սահ
Նարու	Ներոյ	Տիր
Իշթար	Բալթի	Անահիտ
Շամաշ	Շամշոյ	Խորշէտ
Ներգալ	Ներիկ կամ Արէս	Վահրամ (Վերեթրագնա.)
Մարդուկ	Բէլ	Ահուրա-Մազդա.
Նինիբ	Քեւամ	

Յուն.	Հայկ.
Σελήνη	Լուսին
Έρμής	Փայլածու կամ Լուծ, Գիշերավար
Άφροδίτη	Լուսաբեր կամ Արուսեակ,
Ήλιος	Արեգակն
Άρης	Հրատ կամ Սալ, Ծկրաւորի, Կարմիր աստղ
Ζεύς	Լուսնթագ Արտախոյր (Արամազդ)
Χρόνος	Երեւակ.

Երբ Համաբաբելոնականները — որոնց վարդապետութեան համաձայն ամեն մշակութային հիմնական երեւոյթ, որ հին ազգերու պատմութեան մէջ կը տեսնուի, ըլլան անոնք կրօնական, դիցաբանական, իրաւական, տնտեսական կամ աշխարհախօսական, սկիզբ առած են ուղղակի կամ անուղղակի Բաբելոնէն — ամենամեծ խանդավառութեամբ եւ պատրաստութիւններով իրենց դրութիւնը տարածելու կ'աշխատէին, իրենց գլխաւոր փաստերէն մին ալ հնութեան մոլորակներու վրայ կազմած վարդապետութիւնն ու անուններն

⁴¹⁵ Հայերէն նոր քառեր հին մատենագրութեան մէջ, Հտ. Բ. Վենետ. 1926, էջ 102:

Էին: Գիտությունը հարկադրուեցաւ եղած պահանջներուն մասամբ գոհացում տալու եւ ահա ասոնց կարգէն են նաեւ մոլորակներու եւ առհասարակ աստղաբաշխութեան եւ աստղագիտութեան հայող հարցերը: Յառաջ բերուած անուանացանկերուն իրարմէ կախումը ակներեւ է. նոյն մոլորակը ընդհանրապէս ամէնուն մէջ ալ միեւնոյն նկարագրական յատկութիւններով օժտուած դիցաբանական դէմքի մը անունը կը կրէ: Մասամբ բացառութիւն կը կազմէ միայն հայկականը. եւ այս պարագան արդէն հայ անուններու սկզբնականութիւնը կասկածելի կը դարձնէ, վասն զի մոռնալու չէ, որ մասնաւորապէս աստղաբաշխական նիւթերու մէջ Ասորա-Բաբելացիներու Հայաստանի վրայ ըրած ազդեցութիւնը արտաքոյ կարգի մեծ եղած է: Այս կը վկայեն մեր Աղթարները, մեր Ձեռագիրներու յիշատակարաները եւ ժողովրդական զրոյցներն ուսուելորդապաշտութիւնները: Եւ զարմանալիօրէն հայկականներուն մէջ *անորոշութիւն կը տիրէ բուն ա՛յն մոլորակներու նկատմամբ, որո՞նք միայն* (այսինքն՝ Հերմէս եւ Արէս) *Արայի տեսակէտով նկատողութեան կարելի էր առնուլ:*

Եթէ հնութեան մէջ եղած ըլլալու է Արայ անունով աստղ մը կամ մոլորակ մը, որուն մասնաւորման եւ որոշման մասին դժբախտաբար տակաւին վերապահ դիրք մը բռնելու ստիպուած եմ, անշուշտ պատշաճ է, որ ըլլար նաեւ Արայի *նուիրուած ամիս մը*: Արդ իմ կարծիքովս՝ ինչպէս ուրիշ առթիւ արդէն յիշած եմ, *Արայի անունէն կազմուած է հայ Արաց ամիսը*,⁴¹⁶ որ մեր Փետրուար-Մարտին կը համապատասխանէ, եթէ Նաւասարդ ըստ քաղաքական տարրուոյն Օգոստոսի միջոցին դնենք. կրօնական տոմարի հաշիւով Արաց կ'իյնայ Օգոստոս-Սեպտեմբերի միջոցին: Երկու պարագային ալ շատ յարմար աստուծոյ մը, որ կը մեռնի եւ դարձեալ յարութիւն կ'առնու: Թէ՛ Քաղոց, որ հինգերորդ ամիսն է եւ թէ՛ անոր յաջորդը՝ Արաց քերականական միեւնոյն օրէնքով կազմուած են. առաջինը կը նշանակէ *հունձքի օրեր*, եթէ ի հարկէ Քաղ արու այծ իմաստով չէ առնուած,⁴¹⁷ իսկ Արաց պիտի նշանակէ *Արայի օրեր*:

Պարզ գուգադիպութիւն չէ, երբ յոյն մատենագիրները կ'աւանդեն թէ Թեսաղիայի տոմարին մէջ ամիս մը կար *Արէոս անունով, որ նոյնպէս մեր Մարտ ամսոյն կը համապատասխանէր*:⁴¹⁸ Արէոս (= Ἄρειος երբեմն նաեւ Ἄρεος) ծանօթ Արէսն (Ἄρης) է, Թրակացիներու ամենանշանաւոր աստուածը, որմէ առնելով՝ յոյն մատենագիրները Թրակիա երբեմն մինչեւ անգամ Ἀρεία կամ Ἀρία կը կոչեն: Հերոդոտոս (V. 7) կը վկայէ, որ Թրակացիները Արէսի հետ կը պաշտէին նաեւ Դիոնիսոս եւ Արտեմիս. Հոմերոսի քով ալ Արէսի հայրենիքի նկատմամբ

⁴¹⁶Նաեւ Ք. Պատկանեան «Արաց»ի արմատը ara կը համարի. հմմտ. Հ. Աճառեան, Արմատական բառաւան, Ա. էջ 625:

⁴¹⁷Ալիշան. Հին Հասարակ, էջ 141:

⁴¹⁸Athen, Mitt. 7., 71. Schol. Apoll. Rhod. 2., 504:

նոյն ըմբռնումն ըլլալուն⁴¹⁹ արդի գիտնականներու մէջ խնդրոյս մասին առ հասարակ ընդհանուր համաձայնութիւն կայ: Շատ չնչին փոքրամասնութիւն մը միայն, որոնց պարագլուխն է Gruppe,⁴²⁰ ձգտում ունի Արեւի պաշտօնին տարածման հակառակ ընթացք մը տալով՝ Թրակիայէն յառաջ՝ Բեովտիա անոր նախնական հայրենիքը համարելու, որ սակայն բոլորովին անհաւանական է: Արդ համեմատական լեղուագիտութիւնը ու պատմաքննութիւնը բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններով ապացուցած են, որ Հայերը եւ Փոքիւզացիները Փոքր Ասիա գաղթող Թրակացիներ էին, որոնք Քրիստոսէ յառաջ 1500ական թուականներուն հաւանօրէն իրենց ցեղակիցներուն հետ տակաւին Բալկանեան թերակղզին կը բնակէին: Յանդրգնութիւն չէ ուրեմն ըսելը թէ *Արայ Գեղեցիկ* եւ *Արեւ իրենց ծագումով միեւնոյն դիցաբանական դէմքերն են*, այն տարբերութեամբ, որ մին փոքրասիական, իսկ միւսը յունական ազդեցութիւններ կրած է դարերու ընթացքին. բարեբախտաբար առանց իրենց հասարակաց ընդհանուր գծերը կորսնցընելու: Երկուքն ալ *պատերազմի աստուած* էին. երկուքն ալ *քաջ որսորդներ* էին, որոնցմէ անբաժին էին *դիցաբանական շները*. երկուքն ալ սերտ աղերսի մէջ եղած են *սիրոյ դիցուհւոյն* հետ: Ափրոդիտէի եւ Արեւի որդիներն էին՝ բաց ի ուրիշներէ նաեւ *Էրոս* եւ *Անտերոս*,⁴²¹ իսկ դուստրներն էին գլխաւորաբար Ամազոնները, որոնց հայրենիքը *Փոքր Ասիա* է: Հարմոնիա երբեմն դուստր, բայց երբեմն ալ Արեւի կինը կ'անուանուի, ուսկից ծնած կ'ըլլան ըստ ուրիշ տարբերակի մը⁴²² Ամազոնները: Այս տարբերութեան պատճառը Արեւի պաշտօնին արտաքոյ կարգի տարածուած ըլլալն էր. որով շատ երկիրներ եւ գաւառներ ձգտում ունէին աւելի տեղական դիցուհի մը կապելու աստուծոյն հետ եւ ասով առասպելը անխուսափելիօրէն փոփոխութիւններու կ'ենթարկուէր: Թրակիայի մէջ Արեւի իբր կին ծանօթ էր նաեւ *Էրինիւս* (Ερινύς), որ յետոյ յոյն դիցաբանութեան մէջ չարի նկարագիր ստանալով՝ սանդարամետական չար դիցուհի մը եղաւ. ինչ ինչ յոյն մատենագիրներ գայն նոյն իսկ *Αρά* *վրէժխնդրութեան դիցուհւոյն հետ կը նոյնացընեն*:⁴²³ Արեւի կին են նաեւ Փիւրիսն եւ Պելոպիա, ուսկից կ'ունենայ Արդիւս⁴²⁴ նոյնպէս Էրինիւս: Անունէս ծագած է ապահով՝ եթէ նոյն ինքն Արեւ չէ, Արանգիայի քաղաքին հիմնադրին անունը *Արաս*, որուն պատերազմասէր եւ քաջորսորդ դուստրներն են *Առիս* եւ *Արայթիւրէա*: Արեւի պաշտօնին մէջ յոյն դիցաբանութեան տեսակէտով շատ անսովոր կարծուած երեւոյթ մըն ալ կայ, զոր

⁴¹⁹Homer, II., 17. 301, Od. 8. 361:

⁴²⁰Gruppe, Griechische Mythologie. 2., 1376:

⁴²¹Schol. Apoll. Rhod. 3. 26:

⁴²²Gruppe, *անդ*, էջ 1083, ծն.:

⁴²³Preller-Robert, 1. 834:

սակայն եթէ Արայի յարաբերութեամբ նկատենք, շատ դիրքաւ կը մեկնուի: Այս երեւոյթն է Սպարտայի մէջ Արէսի *շուն գոհելը*: Թերեւս Աթենացի մը տհաճէր եւ դժկամակէր, տեսնելով իրենցմէ այնչափ սիրուած շներու գոհուիլը բայց այս միեւնոյն երեւոյթը փաստ է միանգամայն թէ շունը ոչ միայն Արայի, այլ եւ *Արէսի առասպելին սկզբնական տարրներէն էր*:

Արայի մեռնելու եւ յարութիւն առնելու հետքերն անգամ կան Արէսի առասպելին մէջ: Հոմերոս (Մ. V. 385) կ'աւանդէ թէ Ալէոսի որդիները (Άλκάδαι = հայ. *Ալք*!) անգամ մը Արէս բռնելով շղթայի կը զարնեն եւ պղնձէ տակառի մը մէջ 13 ամիս կը փակեն, ուր պիտի մեռնէր Արէս, եթէ անոնց մօրուն Եւրիբիա *եղածը Հերմէսի*⁴²⁴ (= շուն!) *չիմացըներ, որ արդէն ուժասպառ եղած Արէս իր կապերէն եւ բանտէն կ'ազատէ*: Ոդիսականի մէջ (11. 305) Ότοϋϋ եւ Έφιάλτης (= Άλκάδαι) հայրը *Պոսէիդոն* է. նոյնպէս է նաեւ Ապոդոդորոսի քով (1. 7, 4), որ սակայն առասպելը քիչ մը փոփոխելով կը պատմէ: Ընդհանրապէս երկու մատենագիրներուն ալ հասարակաց է Ոտոսի եւ Եփիալտէսի արտաքոյ կարգի արագ զարգանալը, որոնք իրենց ինն տարեկան հասակին արդէն մէյմէկ ահաւոր հսկաներ են եւ փորձեր իսկ կ'ընեն երկինք ելլելու եւ աստուածներու դէմ կռուելու: Այսուհետեւ կը խոտորի Ապոդոդոր, երբ կ'աւելցընէ թէ մին *Հերա դիցուհւոյն* աչք տնկած էր եւ միւսը *Արտեմիսի*, զորոնք բռնաբարել կ'ուզէին: Արէսի շղթայուիլը ապահով այս պարագային հետ կապ ունենալու է: Հոս ալ Արէս Հերմէսէն դարձեալ կ'ազատի, բայց կը փախչի Նաքսոս կղզին եւ հոն կը պահուրտի հեսանաքար (σιδηροβρώτος πέτρα⁴²⁵ = երկաթսրող քար) ըսուած ժայռի մը մէջ: Ծաւերը Հոմերոսի κάλκew έν κεράμw, որուն մէջ Արէս կը փակուի, աղերսի մէջ կը դնեն Կարիայի *Կերամոս* (Κεράμος) քաղաքին հետ, ուր Սպարտացիներու պէս Արէսի շուն կը գոհէին:⁴²⁶ Կան սակայն նաեւ ուրիշներ,⁴²⁷ որոնք թերեւս աւելի իրաւամբ նկատողութեան կ'առնուն հոս յունական κέραμος ըսուած սափորները, որոնց մէջ մարդկային այրուած դիակներու աճիւնը կը պահուէր: Այս պարագային Արէս իր կապանքներէն ազատել ուրիշ բան չի նշանակեր, բայց եթէ *անոր յարութիւն տալ*: Ուրեմն հոգիներու առաջնորդ շնաստուած Հերմէս ալ այն դերը կը կատարէ հոս, ինչ որ Արալէզները Արայի առասպելին մէջ:

Արայի եւ Արէսի հարցը ուրիշ խօսքով միանգամայն *Արայ անուան ծագումի հարց է*: Ինչպէս քիչ մը յառաջ յիշեցի՝ Յոյները *Արա* (Αρά) անունով վրէժխնդրութեան դիցուհի մ'ունէին. ասկից ծագած են *Արա* (= Արայներ) ըսուած ոգիները, որոնք դիցուհւոյն անբաժին ընկերներն էին: *Արա* կամ *Αρέα* մըն ալ կը յիշուի յոյն

⁴²⁴ Յոյները եգիպտական շնաստուածը միշտ հերմէս կը թարգմանեն:

⁴²⁵ Հմմտ. Schol. 2. 5, 385:

⁴²⁶ Arnob. 4, 25:

⁴²⁷ H. D. Müller, Mythologie, 2. 50, Հմմտ. նաեւ Pauly Wissowa, Ares:

մատենագրութեան մեջ, որ դուստր էր, կ'ըսուի, Աթամասի, այսինքն՝ Տէոս քաղքին հիմնադրին: Արայ իբր անուն կուգայ նաեւ *Ս. Գրքի մէջ*. անգամ մը իբրեւ նահապետի մը անուն. «եւ որդիք Յերթայ, Յափինա եւ Փասփա եւ *Արա*.» եբր. ԽԴ. յուն. Ἀρά, Ա. Մնաց. 7, 36. անգամ մըն ալ իբր երկրի անուն՝ *Ara*, եբր. ԽԴ = Հարա (Ա. Մնաց. 5. 26), զոր դժբախտաբար ոչ Հայը եւ ոչ ալ Եօթանասնից թարգմանութիւնը ունին: ԽԴ ով Ս. Գիրքը երկիր մը կ'ակնարկէ, ուր Թագաթաբաղսար Գ. Ռուբէնի, Գադայ եւ Սանասէի ցեղերը տարագրեց: Մեկնիչներէն ոմանք անուամբս *Խառան* կը հասկընան, բայց ոմանք ալ *Bochardի* հետ⁴²⁸ գայն *Սարաստանի* հետ կը նոյնացընեն, որուն բնակիչները Յոյները երբեմն Ἀριοι կ'անուանեն, (Herod. 7. 62), իսկ երկիրը Ἀρεία (Ptol. 6., 17), վասն զի կ'աւելցընէ *A. Legendre*⁴²⁹ նաեւ Թագաւորութեաց Դ. Գրքէն (17, 6, 18, 11) գիտենք, որ Ասորեստանցի թագաւորները Իսրայէլացիները հոն կ'աքսորէին: Կիրեղ Ազիքսանդրացոյ ընծայուած *Մեկնութիւն Արարածոց* տակաւին անտիպ գործին մէջ եւս կուգայ *Արայ* անունը եւ այն՝ իբր Ծննդոց Գրքէն առնուած. «Եւ այս են որդիք Մեքեգոնի *Արայ* եւ Անան,⁴³⁰» մինչդեռ թէ՛ բնագիրը եւ թէ՛ բոլոր թարգմանութիւնները *Արայի* տեղ՝ «*Այիէ*» կ'ընթերոնուն, Ծննդ. ԼԶ. 24, Καὶ ἄς υἱοὶ Ζεβεγών Αἰὲ καὶ Ἀνά, որուն համաձայն է նաեւ լատինականը: Այս ամենը կը յիշեմ հոս պարզապէս ցուցնելու համար թէ *անուն մը իր արտաքին ձեւով շատ անգամ ուրիշ անունան մը նման եւ մինչեւ իսկ անոր հետ նոյն կրնայ ըլլալ, առանց սակայն երկուքին միջեւ պատճառական ներքին աղերս մ'ըլլալու*: Նոյնը պէտք է ըսել նաեւ *Aára* անունով ասորական աստուծոյն նկատմամբ,⁴³¹ որուն մասին արդէն շատ բան չենք գիտեր եւ զոր կարելի ըլլայ թերեւս ուրիշ առթիւ յիշուած Խառանի Արու աստուծոյն հետ համեմատել: Սանտալճեան⁴³² Արայի սկզբնականը գտած կը կարծէ ուրարտական (An-) *Ar-a-a* անունն մէջ, զոր Տաշեան հնարաւոր կը համարի:⁴³³ Տեսականապէս կրնայ հնարաւոր ըլլալ, բայց ամբողջ համեմատութիւնը շատ կասկածելի է յատկապէս անո՛վ, որ նախ ընթերցուածին ոչ ճիշտ եւ ոչ ալ իրապէս աստուծոյանուն ըլլալուն երաշխաւորութիւն ունինք. եւ երկրորդ Սանտալճեան հետեւելով քրիստոնէական եւ հայ հին աւանդութեան՝ Հայաստան ոչ միայն բոլոր ազգերու նախահայրենիքը, այլ եւ *սկզբէն իսկ Հայերու տեւական բնակավայրը կը նկատէ*: Որով Թրակացիներն ու Փոնտացիները,

⁴²⁸Bochard, Phaleg. 3. 14, Caen. 1646 p. 220:

⁴²⁹Vigouroux, 1. 818-819:

⁴³⁰Ձեռ. Մխիթ. Մատ. 231, Թղթ. 22բ:

⁴³¹Revue numismatique 1904 et Note de mythol. syrienne 1905 pl. 41. եւ 417 cf. 204. հմմտ. նաեւ Revue Biblique 1913, էջ 152:

⁴³²Les Inscriptions cunéiformes Urartiques, Venise 1900, էջ 328:

⁴³³Ուսումն հայերէն լեզուի 372:

գորոնք ինքն ալ Յոյներու հետ Հայերու ցեղակից կը համարի, Հայաստանէն Փոքր Ասիա եւ անկից իրենց նոր հայրենիքը գաղթած կ'ըլլան եւ ոչ թէ հակառակէն՝ Հայերը Թրակիայէն կամ գլխաւորապէս Բալկաններէն Հայաստան:⁴³⁴ Սանտալճեանի հայերէնով ուրարտերէնի ընթերցումը հիմէն ձախող պէտք է համարիլ: Այսօր պատմականօրէն ստոյգ է թէ Ուրարտացիները հնդեւրոպական չէին ո՛չ լեզուով եւ ո՛չ ալ ցեղով, թէն ալ ալ չէ կարելի ուրանալ թէ իրենց՝ *մասամբ* Հայերու հետ խառնուելով՝ հայերէնի եւ հայ ցեղին վրայ ըրած ազդեցութիւնը հատ մեծ եղած ըլլալու է:

Կայ ուրիշ հնարաւորութիւն մըն ալ, որուն անդրադարձած է Պրոֆ. Ադոնց.⁴³⁵ այսինքն՝ Աւեստայի մէջ կը յիշուի հասարակ մարդու մը *Արա* (Ara) անունը, զոր Բարտոլոմէ⁴³⁶ իր Իրանեան Բառագրքին մէջ կը միտի Aramatay անուան կրճատուած մէկ ձեւը համարելու: Արդէն Ադոնց կասկածով կը վերաբերի խնդրոյն. վասն զի Աւեստայի ընծայածը ոչ միայն դիցաբանական ո՛ր եւ է արժէքէ զուրկ լոկ սոսկական մարդու մը անուն է — եւ այս դիտած է նաեւ Պրոֆ. Ադոնց — այլ եւ Aramatay հայ դիցաբանութեան մէջ կը ներկայանայ արդէն *Սպանդարամետ* ձեւով, որ հին պրսկ. իմաստութեան եւ երկրի դիցուհւոյն Spenta-Armatii կամ Armaiti՛ի հայացած ձեւն է: Հնդկները զայն կ'անուանէին Aramati, որ նոյնպէս դիցուհի է. իսկ պահլաւերէնի մէջ նոյնը եղած է արդէն *Spandāramat*, ուսկից ծագած է հաւանօրէն հայկականը: Ստոյգ է, հայկականը *արական* աստուածութիւն ըլլալու էր, որ երբեմն Դիոնիսոսի հետ կը նոյնացուի (հմմտ. Բ. Սակ. 6, 7). ուսկից ազդուելով Güntert կը մերժէ մինչեւ իսկ Վեդայի եւ Աւեստայի Aramatii երկրի աստուած ըլլալը:⁴³⁷ Սակայն Güntert միտ չէ դրած, որ Հայերը Սպանդարամետի հետ ունին նաեւ *Սանդարամետ* մը, որ թէն հաւանօրէն միեւնոյն պարսկական անունէն ծագած է, բայց իր դիցաբանական նկարագրով եւ պաշտօնով կը համապատասխանէ յուն. Հադէսի կամ հռովմ. Պղուտոնի: Սովորաբար կը գործածուի նաեւ *անանծնաւոր* իմաստով իբր դժոխք, անդունդ եւն: Այս զանազանութիւնը այնչափ յայտնի է, որ J. Marquart առանց կասկած մ'իսկ յարուցանելու հայ Սպանդարամետի դիմաց կը դնէ Dionysus, իսկ Սանդարամետին՝ Unterwelt:⁴³⁸ Թէ պարսկական միեւնոյն դիցաբանական դէմքը առասպելագիտական ի՛նչ յառաջատուութիւններէ անցնելով՝ հայ

⁴³⁴Histoire, 1., էջ 155, 189. 190 եւն:

⁴³⁵Հայրենիք, 1926, Թ. 2, էջ 73:

⁴³⁶Chr. Bartolomae, Strassburg, 1904, էջ 186:

⁴³⁷Հմմտ. von Wesendonk, Urmensch, էջ 77:

⁴³⁸Untersuchungen zur Geschichte von Eran. 2., էջ 105, ծն. 5: — Հմմտ. նաեւ Դոկտ. Հ. Կոզեան. Մակար. Բ. գրքին հայ թարգմանութիւնը, էջ 129-130: Բայց մանաւանդ Հ. Տաշեան, Ուսումն հայ լեզուի 679, եւ Հ. Վարդանեանի «Սանդարամետ, Սանդարամետ եւ Սանդարամետապետ» յօդուածը, ուր գեղեցիկ կերպով ամփոփուած են անուններու մասին հայ մատենագրութեան մէջ եկած տեղիքները. Հ. Ա. 1928, էջ 458-462:

դիցաբանութեան մէջ երկու աստուածներու վերածուեր է, թէ երկու աստուածներուն ալ հայ իսկական անունները ի՞նչ էին նախնաբար, շատ դժուար է որոշելը, վասն զի տրամադրելի վկայութիւններ կը պակսին: Հաւանական է թէ Ուրարտացիներու գերագոյն աստուածը Խալդի Դիոնիսոսի պէս գինւոյ եւ որթատունկի հետ աղերսի մէջ կը դրուէր. այս կը տեսնուի գէթ իրեն նուիրուած մեհեանի մը քանդակէն, ուր քանդակուած են նաեւ ողկուգալի որթատունկեր: Սակայն չեմ կարծեր թէ Խալդի հայ դիցաբանութեան մէջ աստուածային պաշտամունքի տեսակետով ո՛ր եւ է նշանակութիւն մ'ունեցած ըլլայ: Հայերու քով Խաղտիները միշտ թշնամի եւ արհամարելի տարր նկատուած են. փաստերը բազմաթիւ են. կը բաւէ միայն յիշել «*խաղտալուր*» եւ «*խաղտերէնի պէս հնչող*» (լեզու), իսկ իրականին կը նշանակեն *անախորժ* եւ *վատ հնչող* կամ *խառնահնչիւն* լեզու: Wesendonk պրսկ. Սպանդարամետի վրայ խօսելով՝ Միքիի խորհուրդներու մէջ, կ'ըսէ, մեծ դեր ունի նաեւ Մայր դիցուհին, որ ապահով փոքրասիական է. եւ եթէ նկատենք, որ Կապադովկիոյ Մա դիցուհւոյն որդին պտղաբերութեան եւ բեղմնաւորութեան աստուած կ'անուանուի, դժուար չէ այլեւս հասկընալ թէ ինչո՞ւ Հայերու քով իրանեան Spenta Armaiti կը նոյնացուի Դիոնիսոսի հետ, որ ծաղկող եւ թարշամող բուսականութեան աստուած է:⁴³⁹ Եւ որովհետեւ Դիոնիսոս թրակեան աստուածութիւն է եւ ըստ Wesendonkի (անդ 73) եւ Güntertի⁴⁴⁰ միաձայն վկայութեան դիոնիսեան խորհուրդներու մէջ երեւան եկած խանդավառական ցոյցերն ու յափշտակութիւնները (Ekstase) ապահով արիական հին Սոմայի պաշտօնին հետքերը կը կրեն իրենց վրայ, պարզ է թէ Հայերու քով ալ նման գուգակցութիւն մը կրնայ եղած ըլլալ. այսինքն՝ խորհրդապաշտօններու առարկայ եղող Մայր դիցուհւոյ մը քով նաեւ արական աստուածութիւն մը՝ ըստ հայ մատենագրութեան Սպանդարամետ, որուն նախնականին անունը, ինչպէս վերը արդէն ըսի, դժբախտաբար կը մնայ տակաւին անծանօթ: Եւ կարծեմ աւելորդ չէ մտադիր ընել, թէ ընդհանուր դիցաբանութիւնը չի ճանչնար բնաւ մայր դիցուհի մը, որ մեռնող եւ յարութիւն առնող աստուծոյ մը հետ միայն սեռային յարաբերութեան մէջ դրուած ըլլար. հետեւաբար Արայի նկատմամբ խնդիրը դեռ ստուգութեան կարօտ է: Ազգային խորհրդապաշտօնի մը հին մնացորդներէն է հաւանօրէն Օգոստոս ամսոյն մինչեւ կէսերը *խաղող չուտելու նուիրական սովորութիւնը*, զոր մեր նախնիները շատ վայելչօրէն քրիստոնէական ըմբռնումներու պատ շաճեցընելով՝ կապեր են Ս. Կուսի ամենամեծ տօնին հետ,⁴⁴¹ որ ժամանակով ալ ճիշտ

⁴³⁹Urmensch, էջ 149:

⁴⁴⁰Der arische Weltkönig, էջ 342 f.:

⁴⁴¹Ժողովրդեան մէջ ծանօթ է աւելի «Աստուրնծաց» «Աստուրնգաց» (հմմտ. *Արաց*)

այգեկությունը ատենները կ'իյնայ:

Արայ անուան նախնականը, կ'ըսեր ինծի երբեմն Վիեննայի համալսարանի յայտնի արեւելագետ մը, եղած ըլլալու է կա՛մ *Araxes կա՛մ Arat եւ կա՛մ Araio(s)*: Ինծի բոլորովին անհաւանական կ'երեւայ առաջինը, որուն հայերէնն է Երասխ եւ վրացերէն *Rakhsi*, ուսկից կը տեսնուի, որ հայկականը տառերու շրջում կրած է: Թէեւ կը խոստովանիմ, թէ քանի մը արձանագրական վկայութիւններ կան, որոնք քիչ մը մտածել կու տան. այսինքն՝ նախ Ատրեստանցիները իրենց արձանագրութիւններու մէջ կը յիշեն *Arahti անունով գետ* մը, զոր քանի մը գիտնականներ Երասխայ հետ կը նոյնացընեն:⁴⁴² Երկրորդ Բողաս-քէոյի արձանագրութիւնները Harri ներու հետ (= Արիներ) կը յիշեն նաեւ *Arahti անունով քաղաք* մը:⁴⁴³ Pap. Anastasi 4, 1, ըսուած պապիրոսին 6^{րդ} տողին մէջ ալ կը կարդանք 'a[ī]rati — 'a-[ī]ra, զոր սակայն Maspéro կը բաղձայ ընթերնուլ 'אִירִיִּא այսինքն՝ «յոյս աստուծոյ»,⁴⁴⁴ իսկ W. M. Müller կը թարգմանէ «եղերամայր աստուծոյ» այսինքն Թամուզի կամ Ադոնիսի:⁴⁴⁵ Արայ անուան *Araxes* ի հետ նոյնացման շատ կասկածով վերաբերուելուս բուն պատճառն է *Araxes* ի նախնական ձեւին բոլորովին անծանօթ ըլլալը. եւ երկրորդաբար նաեւ նոյնին համապատասխան հայ Երասխը, որ զարգացման բոլորովին ուրիշ ընթացք մը կը ցուցընէ: Մինչդեռ *Arat* ի եւ *Araio(s)* ի նկատմամբ խնդիրը ուրիշ է: Երկուքն ալ ըստ հայերէնի ձայնաշրջական օրէնքներուն շատ ալ կարելի են եւ հաւանական. մանաւանդ որ անուանական նման ձեւեր թէ՛ Փոքր Ասիոյ ժողովուրդներու եւ թէ՛ յոյն մատենագրութեան մէջ չեն պակսիր: Ամենէն աւելի ակնառուն դարձեալ թրակեան *Արես*ն է, որուն սեռ. ը կ'ըլլայ երբեմն նաեւ *Αρητος*:

Ուրեմն այս ամէնը կը ցուցընեն, թէ միակ ուղիղ ճամբան ա՛ն է, որ զմեզ *Արայ Գեղեցիկէն պղատոնեան Էրին միջոցաւ թրակեան Արեսի կը տանի*: Ա՛ս է ուղիղը, վասն զի ա՛ս միայն ոչ թէ լոկ Արայի առասպելը գոհացուցիչ կերպով կը մեկնէ, այլ եւ *հայ ազգին ծագման համընթաց կ'ընթանայ*: Վերջին կէտը երբե՛ք մեր աչքէն վրիպելու չէ, ի՛նչ համեմատութիւններու ալ ձեռնարկենք: Այսինքն կռուան մըն է այս, որուն վրայ յեցած՝ կը բաղձայի քայլ մը եւս յառաջ երթալ եւ նաեւ *գերմանական Էրը* դիցաբանական միեւնոյն շրջանակին մէջ առնուլ: Հայ ընթերցողներէս թերեւս շատերուն անծանօթ ըլլայ, որ Երեքշաբթի օրը ինչպէս Յոյները «ήμέρα Ἀρεως» եւ ասոնց հետեւելով նաեւ Հռովմէացիները «dies Martii» կ'անուանէին, նոյնպէս ալ Գերմանացիները

եւ կամ պարզապէս Ս. Աստուածածնի տօն:

⁴⁴²Հմմտ. Սանտալճեան, *Histoire*, 1., էջ 167:

⁴⁴³H. Winkler, *Die Arier in den Urkunden von Boghaskoï*. OLZ. 1910, էջ 288-301. նոյնը թրգմ. Համդ. Ամս. 1913, էջ 197:

⁴⁴⁴Հմմտ. *Du Genre Epistolaire*, p. 47:

⁴⁴⁵OLZ. 1900, էջ 449-450:

աստուծոյ մը անունով կը կոչեն զայն. սովորաբար Dienstag, բայց երբեմն ալ Ziutag կամ Ertag, վերջինս գործածական է աւելի Բաւերիայի արեւմտեան կողմերը: Առաջին երկուքին մասին տարակոյս չկայ. երկուքն ալ միեւնոյն դիցաբանական անուան զանազան ձեւերն են եւ պատճառական սերտ աղերսի մէջ հին հնդեւրոպական Գերագոյն աստուծոյն Djeus կամ Դիու անուան հետ: Տաք վեճի նիւթ է միայն՝ «Ertag»ը. ոմանք⁴⁴⁶ նկատելով անոր յունականին հետ գրեթէ նոյնութիւնը՝ զայն պարզապէս յունականէ փոխառութիւն համարեցան: Սակայն ցուցնել պէտք էր եւ այս դժուար էր, վասն զի փաստեր չկային: Անոր համար նորագոյն ժամանակներս Th. Siebs⁴⁴⁷ փոխառութեան ենթադրութիւնը իբր անհաւանական մերժելով՝ խնդրոյն յուժման երկու հնարաւորութիւն յառաջ կը բերէ. այսինքն՝ ըստ իրեն Ertag ծագած ըլլալու է կամ Mertag էն (հին Martitag = dies Martii), զոր ժողովուրդը դարերու ընթացքին փոխանակ am Mertag քելու՝ կրնայ սխալ բաժանմանք am Ertag ի փոխած ըլլալ եւ կամ պիտի ըսենք թէ *Er* *հին գերմանական աստուծոյ մը անունն է*: Վերջնոյս հնարաւորութիւնը իրեն հետ կ'ընդունին նաեւ Schrader-Nehring, հմմտ. անդ 666 եւ Dr. A. Zehme:⁴⁴⁸ Սաքսոնիացիներն ու Բաւերիացիները, կ'ըսէ վերջինս, Dienstagի տեղ Ertag կ'ըսէին, *վասն զի Er անոնց քով Zeu երկինք աստուծոյն մէկ մակդիրն էր*: Միեւնոյն կարգի անուններ չէ՞ն արդեօք նաեւ յունական *Ζεύς* *Յրեօս*, *Αθηνά* *Յրեօ* եւ կամ սպարտական *Άποδότη* *Յրեօ*, որոնց պիտի համապատասխանէ թերեւս հայկական «*արին* Արամագդ, *արին* Արամագդայ:» Bournouf իր Légende athénienne գործին մէջ աւելի յառաջ կ'երթայ եւ յունական երկու անուններն ալ հնդեւրոպական հին *arya* անունին ծագած կը համարի: Ի հարկէ Պրոֆ. Կրեչմեր խօսակցութեան մը միջոցին զիս առանձին կերպով կը զգուշացընէր այսպիսի մեկնութենէ մը. վասն զի իր եւ իրեն հետ նաեւ շատերուն⁴⁴⁹ կարծիքով *Յրեօս* կապ կրնայ ունենալ միայն յուն. *ἄρα* բառին հետ, որ կը նշանակէ «աղօթք, անեծք եւ վրէժխնդրութիւն», ուսկից է նաեւ *ἄραϊος* իբր «աղետաբեր» եւ «անիծող «իմաստով, որով *Ζεύς* *Յրեօս* պիտի նշանակէ ըստ գիտնականներու «*Ձեւս վրէժխնդիր, պատերազմող*:» Միայն թէ ինքնին իսկ հնդեւրոպական ազգերու մէջ տեսնուած այս *Ar* արմատով դից անուններու շատութիւնը այնպիսի պարագայ մըն է, որ ի՛նչ սեղմում ալ ընենք որոշ անուններու նկատմամբ, չեմ կարծեր թէ անուններուս գէթ մեծամասնութեան եւ *arya*ի միջեւ ո՛րեւէ աղերս մը եղած չըլլայ: Դասական օրինակ մըն է նաեւ հնդկական *Aryaman* աստուածը, որ Վեդայի երգերուն մէջ յաճախ

⁴⁴⁶O. Schrader, Reallex. der Indog. Altertumskunde, 2., herausg. von A. Nehring, 1929, էջ 666:

⁴⁴⁷Mitteilungen der Schles. Ges. f. Vk, 25. (1924), էջ 2:

⁴⁴⁸Germanische Götter- und Heldensage, 1913, էջ 42:

⁴⁴⁹Gruppe, Die griechischen Kulte und Mythen, 1887, էջ 118:

օգնութեան կը կոչուի Վարունայի եւ Միդրայի հետ: Bollensens եւ E. Hardy⁴⁵⁰ գայն շատ գեղեցիկ կերպով *deus aricus*, այսինքն՝ Արիներու իսկական աստուածը կամ նախահայրը կ'անուանեն: Չարմանայի է, որ ըստ երեւութիւն անուանս հետքերը կը գտնուին մինչեւ իսկ Բոռնէոյի Դայակներու քով, որոնց մասնաւորապէս հիւսիսային-արեւմտեան մասը կասկած չկայ, որ Հնդկներէ շատ մեծ ազդեցութիւն կրած է իր կրօնական ըմբռնումներու մէջ: Ասոնք ունին Petara (= Pitar?) անունով գերագոյն Էակ մը, զոր երբեմն նաեւ Batara կ'ըսեն: Ըստ P. W. Schmidt⁴⁵¹ Batara ծագած է սանսկ. bhattāra բառէն, որ *Տէր* կը նշանակէ: Գերագոյն Էակին քով կ'ընդունին ասոնք նաեւ երկու աստուածներ ալ, որոնք Petara-ն ստեղծուած ըլլալուն՝ աւելի «մեծ հոգի» կ'անուանուին, թէւ առասպելի մը մէջ ամբողջ ստեղծագործութիւնը ասոնց կը վերագրեն: Մէկուն անունն է *Ara*, իսկ միւսին *Irik*, որոնք երկուքն ալ թռչնոյ կերպարանքով կը մտածուին: Արա կը ստեղծէ երկինքն եւ աստղները, Իրիկ՝ երկիրս, անոր համար երկրի հետ ինքն ալ իգական կը մտածուի: Մարդը երկուքը ի միասին կը ստեղծեն՝ փորձելով նախ փայտի բունէ մը, որ չի յաջողիր, յետոյ հողէ կը կազմեն այր եւ կին, որոնք կը կենդանան եւ զիրենք ստեղծողներուն հետ կը սկսին խօսիլ: Թէրեւս պարզ պատահական գուգադիպութիւն մ'ըլլալու է, որ *Արէսի քոյրն ալ Eris կ'անուանուի*:

Իրանական կրօնի մէջ *Arya* արմատով առանձին աստուածութեան մը չենք հանդիպիր, բայց պարսկական ուրիշ աւանդութիւններու՝ մանաւանդ իրենց նշանաւոր դիւցազներգութեան մէջ կը հանդիպինք *Eray* անունով հերոսի մը, որ իրան. *airya* կամ *ariyah* հետ կապ ունի: Որդի է Ֆրիդունի՝ Դահակի յաղթողին, որ իր հակառակորդը բռնած շղթայակապ Դեմավենդի մէջ կը փակէ: Ըստ աւանդութեան Ֆրիդուն իր երեք որդիներուն քաջութիւնը փորձելու համար զարհուրելի վիշապի մը կերպարանքով յանկարծ անոնց առջեւ կ'ելլէ: Առաջինը շուտով կը փախչի, երկրորդը կը կենայ եւ նետ իսկ կը նետէ վիշապին դէմ, բայց ան ալ կը փախչի. իսկ երրորդը քաջաբար կը քալէ վիշապին վրայ եւ կը սպառնայ զինքն սպաննել, եթէ չհեռանայ: Ասո՛ր համեմատ Ֆրիդուն անուն կը դնէ իր որդիներուն, առաջնոյն՝ Մելմ, որուն կուտայ աշխարհքիս ամբողջ արեւմուտքը (Փոքր Ասիա, Պաղեստին, Յունաստան եւն), երկրորդին՝ որ քաջութիւն կը ցուցնէ առանց խելքի, անուն կը դնէ Տուր (Tür), տալով իրեն իբր ժառանգութիւն Թուրքաստան եւ Չինաստան: Իսկ երրորդը՝ որ քաջութիւն ու միանգամայն խելքցուցուցած էր, կ'անուանէ *Eray*, որուն կու տայ *Իրան*:⁴⁵² Spiegel շատ իրաւամբ մտադիր

⁴⁵⁰Die Religion des alten Indiens, Münster, 1893 էջ 55-56:

⁴⁵¹Grundlinien einer Vergleichung der Religionen und Mythologien der austronesischen Völker. Denkschriften der K. Akad. d. Wissenschaften, Wien 1910, էջ 4, ծն. 4:

⁴⁵²Նախնաբար *Airya* կամ *Arija*, որուն յոյ. սեռ. *Arijan* էւ ծագեցաւ յետոյ *Eran*, ուսկից *Iran*:

կ'ընէ, որ Ավեստայի մէջ որչափ ալ Erayի չենք հանդիպիր, կը յիշուի սակայն հոն *Airyana*, որ «Erayի որդի» կը նշանակէ,⁴⁵³ ուսկից կը տեսնուի, որ Eray գոյութիւն ունէր նաեւ Ավեստայի շրջանին:

Arya անուան դիցաբանական նշանակութիւնը 19^{րդ} դարու ընթացքին չարժանացաւ դժբախտաբար գիտնականներու այն մտադրութեան, որուն արժանի էր, վասն զի շատերը այն կարծիքն ունէին՝ — եւ այսօր ալ կան այսպիսիներ, թէ Arya արեւելեան ըսուած Հնդեւրոպականներու, այսինքն՝ հին Պարսիկներու եւ Հնդիկներու ցեղային առանձնայատուկ մէկ անունն ըլլայ. եւ թերեւս մասամբ այս էր պատճառն, որ ազգերուս նախահայրենիքն կը փրնտոուէր սովորաբար Սոգդանիայի եւ Բակտրիայի կողմերը: Բարեբախտաբար գտնուեցան նաեւ լուրջ եւ հմուտ գիտնականներ, որոնք ոչ միայն չտարուեցան նոյն սխալ ենթադրութենէն, այլ եւ աշխատեցան յաջողութեամբ համեմատական օրինակներ գտնել մինչեւ իսկ *կեղտական* (հմմտ. *arjo-* արմատով սկսող բազմաթիւ անուններ) եւ *գերմանական* ցեղերու մէջ (վերջնոյս իբր օրինակ հմմտ. *Ariovistus*, *Ariobindus*): Ի հարկէ *arya*ի ստուգաբանական իմաստը տակաւին անստոյգ է. սովորաբար կը մեկնուի իբր «բարեկամ», «ազնիւ», «ազնուական» վերջին իմաստին իբր փաստ յառաջ կը բերուի իր. «*aire*,» «*airech*» ծագած «*aryaka*» բառէն որ կը նշանակէ «ազնուական», «տէր»:⁴⁵⁴ Բողազքէոյի արձանագրութիւններուն գտնուելովը նախահայրենիքի հարցն ալ որոշ եւ գոհացուցիչ կերպարանք մ'առաւ: Այսօր տիրող կարծիքն այն է, թէ 19^{րդ} դարուն սկզբէն իսկ այնչափ աշխոյժով եւ ջանքերով փնտռուած այս որրանը *հարաւային Ռուսաստանն էր իր ամբողջ երկայնութեամբ եւ խորիմով*: Պարսիկներն ու Հնդիկները ասկի'ց բաժնուեցան իրենց արեւմտեան ցեղակիցներէն. Կաւկասեան լեռնաշղթան կտրելով մտան նախ Հայաստան, ուր Հատերը 1450 ի ատենները իրենց յառաջխաղացութեան՝ որչափ կ'երեւայ, արգելք հանդիսացան, որով Հայաստանի արեւելեան կողմէն իրենց չուն շարունակեցին դէպի վար: Հարաւային Ռուսաստանի ի նպաստ փաստերէն մէկն ալ այն է, որ ըստ Ստրաբոնի Ազով ծովու քովերը դեռ ազգ մը կար, որ Sinder կ'ըսուէր, արդ Sinder հաւասար է Հնդիկի, վասն զի Hindu, ինչպէս նաեւ Հնդիկ պարսկական են իրենց ծագումով, մինչդեռ Հնդիկները իրենք զիրենք *Sinthu* կ'անուանէին:⁴⁵⁵

Թէ Հայերը իրենց ցեղակիցներուն հետ ե'րբ Բալկանեան թերակղզին եւ անկից ալ Փոքր Ասիա անցան, անստոյգ է: Ամեն պարագային 1000էն յառաջ արդէն Փոքր Ասիա էին: Հերոդոտոս յունական-պարսկական պատերազմի մասնակցող Հայերուն

⁴⁵³Eransche Altertumskunde, 1. 547:

⁴⁵⁴O. Schrader-Nehring, Reallex. der Indog. Altert. էջ 54:

⁴⁵⁵Հմմտ. Wesendonk, Zarathuströ. էջ 3:

համար կ'ըսէ. Փոռագահներու պէս հագուած էին, վասն զի Փոռագահներու սերունդ են:⁴⁵⁶ Եւդոքսոս աւելի որոշ կ'ըսէ. Հայերը Փոռագայէն կը սերին եւ իրենց լեզուն ալ փոռագական շատ բառեր ունի:⁴⁵⁷ Ասոնք ծանր փաստեր են Հայերու եւ Փոռագահներու եղբայրակցութեան: Դժբախտաբար աւելի բան մը չենք գիտեր. եւ ոչ այն թէ ե՞րբ իրարմէ բաժնուեցան: Աւելի որոշ են տեղեկութիւնները Քրիստոսէ յառաջ 8^{րդ} դարէն ստիւն, երբ հնդեւրոպական ազգերու նոր շարժում մը Փոքր Ասիայի ամբողջ ազգերը իրար անցուց: Այս ատենները Հայերը կը գտնենք արդէն *Փոքր Հայք իրենց Գուրտի թագաւորին առաջնորդութեամբ*, որուն զօրութենէն պահ մը ակնածելու ստիպուեցան մինչեւ իսկ Ասորեստանի թագաւորները:⁴⁵⁸ Ասոնք պատմական իրողութիւններ են. սակայն իրողութիւն է նաեւ ան թէ 7^{րդ} դարու միջոցին Եփրատ գետը անցնող Հայերը այլեւս եւրոպական եւ փոքրասիական խառնուրդ մըն էին: Հոյգեր Պետերսընի համաձայն փոքրասիական է մինչեւ իսկ իրենց հայ ազգանունը, զոր հիմայ Յենսենի հետ ինքն ալ — թէեւ բոլորովին ուրիշ տեսակէտով — Հատ անուան հետ աղերսի մէջ կը դնէ:⁴⁵⁹ Այս ըստ ինքեան օտար ազդեցութենէն բնականաբար անմասն չէր կրնար մնալ նաեւ Արայ Գեղեցիկը, որ՝ որչափ ալ իր երբեմնի որսորդ եւ պատերազմիկ աստուծոյ մը նկարագիրը բոլորովին չկորսընցուց, բայց Ատտիսի, Ադոնիսի եւ նման աստուածներու պէս ինկաւ ինքն ալ մշտնջենապէս փոքրասիական Մեծ մօր ազդեցութեան տակ. եւ այս արդէն Արայի առասպելին համար շատ բան կը նշանակէ:

⁴⁵⁶ Ἀρμένιοι δὲ κατὰ περ Φρύγες ἐσσεσάχατο, ἐόντες Φρυγῶν ἄποικοι. Herod. 7., 73:

⁴⁵⁷ Ἀρμένιοι δὲ τὸ μὲν γένος ἐκ Φρυγίας καὶ τῇ φωνῇ πολλὰ φρυγίστουσι. *սոս Սոսեի*.

Բուգ. Արմենիա:

⁴⁵⁸ Schmidtke, Die Völkertafel der Bibel, էջ 51-52:

⁴⁵⁹ Հանդէս Ամս. 1929, էջ 333: